

Saša Babič

Beseda ni konj

Saša Babič

*B*eseda.
*n*i konj

Ethnologica – Dissertationes 6

Urednika zbirke Jurij Fikfak, Ingrid Slavec Gradišnik
Uredniški odbor Barbara Ivančič Kutin, Dan Podjed

Saša Babič

Beseda ni konj

Estetska struktura slovenskih folklornih obrazcev

© 2015, Založba ZRC, ISN ZRC SAZU

Uredila Barbara Ivančič Kutin

Recenzenta Aleksander Bjelčevič, Vida Jesenšek

Jezikovni pregled Tjaša Jakop, DEKS

Prevod Manca Berkopec

Oblikovanje in prelom Monika Klobčar

Izdajatelj Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU

Zanj Ingrid Slavec Gradišnik

Založnik Založba ZRC, ZRC SAZU

Za založnika Oto Luthar

Glavni urednik Aleš Pogačnik

Tisk Collegium Graphicum

Naklada 300

Izid knjige je omogočila Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS (za leto 2014)

Slika na ovitku Jurij Fikfak

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

398(497.4)

BABIČ, Saša, 1979-

Beseda ni konj : estetska struktura slovenskih folklornih obrazcev /
Saša Babič ; [prevod Manca Berkopec]. - 1. izd., 1. natis. - Ljubljana
: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015. - (Ethnologica - Dissertationes /
Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, ISSN 2232-3090 ; 6)

ISBN 978-961-254-766-0

278195712

Digitalna verzija (pdf) je pod pogoji licence CC BY-NC-ND 4.0 prosto
dostopna:

<https://doi.org/10.3986/9789612547660>

Saša Babič

*B*eseda.
*n*i konj

*Estetska struktura
slovenskih folklornih
obrazcev*

Ljubljana 2015

Vsebina

<i>Beseda h knjigi</i>	7
<i>Folklorni obrazci kot del slovstvene folklore</i>	9
Oblike in lastnosti folklornih obrazcev slovstvene folklore	10
Folklorni obrazci z vidika folklornega dogodka	12
Folklorni trenutek	14
<i>Metode zbiranja in preučevanja folklornih obrazcev</i>	17
<i>Estetika in slovstvena folklor</i>	21
Splošni oris	21
Estetika v slovstveni folklori	22
Estetika folklornih obrazcev glede na ravnine folklornega trenutka	25
<i>Pregled posameznih žanrov folklornih obrazcev</i>	33
Delovni vzkliki	33
Pozdravi	36
Kletvice	39
Pregovori	48
Uganke	80
Obredni folklorni obrazci: zagovori in folklorne molitve	92
Zagovori	94
Folklorne molitve	117
<i>Sklep</i>	135
<i>Beseda ni konj (Word is Not a Horse / It Doesn't Hurt to Ask):</i>	141
<i>Kratice</i>	145
<i>Literatura in viri</i>	145

Zahvala

Pri nastajanju te knjige je sodelovalo veliko posameznikov in Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU. Posebej se zahvaljujem prof. ddr. Mariji Stanonik, ki me je usmerjala v času doktorskega raziskovanja, ter sodelavcem, ki so podpirali moje raziskovanje in delo. Zahvaljujem se tudi urednici knjige, dr. Barbari Ivančič Kutin, za pregled besedila in predlaganje izboljšav, ter uredniku zbirke, dr. Juriju Fikfaku. Najlepša hvala tudi moji družini, ki mi je stala ob strani, še posebej Olji in Vasju in Gregu.

Beseda h knjigi

Slovenski folklorni obrazci postajajo v sodobni slovenski slovstveni folkloristiki po eni strani znova in po drugi na novo odkrita tema: nekatere oblike, npr. pregovori, so bili od nekdanj aktualni in so zbuvali zanimanje, druge, npr. kletvice, so bile deležne prvih resnih obravnav šele v 90. letih 20. stoletja, tretje, npr. delovni vzkliki in pozdravi, pa so bili v slovenski slovstveni folkloristiki prezrta oblika sporočanja. Ne glede na obravnavanje v preteklosti je v arhivu Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU¹ veliko število tudi teh enot, zato se je pojavila potreba po pregledu in obravnavi celotne skupine folklornih obrazcev, ki so poleg folklornih pesmi in proze pomemben del slovstvene folklore. Namen dela je predvsem določiti, kaj in kateri so slovenski folklorni obrazci; reprezentativne oblike folklornih obrazcev umestiti v folklorni dogodek, podati njihov pregled po posameznih žanrih in nakazati njihovo estetsko strukturo v okviru komunikacije.

Določitev skupine folklornih obrazcev in njihova obravnava temelji predvsem na gradivu Inštitutskega arhiva. Gre za gradivo iz Štrekljeve zbirke ter ločene zbirke folklornih obrazcev. Štrekljeva zbirka obsega iz skupine folklornih obrazcev okoli 23 psovk, 600 pregovorov in 153 vremenskih pregovorov, 742 ugank, 33 folklornih molitev, 14 zagovorov. Samostojna zbirka folklornih obrazcev je na kartotečnih listkih in obsega posamezne enote (posameznih) informatorjev; folklorni obrazci so zabeleženi v zbirkah glede na vrsto (zbirka pregovorov, zbirka ugank, zbirka kletvic itd.). Ta zbirka je nastajala v okviru predmeta Slovstvena folkloristika, ki je potekal na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani in na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru pod mentorstvom ddr. Marije Stanonik, seminarskega dela na oddelku za Etnologijo in kulturno antropologijo (Univerza v Ljubljani) ter v okviru terenskega dela sodelavcev iz slovstvenofolkloristične sekcije. Študentje so zapisovali folklorne obrazce, ki so jih zasledili pri terenskem delu, jih izpisovali iz časopisov in iz leposlovnih del. Zbirka je izredno obsežna, večina pozornosti pa je bila do sedaj namenjena pregovorom (več kot 60.000 enot), ki so trenutno v postopku digitalizacije.

Gradivo, ki se nanaša na sodobno rabo folklornih obrazcev, predvsem pa na odnos do njih, je bilo pridobljeno z intervjuji, opazovanjem vsakdanje komunikacije ter spremljanjem in izpisovanjem iz tiskanih in avdiovizualnih medijev ter s spletnih strani (forumi, blogi, družabne strani ...). V arhivskih in knjižnih zbirkah je namreč večinoma zapisan le tekst posameznega folklornega obrazca, manjkata pa opis konteksta in teksture. O odnosu govorcev do posameznega folklornega obrazca največ izvemo iz opazovanja komunikacije, zato je bila potrebna terenska raziskava, iz katere se je dalo razbrati več podatkov o odnosu in kontekstu rabe folklornih obrazcev. Ciljni informatorji so bile polnoletne osebe iz različnih krajev po Sloveniji. Nekateri podatki so bili pridobljeni v

¹ V nadaljevanju ISN ZRC SAZU.

sproščeni komunikaciji, npr. kletvice ali mnenje o kletvicah. Pri redkejših folklornih obrazcih, npr. folklornih molitvah ali zagovorih, so bile izbrane starejše osebe, ki so domnevno poznale kakšno besedilo ali pa vsaj rabo in obred.

Knjiga je razdeljena na pet poglavij. V prvem poglavju so opredeljeni folklorni obrazci v okviru slovstvene folklore, znotraj skupine folklornih obrazcev pa je še posebej opredeljena skupina obrednih folklornih obrazcev. Pomemben del tega razdelka je dopolnitev strokovne terminologije z vidika komunikacijskega procesa: folklornemu dogodku in folklornemu srečanju, ki slovstveno folkloro obravnavata s treh ravnin, teksta, konteksta in teksture, je bil za obravnavo folklornih obrazcev dodan in definiran termin folklorni trenutek.

V drugem poglavju so predstavljene metode zbiranja in obravnav folklornih obrazcev iz referenčne literature kot tudi metode, ki smo jih upoštevali pri našem terenskem in analitičnem delu.

Tretje poglavje obravnava estetiko kot čutno dožemanje posameznega fenomena, pri čemer estetsko strukturo folklornih obrazcev zajema na vseh ravneh komunikacijskega dejanja.

Četrto poglavje obravnava vsak posamični folklorni obrazec posebej: opredelitev in izvor, nato uvrstitev v tipologijo, umestitev v folklorni dogodek in predstavitev estetske strukture po posamičnih ravneh folklornega dogodka. Na koncu obravnavanega folklornega obrazca je predstavljeno, kako so se zbiranja in obravnave določenega folklornega obrazca lotevali v preteklosti.

Folklorni obrazci kot del slovstvene folklore

Folklorne umetnosti zajemajo tri velike sklope: scensko folkloro, glasbeno folkloro in slovstveno folkloro. (Slovstvena) folkloro obstaja kot komunikacijski proces, ki poteka v času in prostoru, in je omejen na manjšo skupino ljudi (Bošković-Stulli 1973: 161–163). S folklorističnega vidika je slovstvena folkloro umetniška komunikacija v verbalnem mediju; raziskujemo jo na ravni teksta in tistega dela teksture, ki se nanaša na stih ali poved (pri tem posredno beležimo dramtizacijo teksture in kontekst oz. zunajbesedilne elemente). Z vidika književnosti je slovstvena folkloro estetski pojav, ki je prešel iz naravne (kontaktne) komunikacije (Bošković-Stulli 1973: 172).

Za slovstveno folkloro je značilna sinkretičnost, tj. hkratnost različnih funkcij, npr. hkratnost estetske, didaktične, razvedrilne funkcije itd. (Stanonik 2001: 281–284) in hkratnost različnih načinov sporočanja (beseda, gib, mimika, oblikovanje z glasom, melodija itd.) (Ivančič Kutin 2005: 14), zato njena obravnava obsega različne ravnine, definirane znotraj folklornega dogodka.

Slovstvena folkloro se podaja z naravnim tipom komunikacije,² torej gre za sočasno podajanje in sprejemanje, kar jo uvršča tudi med *časovne umetnosti* (Stanonik 2001: 277), »saj se njeni proizvodi skozi čas v njeni naravni obliki vsak hip spreminjajo, nastajajo novi, umirajo« (Stanonik 1999: 54).³ Obstoj žanrov in motivov slovstvene folklore ni odvisen zgolj od nosilcev slovstvene folklore, ampak tudi od stika z naslovniki in od zunanjih dejavnikov (prenašanje folklornega dela v različne družbene skupine, anahronizem, ne/homogenost družbene skupine; Kiril V. Čistov te dejavnike poimenuje *zunajbesedilni stabilizatorji*) (prim. Stanonik 2001: 157–164).

Folklorni obrazci so poleg proze in (dela) folklornih pesmi tretja samostojna skupina oz. vrsta slovstvene folklore. Vrsta folklornih obrazcev je raznovrstna, sestavlja jo veliko žanrov in obsega veliko funkcij in komunikacijskih situacij. Slovstvena folkloro⁴ je besedna umetnost, posredovana z govornim jezikom, po navadi v narečju, v novejšem času tudi v pogovornem jeziku (Stanonik 2001); gre za verzificirane (uganka, balada ...) in neverzificirane žanre (pravljica, povedka, anekdota, delovni vzkliki ...) različnih

² K. V. Čistov je z vidika komunikacije opredelil naravni tip komunikacije (govorjenje) in tehnični tip komunikacije (pisanje) (prim. Stanonik 2001: 141, 142).

³ Seveda slovstvenofolklorna dela izhajajo tudi v tiskanih oblikah, torej preidejo v tehnični tip komunikacije; takšnih oblik ne uvrščamo več v folklorni dogodek, temveč se ob njih vzpostavlja vprašanje folklorizma. Hkrati pa s tiskano obliko slovstvena folkloro pridobiva na času in postaja manj časovno pogojena in »bežeča«.

⁴ Termin slovstvena folkloro je definirala in utemeljila Marija Stanonik; z njim nadomešča nedorečene pojme, kot so »tradicijno/tradicijsko/ustno/ljudsko slovstvo/narodno blago« (gl. Stanonik 2001: 33–114). Prav tako je vzpostavila žanrsko klasifikacijo slovenske slovstvene folklore kot teoretično vprašanje z različnih vidikov in avtorjev (2001: 188–256).

dolžin. Eno od temeljnih dejstev slovstvene folklore je formulativnost (Bošković-Stulli, Zečević 1978: 34); formula namreč pomeni »fiksacijo neke misli ali pojma, ki je postal tradicionalen in se lahko v različnih povezavah redno ponavlja v enaki ali približno enaki verziji« (Bošković-Stulli, Zečević 1978: 22).

Oblike in lastnosti folklornih obrazcev slovstvene folklore

Folklorni obrazci so pestra skupina praviloma kratkih folklornih besedil, ki se med seboj močno razlikujejo že po dolžini: lahko obsegajo eno besedo (npr. pozdrav), eno poved (pregovori, uganke) ali pa manjše strnjeno besedilo (zagovor, molitev). Tudi njihova struktura, funkcija, tekstura in kontekst rabe so zelo različni. Gre za formule, ki so bile doslej manj raziskane ali celo prezrte. Zbiratelji so sicer zbirali in zapisovali predvsem kompleksnejše strukture, npr. pregovore, uganke, zagovore itd., vendar so se nekatere besedne zveze (npr. delovni vzkliki in pozdravi) zdele tako same po sebi umevne, da jim ni bilo namenjeno veliko pozornosti. Te forme so šele v novjšem času vključene v raziskave: pozdravi v pragmatično frazeologijo, kletvice med sociološke študije, pregovori deloma v frazeologijo itd.

Polje folklornih obrazcev je široko: pozdravi, voščila, delovni vzkliki, kletvice in žaljivke, zmerljivke, izštevanke, krajše rimane skovanke, t. i. *wellerizmi* oz. modrovanja, lomilci jezika (*tongue twisters*), frazemi, pregovori, uganke, šale, zagovori, uroki, folklorne molitve, otroški folklorni obrazci, kot so izštevanke, otroške zbadljivke ...⁵ V knjigi želim predstaviti sistem estetske strukture vseh folklornih obrazcev. V njej so obravnavani v slovenskem jeziku najbolj reprezentativni in zastopani folklorni obrazci: delovni vzkliki, pozdravi, kletvice, pregovori, uganke, zagovori in folklorne molitve.⁶

Ena od specifičnih lastnosti folklornih obrazcev je njihov izvor: ta ni povezan zgolj z jezikom, temveč tudi s kulturnimi stiki med jezikovnimi področji, vplivom prevladujoče ideologije itd. Prav tako je izvor folklornega obrazca določen z rabo: lahko je prišel iz tujega jezikovnega okolja (največkrat iz latinščine ali nemščine), vendar so ga govorci vključili v svoj jezikovni in kulturni kod ter mu dodali lastnosti svojega jezika in kulturnega okolja ter ga s časom preoblikovali glede na življenjski prostor in miselnost. Prav iz tega je razvidna folklornost z vsemi prostorskimi in jezikovnimi določili.

⁵ Otroški folklorni obrazci kot del otroške slovstvene folklore bi morali biti deležni samostojne raziskave zaradi specifičnosti naslovnika (tj. otroka), zato so v tej obravnavi izpuščeni.

⁶ S frazemi se poglobljeno ukvarja frazeologija, ki se je v slovenskem prostoru razživela v 80. letih 20. stoletja z Eriko Kržišnik (Kolšek). Frazemi (*[kdo] biti čez les, [kdo] biti v rožicah, [kdo] iti po gobe* itd.) so leksikalna enota v jezikovnem sistemu, ki so odvisni od samostojnega oblikovanja govorca ali pisca, medtem ko je pregovor že minimalno zaključeno besedilo (Fleischer 1992: 156). V komunikaciji so frazemi sicer zelo zastopana skupina, vendar bodo na tem mestu obravnavana že zaključena besedila z minimalnimi variacijami, zato so frazemi izpuščeni iz obravnave.

Terminološka opredelitev folklornih obrazcev

V Slovarju slovenskega knjižnega jezika je ena od opredelitev obrazca

predpisano ali ustaljeno besedilo za določene namene: izgovarjati čarovne obrazce; zarotitveni obrazci; obrazec za prisego / ustaljena ali pogosto ponavljajoča se oblika česa: obrazec obrednih pesmi. (SSKJ 1979: 219)

Pri folklornih obrazcih slovstvene folklorne lahko govorimo o formulah, te pa so določene, npr. na ravni jezika frazemi, pregovori (Stanonik 2001: 123). Tudi Andre Jolles je poudaril, da je oblika pri teh tipično določilo (Stanonik 2001: 129). Sprva jezik poimenuje vse, kar je bilo proizvedeno, narejeno, pojasnjeno, nato jezik postane proizvajalec, stvaritelj in pojasnjevalec. Kjer se jezik zgosti, nastane književnost (Jolles 1978: 19) oz. dobimo besedno umetnost, v katero sodi tudi slovstvena folklor.

Termin *folklorni obrazci* je uvedla Marija Stanonik in jih opredelila kot *najmanjše in najkrajše oblike slovstvene folklorne, za katere je značilna kračina, ritmizirano podajanje, besede imajo prav pri različnih oblikah tega žanra največjo težo in pomen, uporabljajo jih (bolj ali manj) razpršeni uporabniki.* (Stanonik 1999: 75)

Med folklorne obrazce uvrsti tudi delovne vzklike (za konja, vola, kokoši, sodelavce itd.), pozdrave, kletvice, pregovore, uganke, zagovore, folklorne molitve ter otroško slovstveno folkloro, kot so zbadljivke, premetanke, izštevanke, nagajivke, vabljevke itd. Žargonsko so večkrat lahko poimenovani tudi drobna slovstvena folklor, saj gre za »drobiž, ki ga pobiramo znotraj večjih enot« (Stanonik, ustno).

Opredelitev folklornih obrazcev pa je treba še nekoliko dopolniti: k njim štejemo še zagovore in folklorne molitve, kračina ni več karakteristična, saj so pri teh dveh žanrih besedila lahko tudi daljša ali celo zelo dolga (npr. *zlati očenaš*). Folklorne obrazce lahko opredelimo kot ustaljene oblike, forme, fiksirane obrazce, sestavljene iz ene besede (kletvica, pozdrav), besedne zveze (pozdrav) ali pa že zaokroženega besedila (pregovori, uganke, zagovori, folklorne molitve). Zanje je značilna večja stabilnost kot pri daljših žanrih, kar pogojujejo ritem, ponavljanja, rima, deloma kračina, pri folklornih molitvah in zagovorih pa sta pomembna predvsem zapovedana oblika in besedišče, saj naj bi ob spreminjanju besedila izgubila želeni učinek. Razlikujejo se tudi po sami rabi oz. izvedbi. Kletvice, pozdravi in pregovori se pojavljajo v širšem besedilu, v vsakdanji komunikaciji, medtem ko so folklorne molitve in zagovori vezani na določene okoliščine, zagovori se celo uporabljajo pri večinoma le vnaprej dogovorjenih dogodkih.

Izločitev folklornega obrazca iz ostalega besedila nam ne pove veliko o situaciji, v kateri je bil folklorni obrazec izrečen, tj. o kontekstu, govornem položaju in o načinu izreke, tj. o teksturi, zato ostane veliko vprašanj odprtih. Folklorne obrazce je treba raziskovati kot del komunikacijskega procesa. Folklorne molitve in zagovori pa že sestavljajo samostojni folklorni dogodek – tako zaradi dolžine besedila kot zaradi spremljevalnih neverbalnih dejanj.

Kljub temu, da so folklorni obrazci načeloma določene, fiksirane forme, je njihov obstoj podvržen spreminjanju; nekatere spremembe so hitre, druge tako počasne, da jih skorajda ni zaznati. Gre za odstopanja in spremembe, ki se ne pojavljajo zgolj individualno, ampak tudi na ravni skupnosti oz. družbe, kar je pogojeno tudi s spremembami načina življenja, družbenih norm in ocen (Schmaus 1971: 143) in vsakič znova kolektivne cenzure. Novi načini življenja, družbenih norm in ocen ne vplivajo le na spremembe ali izginjanje obstoječih folklornih obrazcev, temveč vplivajo tudi na nastanek novih. Sestava in raba folklornega obrazca je tesno povezana z jezikom in njegovo zgradbo. Velja tudi obratno: jezik in zgradba folklornega obrazca se prilagajata rabi folklornega obrazca. Gramatične oblike, leksika in možnost sintaktičnih konstrukcij se med seboj usklajujejo s posebnimi zahtevami kratkih žanrov (Schmaus 1971: 144).

Folklorni obrazci z vidika folklornega dogodka

Slovstvena folklorja živi prek tradicije, izvajalca, teksta, naslovnika, vse te sestavine pa sestavljajo komunikacijsko situacijo, t. i. *folklorni dogodek*. Vsak tekst igra vlogo medija v komunikaciji med pošiljateljem (osebo, ki ga je ustvarila ali reproducirala) in naslovnikom. To pomeni, da »lahko variirajo vsi členi komunikacijske triade: pošiljatelj – tekst – sprejemalec oz. naslovník« (Stanonik 2001: 176). Ta komunikacijska triada se ne spreminja niti pri folklornih dogodkih, kjer je naslovník abstrakten, fiktiven, tj. pri zagovorih in folklornih molitvah, kjer so naslovníki Bog, Devica Marija, narava, bolezen itd. V teh žanrih ima naslovník v pošiljateljevi percepciji enak status in pomembnost, kot da bi bil fizično navzoč; pošiljatelj se nanj obrača, kot da bi bil zraven, kot da bi ga poslušal in gledal; včasih se celo zdi, kot da bi pošiljatelj videl in razbiral sprejemalčeve reakcije.

Ameriški folklorist Alan Dundes je v šestdesetih letih 20. stoletja razvil teorijo o folklornem dogodku. Slovstvena folklorja se primarno in najčisteje pojavlja prav v obliki folklornega dogodka. Gre za preplet treh ravnin: teksta, teksture in konteksta, ki so med seboj neločljivo povezane, se prepletajo in delujejo druga na drugo. Glede na namen folkloristične analize jih lahko obravnavamo tudi ločeno (Dundes 1980: 20–32).

TEKST

Tekst je besedno sporočilo, ki ga ustvarjalec sporoči naslovníku; gre za najbolj oprijemljivo ravnino za raziskovanje, saj besedilo lahko zapišemo ali posnamemo, vendar pa pri zapisanem ali posnetem tekstu umanjkata tako tekstura kot kontekst, ker je tekst iztrgan iz folklornega dogodka (Stanonik 1999: 50–54). Tekst je brez upoštevanja teksture tudi vedno prevedljiv (npr. *kakva matka, takva Katka* lahko prevedemo, vendar so možnosti, da se ohrani rima, zelo majhne) (Dundes 1980: 23). Med tremi ravninami folklornega dogodka je tekst najmanj variabilen (Dundes 1980: 29).

TEKSTURA

Tekstura je način izvedbe, interpretacije: ritem govora, napev, spremljava, jezikovna struktura, prozodija, stavčni in verzni slog, fonemi in morfemi. Gre za zvočne prvine (pri pregovorih npr. rime, aliteracije; naglas, intonacija, onomatopeje itd.). Pri tej ravnini so pomembna tudi neverbalna sredstva: mimika, kretnje, drža telesa itd. Za teksturo je značilno, da je sorazmerna z dolžino besedila: čim daljše je besedilo, več je različnih možnosti realizacije in s tem tudi več možnosti za spremembe ob vsaki vnovični izvedbi (Stanonik 1999: 52).

Tekstura je neločljivo povezana s tekstom in kontekstom: z njima se prepleta in dopolnjuje. Bolj ko je tekstura trdna pri izvedbi besedila, težje je prevedljiva v drug jezik, čeprav je tekstura fiksiranih žanrov – kjer je besedilo stalno – navidezno prevedljiva, npr. frazemi (*imeti masla na glavi*), pregovori (*kar mačka lovi, rado miši lovi*), kletvice (*sakrabolt nazaj*); t. i. *tongue-twisters* oz. lomilci jezika (npr. *klop pod klopjo, bezgov brizgoc brizga bezgovo brozgo*) so tako odvisni od teksture, da so povsem neprevedljivi (Dundes 1980: 22).

Heda Jason pojem teksture razdeli na dva dela: 1. slovnična struktura, prozodija, stil – vse, kar je znotraj stiha, frazema, pregovora – tj. jezikovna tekstura; 2. dramatizacija teksture v interpretaciji z glasom, mimiko, melodijo, gestami – tj. nejezikovna tekstura (Jason 1987: 619). Po tej razdelitvi je težko obravnavati teksturo ločeno od teksta: slovnična struktura, prozodija, stil so neločljivo vezani na sam tekst, zato jih v tem delu obravnavamo v okviru teksta. Dramatizacijo teksture v interpretaciji pa bomo obravnavali ločeno, pod pojmom tekstura.

KONTEKST

Kontekst je bil v preteklosti najbolj zapostavljeni del folklornega dogodka: je seštevek vseh okoliščin, v katerih se realizira ne le folklorno besedilo, temveč tudi lastnosti in čustvena razpoloženja udeležencev. Gre za specifično družbeno situacijo, v kateri se zgodi folklorni dogodek (Dundes 1980: 26). V enem kontekstualnem prerezu lahko najdemo šale, pregovore in folklorne pesmi (npr. pri protestu), po drugi strani pa lahko uganke zapolni vrsto kontekstualnih prerezov; kontekst pregovora ni enak kontekstu uganke. Sprememba konteksta vpliva na spremembo teksta in teksture (Dundes 1980: 29–32).

Kontekst lahko razčlenimo na: jezikovni kontekst (jezik komuniciranja in njegove posebnosti v danih okoliščinah), družbeni kontekst (udeleženci in njihova medsebojna razmerja, kraj, čas in okoliščine pripovedovanja), emocionalni kontekst (razbrati ga je mogoče iz odzivov poslušalcev) (Ivančič Kutin 2011: 27). Vse vrste konteksta so prepletene in medsebojno sovplivajo ena na drugo, hkrati pa vplivajo tudi na pripovedovalca in na poslušalce (sprejemalce).

Pri obravnavi konteksta Dundes poudari, da je treba razlikovati funkcijo in kontekst: funkcija je abstrakcija na osnovi številnih vrst konteksta. Pri funkciji gre večinoma za raziskovalčevo trditev, kakšna je funkcija določenega folklornega žanra, npr. ena od funkcij pregovora naj bi bila prenesti stoletno izkušnjo na trenutni dogodek (Dundes

1980: 23). Zapisovanje konteksta je pomembno, da odgovorimo na vprašanje, *zakaj* je določen tekst uporabljen v določeni situaciji; poznavanje različnih kontekstov lahko razloži tudi različne variante (Dundes 1980: 24–27).

Tekst in deloma teksturo (na ravni povedi) lahko relativno uspešno opazujemo in analiziramo tudi zunaj komunikacijskega konteksta (ko so zapisani ali posneti), kontekst pa lahko opazujemo in analiziramo zgolj znotraj komunikacijskega konteksta; pri analizi besedila je treba vedno upoštevati teksturo in kontekst (Bošković-Stulli 1973: 165).

Skupek folklornih dogodkov sestavlja *folklorno srečanje*: med enkratnim obiskom na terenu je prestreženih več folklornih pripovedi zaporedoma, torej več folklornih dogodkov; časovni interval obsega vse od prihoda raziskovalca in/ali pripovedovalca na prizorišče pripovedovanja, začetek, potek in konec pripovedovanja. Ta niz vselej poteka strnjeno; vmes je lahko pretrgan z *veznim besedilom*, ki poteka na ravni vsakdanjega posredovanja in ne pripovedovanja. Vezna besedila so navadno tudi izhodišča za nove pripovedi (Ivančič Kutin 2004: 628; 2011: 27–29).

Folklorni trenutek

Postavlja se vprašanje, ali lahko pri folklornih obrazcih, kot so pozdravi, delovni vzkliki, pregovori, še govorimo o folklornem dogodku, saj gre za trenutek, hip, izsek, in ne daljši časovni interval kot pri pripovedovanju (npr. tudi pri pravljicah, šalah, pesmih itd.). Gre za izrazite oblike, povezane z vzpostavljanjem in zagotavljanjem komunikacije: delovni vzklik ob spodbujanju dela, pozdrav ob srečanju ali slovesu, pregovor v funkciji pritrjevanja ali metaforičnega pojasnjevanja; pri delovnem vzkliku lahko govorimo tudi o apelativni ali vplivanski funkciji. Pri pozdravih, pregovorih in kletvicah je v ospredju pragmatična funkcija (Jakobson 1989). Razlike med folklornimi obrazci se kažejo na ravnini teksta (obseg besedila), v teksturi (način podajanja), v kontekstu (naslovniki, okoliščine podajanja) kot tudi po funkciji, zato jih je treba raziskovati in definirati glede na vse sestavine folklornega dogodka. Pri folklornih obrazcih je nujno razlikovati kontekst in funkcijo⁷ (npr. bistvena razlika med pregovorom in uganke je kontekstualna, medtem ko se pregovor in zagovor razlikujeta na vseh ravninah folklornega dogodka in funkcije).

Zato je bil za najmanjše oblike uveden pojem *folklorni trenutek*. Folklorni trenutek je kratko omejen čas izreka pozdrava, kletvice, pregovora in uganke, medtem ko folklorne molitve in zagovori zaradi svoje dolžine že lahko tvorijo folklorni dogodek, zato je njihova uvrstitev med folklorne obrazce lahko vprašljiva. Zaradi funkcijske specifičnosti zagovorov in folklornih molitev ter specifičnosti njihovega folklornega dogodka so te oblike uvrščene med *obredne folklorne obrazce*. Tako ostajajo v skupini krajših besedil z

⁷ Funkcija je pravzaprav abstrakcija, narejena na podlagi številnih kontekstov; navadno je funkcija trditev raziskovalca, kaj naj bi bil določen žanr (Dundes 1980: 23).

natančno določeno funkcijo, po drugi strani pa s posebno skupino kažejo na vsebovane specifičnosti, ki jih oddaljujejo od skupine folklorne obrazcev.

Folklorne trenutek se lahko zgodi kot samostojna enota v obliki minimalnega folklorne dogodka, npr. delovni vzklik, pozdrav, kletvica. Če govorimo o folklorne trenutku kot samostojni enoti, mora biti folklorne obrazec osvobojen jezikovne konteksta; pogosto spremljajo tak folklorne obrazec geste in mimika. V takem primeru lahko izenačimo folklorne trenutek s folklorne dogodkom. Lahko pa je folklorne trenutek zgolj del folklorne dogodka: pozdrav, kletvica, pregovor, uganke in/ali del zgodbe so lahko del komunikacije ali vezni člen v folklorne srečanju. V tem primeru je najbolj pomemben jezikovni kontekst.

Zastavljanje in reševanje uganke je na meji med folklorne trenutkom in folklorne dogodkom: če si v folklorne srečanju udeleženci zastavljajo uganke, gre za folklorne dogodke, združene v folklorne srečanje; enako npr. kadar je uganke zastavljena kot vezni člen v pravljicah (pri tem sta pomembna motiv pravljice in motiv uganke – imeti morata skupno točko). Če pa je uganke zastavljena v spontani komunikaciji, zgolj kot vrivek, jo lahko obravnavamo kot folklorne trenutek (npr. pri zastavljanju šaljivega vprašanja).

Folklorne obrazci v vsakdanji in v obredni komunikaciji

Pozdravi, kletvice in pregovori so povezani z vsakdanjim življenjem in so del vsakdanje komunikacije.⁸ Pregovori in kletvice so ekspresivni govor, delovni vzkliki pa služijo za spodbudo živali oz. sodelavcev. Zagovori in folklorne molitve so obredna besedila in so povezani s posebnimi okoliščinami rabe (naslovnik, kraj, čas, način govora idr.). Zagovore so izrekli ob boleznih, da bi jih pozdravili, ali za odstranjevanje ali uničenje neželenega pojava. V molitvah so se ljudje s prošnjo obračali na Jezusa, Marijo ali svetnike. Uganke so popestrile dan in so bile didaktično sredstvo za razvijanje logičnega mišljenja.

Pozdravi, kletvice, pregovori in uganke so pogosto tudi sestavni del daljšega žanra, kot so pravljice, povedke itd.

Zagovori in folklorne molitve predstavljajo posebno skupino, tj. obredne folklorne obrazce.

Obredni folklorne obrazci so besedila, ki izražajo magično mišljenje in imajo poudarjeno magično funkcijo: zagovori in folklorne molitve so pospremljeni z dejanji in drugim določenim kontekstom. Gre za povsem samostojno skupino, enakovredno pragmatičnim folklorne obrazcem. Za obredno slovstveno folkloro so značilne stalnost in nespremenljivost; variabilnost je manjša kot pri drugih folklorne obrazcih. Velikega pomena so spremljevalna dejanja, predmeti in kontekst, brez katerih obrazec ne bi več

⁸ Frazеologija te žanre uvršča v pragmatično frazeologijo in jih pojmuje kot pragmatične frazeme. Termin pragmatični frazem prva uporabi Erika Kržišnik (1994: 163–166), natančneje pa se s pragmatičnimi frazemi ukvarja Nataša Jakop in tudi ugotovi termin pragmatični frazem: to so frazemi, ki se rabijo kot enote sporazumevanja – govornega dejanja (gl. N. Jakop 2006). Pragmatični frazemi se (že sami po sebi) rabijo v neformalnih govornih položajih, še zlasti pri vsakdanjem sporazumevanju (Marc Bratina 2006: 368). Z njihovo ekspresivno funkcijo v ožjem smislu govorec izraža čustva (vzkliki, kletvice) in pozitiven ali negativen odnos do naslovnika (kletvice, psovke) (N. Jakop 2006: 124).

ustrezal svoji funkciji (npr. zagovor brez spremljevalnega obrednega predmeta ne bi več učinkoval, pri nekaterih molitvah je obvezen rožni venec). Ta besedila s spremljevalnimi dejanji in predmeti tvorijo dokaj vnaprej predviden samostojni folklorni dogodek, v katerem je velik del konteksta večinoma že vnaprej določen; lahko so predpisani gibi pri zagovarjanju ječmena, lahko sta obvezna voda in oglje pri zagovarjanju uroka, niso pa še določeni konkretni udeleženci.

Obredni folklorni obrazci imajo izrazito magično-religiozno funkcijo, kar Jan Mukařovský opredeli kot mešanico praktične in simbolne funkcije (Mukařovský 1978: 244). Pri teh folklornih obrazcih je značilno nagovarjanje »višje sile«, npr. bolezni, zle sile, usode ali božje osebe. Nagovarjanje se odvija v obliki prošnje (pri folklornih molitvah) ali pa ukaza oz. zapovedi (pri zagovorih). Ključnega pomena je verovanje v moč besede: beseda pripomore k ugodnemu razpletu nastale situacije (zagovor pri bolezni oz. boljšemu vremenu, molitev pri prošnji).

Metode zbiranja in preučevanja folklornih obrazcev

Z raziskovanjem folklornih obrazcev se ukvarja več različnih strok – nekatere so bolj osredotočene na njihovo strukturo, spet druge iščejo kulturne povezave in ozadja. Poleg slovstvene folkloristike raziskujejo folklorne obrazce tudi v paremiologiji, kjer se osredotočajo predvsem na pregovore; v lingvistični antropologiji, v etnolingvistiki ter v jezikoslovju pa namenjajo največ pozornosti pregovorom in frazemom. Jerzy Bartmiński je ugotavljal, da imajo dialektologija, zgodovina jezika, stilistika, fonetika, leksikologija in morfologija pri slovstvenofolklorističnih raziskavah izredno pomembno vlogo, saj je jezik slovstvene folklore strukturalno in funkcionalno drugačen od vsakdanje govornice (Stanonik 2001: 122).

Etnolingvistika in lingvistična antropologija ter deloma tudi paremiologija so močno povezane tudi z etnologijo in kulturno antropologijo, predvsem v obravnavi življenjskega konteksta pojava, medtem ko se posamezne lingvistične panoge posvečajo predvsem jezikovni zgradbi in etimologiji ter narečnim variantam, v zadnjem času pa je tudi vse več kulturoloških analiz (lingvokulturološki pristopi). Z daljšimi folklornimi obrazci, kot so zagovori in folklorne molitve, se ukvarja predvsem etnolingvistika. Lingvistična antropologija, etnolingvistika in paremiologija se pri raziskovanju krajših folklornih obrazcev, predvsem pregovorov, prepletajo; meje med njimi so velikokrat tanke, celo zabrisane. Metodologijo in teoretične predpostavke vseh treh ved uporablja tudi slovstvena folkloristika.

Metode zbiranja folklornih obrazcev se razlikujejo glede na vrsto folklornega obrazca. Problem dosedanjih zapisov folklornih obrazcev je, da so večinoma iztrgani iz širšega teksta in konteksta, kar zmanjša dokumentarno vrednost, otežuje rekonstrukcijo njihove rabe in morebitno revitalizacijo. Delovnih vzklikov in pozdravov v preteklosti sploh niso načrtno zbirali in zanje ni arhiva; kletvice so bile »preveč nedostojne«, da bi se sploh kdo ukvarjal z njimi: grdo jih je (bilo) izgovarjati, kaj šele zapisovati. Skozi zgodovino so bili največ terenskega zapisovanja (načrtnega in nenačrtnega) deležni pregovori, vendar so zbiralci zapisovali samo njihov tekst brez razlage pomena in opisa konteksta. Uganke so bile zapisane tako z odgovori kot brez njih. Molitve so bile načeloma dosledno zapisovane, a večkrat manjkajo opombe o kontekstu. Pri zagovorih zasledimo najbolj dosledne zapise, saj gre večinoma za opis celotnega obreda; tudi podatki o teksturi in kontekstu so natančno zapisani.

Kontekst je bil (in je velikokrat še vedno) zanemarjen predvsem ob zbiranju pregovorov in uganek, npr. besedilo pregovora samo po sebi ne pove nič. Največja težava je pri starejših pregovorih, katerih pomen že blede, sploh pri pregovorih, za katere nimamo več razlage, npr.:

- *dekliški glas gre daleč v vas*: ob preverjanju njegove razumljivosti nihče ni vedel pomena, večinoma so ugibali oz. povezovali ta pregovor s pregovorom *dober glas seže v deveto vas* zaradi podobne leksikalne zapolnitve ter ritmične in melodične podobnosti, vendar niso bili prepričani o njuni povezanosti;

- *plavec murca liže*: pregovor je danes že povsem neznan in nerazumljiv, njegov dobesedni pomen je 'goreče oglje železno rudo topi' (Grafenauer 1952: 18).⁹ Pri tem lahko le sklepamo na pomensko sorodnost s pregovorom *tiha voda globoko dere* zaradi domnevnega podobnega metaforičnega prenosa.

Pomembnost konteksta se kaže tudi npr. pri pregovoru *življenje ni praznik*: v dveh različnih kontekstih ima dva različna pomena: če je izrečen, ko je človek v stiski, pomeni, da je v življenju redko lahkó in lepo; če je izrečen v delovnem zagonu, pomeni, da v življenju ne moremo le počivati, da je treba delati. Tudi Jurij I. Levin poudarja, da je pomen pregovora bistveno bolj odvisen od konteksta kot pomen posamične besede, zato pregovora nikakor ne smemo raziskovati in analizirati ločeno od konteksta (Levin 1984: 109).

V nadaljevanju bosta opisani dve metodi zbiranja pregovorov, ki ju lahko razširimo na zbiranje vseh folklornih obrazcev. Prva opisuje celovitejše zbiranje pregovorov (in sploh folklornih obrazcev), razvila sta jo Dundes in Ojo Arewa. Druga je metoda prostih asociacij, ki jo je razvil Richard Bauman. Kakovostno je prva metoda ustrežnejša, saj z njo pridobimo več informacij o samem folklornem obrazcu, z drugo metodo pa pridobimo neprimerno več gradiva.

Slovstveni folklorist za obravnavo potrebuje tekst v kontekstu ter pomensko razlago folklornega obrazca. Arewa in Dundes opozarjata, da sámo poznavanje pregovora še ne pomeni vednosti o njegovi uporabi ter da snemanje teksta ni enako snemanju uporabe teksta, ki je edino zadovoljivo. Poudarjata, da je pri zbiranju in obravnavi pregovorov pomembna njihova konkretna funkcija v določenem kontekstu. Osredotočita se na zbiranje pregovorov, vendar njune ugotovitve lahko apliciramo na zbiranje vseh folklornih obrazcev. Prav raba posameznega folklornega obrazca nam namreč pokaže vse njegove karakteristike, zato naj bi zapis / posnetek vseboval folklorni obrazec v jezikovnem so-besedilu, informatorjevo razlago folklornega obrazca, pojasnilo o okoliščinah rabe ter za katere naslovnike in situacije je folklorni obrazec primeren¹⁰ (Arewa, Dundes 1964: 71). Takšno metodo je l. 1930 opisal ter uspešno uporabil že Herskowitz: poudaril je, da mora zbiralec prositi informatorja, naj rekonstruira celotno rabo pregovora: tipičen in primeren kontekst ali situacijo za rabo posameznega pregovora, in upoštevati, da razmere večinoma niso idealne, kar pomeni, da informator skuša ustvariti posnetek reprezentativne variantnosti, ki vključuje tudi informatorjeve sodbe. Arewa in Dundes v svojem

⁹ Ta pregovor se v arhivu ISN ZRC SAZU Ljubljana pojavlja tudi kot uganka, kar kaže na spreminjanje in prenos funkcije določenih pregovorov in ugank v določenem časovnem obdobju in kontekstu.

¹⁰ Tako izpostavita nekaj glavnih vprašanj, ki bi morala biti odgovorjena ob zbiranju folklornih obrazcev (pri tem se opreta na Herskowitzovo metodo): kakšni so pogoji rabe obrazca, kdo ga lahko rabi in komu je lahko namenjen? V kakšnih okoliščinah? Na katerih mestih? S katerimi osebami prisotnimi oz. odsotnimi? Preko katerega kanala (pisnega ali slušnega)? Ali so določeni obrazci povezani z določeno témo? Kakšni so natančno kontekstualni dejavniki za rabo obrazcev, ali so primerni ali neprimerni?

tekstu dokazujeta, da je to metodo mogoče uporabiti za zbiranje vseh folklornih obrazcev (Arewa, Dundes 1964: 72–73).

Drugo metodo za zbiranje folklornih obrazcev opiše Bauman (1963). Metodo je povzel po judovskem folkloristu Judah Loeb (Yehude Leyb) Cahanu. Zbiralec naj bi se s pomočjo določenih ključnih besed kot *resnica*, *človek*, *izposoditi si*, *imeti* itd. poskusil sam spomniti pregovorov, da bi preizkusil in se seznanil z metodo pred terenskim zbiranjem. Nato naj bi ključne besede zapisal na kartice, ki naj bi jih med pogovorom v družbi – ob primernem času – izvlekel in vprašal: »Ali kdo ve kakšen pregovor ali rek o *jabolku*?« Nato naj bi razložil, da zbira pregovore po različnih ključnih besedah (Bauman 1963: 271–272).

Res gre za metodo, pri kateri pregovor oz. folklorni obrazec iztrgamo iz konteksta in res je, da je metoda, ki sta jo opisala Arewa in Dundes, popolnejša in zato primernejša za analizo, vendar je po Cahanovi metodi, ki jo je opisal Bauman, nastala večina zbirk pregovorov, na Slovenskem npr. zbirka Renata Podberšiča (2007). Ta metoda je primerna izključno za zbiralca, ki zbira folklorne obrazce v maternem jeziku oz. v jeziku, ki ga živi. Če preučujemo folklorne obrazce v tujem jeziku (lahko tudi narečju), je nujno, da je poleg pregovora tudi njegova razlaga ter kontekst, v katerem ga uporabimo (opis situacije, govorec, naslovnik itd.).

Pomembno je tudi pokrajinsko preučevanje pregovorov, ker »ta ali oni kraj lahko hrani boljše variante splošno znanih pregovorov ali pa take pregovore, ki so bili nekdanj verjetno razširjeni tudi drugod, a so se že izgubili« (Matičeto 1948: 35, 36).

Če bi delali izključno po eni od zgoraj navedenih metod, bi pridobili manj podatkov, zato se zdi za zbiranje folklornih obrazcev najprimernejša kombinacija obeh (Arewa, Dundes in Bauman): pri terenskem zbiranju (strukturiran intervju) lahko poizvedovanje začnemo po Baumanovi metodi, saj informator lažje dobi asociacije. Tako je mogoče zbrati več folklornih obrazcev, nato pa zbrano dopolnimo z dodatnimi vprašanji, ki sta jih predlagala Arewa in Dundes. Na ta način je najlažje dobiti krajše in družbeno sprejete folklorne obrazce: delovne vzklike, pozdrave, pregovore, pri katerih informator nima nobenih čustvenih in moralnih zadržkov, hkrati pa so tako rekoč dnevno v našem jezikovnem in funkcionalnem svetu. Navedeni trije žanri so del vsakdanjega besedišča, pri katerem lahko računamo na t. i. paremiološki minimum, tj. na najbolj razširjene in poznane tovrstne folklorne obrazce pri informatorjih.

Uganke so žanr, ki ni del vsakdanjega govora, zato je njihovo poznavanje odvisno od posameznega informatorja: kot se je izkazalo pri terenskem poizvedovanju, nekateri informatorji ne poznajo niti ene uganke, nekateri zgolj najbolj znane,¹¹ nekateri pa poznajo veliko folklornih uganek različnih tipov.

Folklorne molitve so bile žanr, vezan predvsem na skupinska sedeča dela, kot so čiščenje poljščin (ličkanje koruze), ročna dela (delanje preje) itd., na določen dnevni ritem (jutranje in večerne molitve) ali na življenjske (predvsem tragične) dogodke (vojne, smrt).

¹¹ Mnoge od teh so celo Župančičeve uganke, vendar informatorji avtorstva ne prepoznavajo več, kar kaže na proces folklorizacije Župančičevih uganek.

Gre za žanr, ki ga informator neobremenjeno pove zbiralcu, vendar pa je njihovo zbiranje oteženo, saj se jih spomnijo le starejši ali pa so že pozabljene. Pri zbiranju folklornih molitev poizvedujemo, ali informator sploh pozna kakšno, šele nato lahko začnemo podrobneje poizvedovati po različnih molitvah in njihovi rabi.

Zbiranje kletvic je težje, saj praviloma veljajo za družbeno nesprejemljive ali nekorektnne oblike izražanja; velikokrat se zgodi, da jih informator pozna, a jih ne želi povedati. Podobno ugotavlja tudi T. Jakop v povezavi z zbiranjem izrazov za spolne organe (katerih poimenovanja deloma spadajo tudi med kletvice) – te je namreč zaradi tabuiziranosti na terenu težje dobiti (T. Jakop 2012: 38). Tako so informatorji pri terenskem poizvedovanju pogosto rekli, da »se pri njih doma ni nikoli klelo«. Pokazalo se je, da je zbiranje kletvic najbolj učinkovito, če jih prestrežemo v pristnem kontekstu, torej v spontani komunikaciji in v različnih govornih položajih. Tako dobimo necenzurirano gradivo v kontekstu: od evfemizmov do družbeno najmanj sprejemljivih kletvic. Pri zbiranju kletvic s pomočjo strukturiranega intervjuja se rado zgodi, da informator podatke cenzurira: na eni strani glede na njegovo recepcijo moralnosti, lepega vedenja in primernosti jezika; na drugi zaradi potrebe po ustrezni, »korektni« predstaviti skupnosti, v kateri živi; nenazadnje izbira ravni in vsebino informacij tudi v želji ustreči in se prilagoditi raziskovalcu.

Tudi zbiranje zagovorov je težko. Zagovarjanje je bilo povezano s posamezniki z dozdnevno čarovno močjo, besedila zagovorov so bila večinoma drugim ljudem skrita in se jih ni smelo povedati naglas. Z razvojem uradne medicine in zdravil so začeli zagovarjanje povezovati z uverami in vraževerjem. Pri zbiranju zagovorov moramo biti pozorni tudi na spremljajoči obred, ki ga je treba natančno opisati. Dokumentiranje je vezano na posameznega informatorja: ali je (bil) ta zdravilec ali pa vsaj prisoten ob zagovarjanju. Če informator pove zagovorno besedilo in pokaže potek obreda, navadno ne verjame več v moč čarovne besede. Poleg besedila je treba zapisati namembnost, vse spremljevalne predmete, čas izvajanja, ureditev prostora itd. Pri zbiranju zagovorov mora zbiralec vzbujati kar največ zaupanja; zelo dobro je, da se osebno (s)pozna z informatorjem.

Delovne vzklike, pozdrave, kletvice in pregovore lahko zbiramo z načrtnim terenskim delom ali ob vsakdanji komunikaciji ter iz medijev. Uganke, folklorne molitve in zagovore je moč zbirati samo s terenskim delom in pri informatorjih, ki imajo v repertoarju širok nabor različnih žanrov.

Terenski del raziskave je bolj kot zbiranje gradiva obsegal poizvedovanje po kontekstu in dojetanju posameznih folklornih obrazcev. Čeprav je v arhivu lahko veliko število enot, pa velikokrat manjkajo podatki o izvedbi in okoliščinah. Zanimalo nas je tudi mnenje uporabnikov folklornih obrazcev o sami rabi. Ciljni informatorji so bile polnoletne osebe iz različnih krajev po Sloveniji. Nekatere podatke smo pridobili neposredno, v sproščeni komunikaciji, iz katere smo lahko povzeli, kar nas je zanimalo (npr. zbiranje kletvic, mnenje o kletvicah). Pri redkejših folklornih obrazcih, npr. folklornih molitvah ali zagovorih, smo obiskali starejše ljudi, ki so domnevno poznali kakšno varianto ali pa so vsaj poznali rabo in obred.

Drugi del raziskave predstavlja spremljanje rabe folklornih obrazcev v tiskanih in avdio-video medijih ter na spletnih straneh, opazovanje modifikacij folklornih obrazcev ter odnos do rabe.

Estetika in slovstvena folklor

Pri raziskovanju folklornih obrazcev se je pokazalo, da je zanje estetska funkcija pomembna sestavina, vendar pa ni najpomembnejša: ponavljanje, rima, ritem, aliteracije in metafore so pomembni, ker omogočajo hitrejšo pomnjenje in večjo ekspresivnost folklornih obrazcev. Gre za skoraj neopaženo, pa vendar pomembno funkcijo, ki folklorne obrazce jezikovno povzdigne – zaznavamo jih kot ekspresiven izraz. Estetska funkcija deluje v izrekanju in sprejemanju folklornih obrazcev: izrekanje pregovora ozaljša govor, lep pozdrav velja za osnovno pravilo bontona, pri kletvici se kaže močna ekspresivnost in čutno dojemanje konteksta.

Za lažje razumevanje estetičnosti in estetske funkcije pri folklornih obrazcih bomo na kratko orisali pojme in razumevanja estetike, ki so za našo razpravo neizogibni.

Splošni oris

Estetika in estetičnost sta izjemno široka pojma. Nanju naletimo tako rekoč na vsakem koraku, predvsem pa prideta do izraza v umetnosti, v kateri je očitno predvsem podiranje ustaljenih (estetskih) norm. Pojem estetskega ni en sam, temveč obstaja več pojmovanj tega fenomena (Kante 2009: 33).

Pojem prihaja iz grške besede »áísthēsis«, ki pomeni čutno predstavo ali zaznavo. Estetika kot veja znanosti ni zgolj obravnavala pojave v družbi z vidika filozofije, temveč je tudi vplivala na percepcijo estetskega; njena pojavnost in raba tērmina pa se je spreminjala. Koncept estetike (temelj in izvir) je bistveno odvisen od vsakokratne filozofske pozicije. Aleksander G. Baumgarten o *estetskem* govori kot o posebni obliki čutnega spoznavanja, ki da je zaradi svoje čutnosti nižje od razumsko logičnega (Sorčan in Kreft 2005: 6).

Splošnejši pomen in rabo poimenovanja pa je estetika dobila z Immanuelom Kantom (1724–1804), ki velja za snovalca moderne estetike in je vpeljal pojmovanje estetike lepega (Sorčan in Kreft 2005: 165). Proti koncu 18. stoletja je Kant iz besede *estetika* izpeljal posebno vrsto doživljanja, ki se človeku ponuja spričo lepih pojavov v naravi in v umetnosti. Za tako doživljanje je značilno ugajanje brez interesa, kar pomeni, da nam je neka stvar vseh »sama na sebi«, ne da bi od tega imeli otipljivo praktično korist. T. i. estetski doživljaj je postal v obdobju romantike bistven za umetnost, češ da vse umetnosti ustvarjajo estetski doživljaj in jim je ta skupni imenovallec; bistvo literature je postalo estetsko, ustvarjeno z jezikovnimi sredstvi (Kos 1996: 27).

Dandanašnji pomen estetike je precej zožen, predvsem v vsakdanji zaznavi, saj ko govorimo o estetskem, po navadi govorimo zgolj o lepem, ustrežajočem uveljavljenim (estetskim) normam; tisto, kar vzbuja občutek ugodja (sledječ Kantu). To je ožji pomen

od etimološkega pomena (in tudi Baumgartnovega pojmovanja) estetike, tj. *čutno zaznavanje*. V širšem pomenu estetike, tj. čutnem zaznavanju v vsakdanu za opis zaznave, ki nam sporoča, da je nekaj *estetsko*, uporabljamo bistveno več oznak: »enoten, uravnotežen, integriran, medel, veder, otožen, dinamičen, silovit, živ, prefinjen, ganljiv, obrabljen, sentimentalni, tragičen ...« Te oznake uporabljajo tako kritiki kot laiki (Sibley 2008: 101), izrazi pa preidejo iz vsakdanje govore v terminološko označevanje. Hkrati gre za širše dožemanje estetike, saj vsebuje tako pozitivne kot negativne občutke, zato v takšno polje estetike torej poleg pregovorov in ugank s pozitivno konotacijo sodijo tudi kletvice in zagovori z njihovo negativno ekspresijo.

Jarrold Levinson se osredotoča na estetske lastnosti, ki jih opredeljuje kot načine bivanja, tem pa so podrejeni načini pojavljanja. Načini pojavljanja so del tega, kako *so*. Obstajajo načini pojavljanja *zaznavalcem določene vrste* in načini pojavljanja *v določenih okoliščinah*, zato so ti načini odvisni od zaznavalca in okoliščin in so estetske lastnosti kot take lahko le v kontekstu (okoliščin in sprejemalca) (Levinson 2008: 114–115).

Lastnosti, ki so običajno označene kot estetske, segajo od teh, ki so *očitno odvisne* od odziva, do tistih, ki so *lahko odvisne* od odziva, in tistih, ki dokazljivo *niso odvisne* od odziva. Formalne estetske lastnosti so tiste lastnosti, ki se strogo pripišejo zaznavni formi objekta, kakršna je ravnovesje. To je primer estetske lastnosti, ki ni odvisna od odziva, saj označuje splošen način, kako zgleda neka struktura, ne pa občutek, ki ga ta daje, ko jo zaznavamo (Levinson 2008: 120). Neodvisna od odziva so tudi stilna sredstva, kot so rima, ritem in metaforika, kar so stilni postopki, ki obstajajo tudi v folklornih obrazcih; ti naj bi dosegli »čutni« učinek, zato naj bi bili značilni za višjo raven jezika. Po drugi strani pa so estetske lastnosti, kakršna je človekova lepota in grdota, pri katerih se odzivi ugodja in neugodja na zaznane zglede zdijo bistveni za tisto, kar lastnosti so (Levinson 2008: 121).

Estetika v slovstveni folklori

Z estetiko v slovstveni folklori se je ukvarjalo precej raziskovalcev – če drugega ne, so se po njej spraševali. Viktor E. Gusev je celo naslovil svoje delo *Estetika folklor*.¹² Estetika v teh delih ne vključuje zgolj pomena *občutja ugodja, lepega*, temveč zgradbo, pojavnost, rabo slovstvenofolklornih žanrov. Pojem estetike se razširi z besedila na funkcije besedila, z ustvarjalca na naslovnika, s posameznega na kolektivno (Gusev 1967).

Za obravnavanje estetskega fenomena v slovstveni folklori sta najvidnejša in najpomembnejša Mukařovský, glavni predstavnik češke strukturalne estetike, in soustavitelj moskovsko tartujske semiotične šole Jurij Lotman; oba sta v svoje obravnave vključevala tudi slovstveno folkloro.

¹² Gusev estetiko v slovstveni folklori razume predvsem kot estetiko kolektivnega ustvarjanja, saj izraža kolektivno in tradicijo; slovstveno folkloro pojmuje kot »estetski ideal družbe« (Gusev 1967: 267). Njegovo pojmovanje slovstvene folklore je idealizirano in prilagojeno takratnemu socialističnemu političnemu sistemu.

Mukařovský na vprašanje, kaj je estetika, odgovarja, da gre za znanost o estetski funkciji, o njenih pojavih in nosilcih. Nosilec estetske funkcije seveda ni samo umetnost; estetski znak lahko postane za posameznika ali za celotno družbo katerikoli pojav, katerokoli dejanje, katerikoli produkt človekove dejavnost (Mukařovský 1978: 159, 163). V definicijo estetike je vpeljal tri pojme: *funkcijo*, *vrednoto* in *normo*, pri čemer poudarja, da je njihovo ločeno obravnavanje lahko le abstraktno, njihov pravi pomen se pokaže v sobivanju; estetska funkcija, norma in vrednota veljajo le v odnosu do človeka kot družbenega bitja (Mukařovský 1978: 136):

- *funkcija* je aktivni odnos med stvarjo in ciljem, za katerega to stvar uporabljamo;
- *vrednota* je uporabnost predmeta za ta cilj;
- *norma* je pravilo ali skupek pravil, ki uravnavajo področje določene vrste, določene kategorije vrednot (Mukařovský 1978: 34).

Mukařovský pri obravnavi estetske vrednote uvede pojem *kolektivna zavest*;¹³ ta uravnava vrednoto, tj. odnos med subjektom in objektom. Vrednote pogojujejo norme (Mukařovský 1978: 28–33); estetska norma je kot zakon in je orientacijska točka oz. »regulativno načelo« (Mukařovský 1978: 37).¹⁴ Vrednostna sodba je predvsem subjektivna, saj je v rokah ocenjevalca, vendar ima tudi svojo »objektivno plat« – ta je v odgovornosti, ki jo ocenjevalec čuti za svoje vrednotenje. Nasproti temu pa je vrednota predvsem »objektivna« v tem smislu, da obstaja v kolektivni zavesti. Mukařovský je poudaril, da estetika sloni na t. i. estetski vrednoti, pri obravnavi pa upošteva področje vsega čutnega zaznavanja, kot jo pojmujeta že Baumgarten in Kant (Hribar Sorčan et al. 2005). Cilj estetke vrednote je estetsko stališče (Mukařovský 1978: 27, 34).

Estetske norme se skozi čas *razvijajo* (ne izboljšujejo!); razvoj, gibanje je nepretrgano, počasnejše ali hitreje (Mukařovský 1978: 40); tako npr. Mukařovský primerja današnji okus, ki se razvija zelo pospešeno, z okusom folklorne, kjer je okus zelo konservativen: tudi v njej prihaja do sprememb, a so tako počasne, da so skoraj nevidne. Področje okusa¹⁵ (estetskih norm) je torej v stalnem gibanju in razvoju (Mukařovský 1978: 40).

V okolju, v katerem dejansko obstaja relativno nedotaknjena folklorna kultura, so

¹³ Kolektivna zavest je družbeno dejstvo: je mesto, kjer obstajajo posamezni sistemi kulturnih pojavov, kot so jezik, religija, znanost, politika ipd. (Mukařovský 1978: 74). Kolektivna zavest je mesto, kjer obstajajo vrednote, hierarhija vrednot pa se razvija s historičnim razvojem skupnosti. Merilo hierarhije vrednot pa je njihova večja ali manjša splošna obveznost (normiranost) oz. merilo njihove kolektiviziranosti (Mukařovský 1978: 29–32).

¹⁴ Na tej točki Mukařovský opozori, da je treba razlikovati med vrednoto (Wert) kot nečim trajnim, kar presega posameznika, in vrednostno sodbo (Werturteil), ki je dejstvo aktualnega nanašanja na vrednote (in z njo povezane norme).

¹⁵ Mukařovský opredeli okus kot dejavnik socialne razzlojenosti, kar dokazuje sprememba okusa pri prehodu iz enega sloja v drugega. Hierarhija okusov je v določenem razmerju do hierarhije družbene slojevitosti. To ni premo ali enoznačno razmerje. Pod vplivom istih dejavnikov pogosto najdemo tudi v isti družini, pri različnih njenih članih nekaj okusov, še več – pri istem posamezniku je lahko okus različčen – glede na estetsko nadarjenost. Obstoj okusov je imanenten; njegovo načelo je časovni red: čim kasnejši je časovni okus, tem višje stoji v hierarhiji. Padanje po časovnih stopnicah pomeni praviloma tudi padanje po družbenih. Glede na povedano se zdi, da se estetske norme razvijajo zgolj po zakonu notranje imanence in v zvezi z razvojem družbe (Mukařovský 1978: 38, 39).

posamezne vrste norm spete v zelo trdno zvezno strukturo. Ta spetost povzroča, da je estetska norma v folklornem, tj. tradicionalnem okolju mnogo manj spremenljiva kot pa v drugih in da brez bistvenih sprememb traja cela stoletja (Mukařovský 1978: 98)

Vendar folklorno okolje svoje norme sámo ne ustvarja, temveč jo sprejema z estetskega področja – zlasti umetnosti – vladajočega razreda. Kljub temu folklorni produkciji ne moremo odreči estetske ustvarjalnosti. Nasprotno: temeljna razlika med živo folkloro in industrializirano produkcijo *folklornih predmetov* je prav v tem, da je industrializirana produkcija shematizirana [folklorizem, S. B.], medtem ko je prav folklorno ustvarjanje (npr. pirhi) neskončno raznovrstno in ne krši značaja estetskega njenega razvoja (Mukařovský 1978: 98).

Negibnost estetske norme v folklori povzroča, da je zasidrana v celotnem sistemu norm: v folklornem okolju so norme tako trdno vzajemno povezane, da so v gibanju ena drugi v napoto. S tem je folklorno okolje ostro ločeno od drugih okolij, posebno od tistega, ki je tvorec kulturnih norm in vrednot. V folklorni plasti praviloma prevladujejo nad estetsko funkcijo in njeno normo (Mukařovský 1978: 102–103). Vendar pa folklorna umetnost ne pozna diferenciacije funkcij; te se prepletajo, zato se tudi v takšnih primerih utegne sicer vzajemna podrejenost in nadrejenost funkcije z razvojem premakniti, a ne toliko, da bi katera izmed funkcij v določenem primeru povsem in jasno prevladala nad drugimi (Mukařovský 1978: 64).

Lotman določi eno pomembnejših ločnic med slovstveno folkloro in književnostjo z različnim odnosom do strukturnih pravil med njima: strukturna pravila se v slovstveni folklori ne avtomatizirajo. Lotman predvideva, da do tega pojava pride, ker avtorjeva pravila in pravila občinstva niso en skupen pojav, temveč kot dva pojava v odnosu vzajemne istovetnosti. Tak zbir principov Lotman pojmuje kot *estetiko istovetnosti*.¹⁶ Ta temelji na popolnem poenotenju prikazanih življenjskih pojavov z že poznanimi modeli – klišeji in stereotipi, ki so vstopili v sistem »pravil«. Klišeji v umetnosti so svojstven pojav, ki imajo iz znanih zgodovinskih in strukturnih vidikov negativno oceno, vendar imajo veliko vlogo v procesu prenašanja informacij (Lotman 1976: 370–373).

V estetiki istovetnosti se različni življenjski pojavi prepoznajo prek njihovega izenačevanja s pomočjo določenih logičnih modelov. Gre za umetnost identificiranja, v kateri je ponavljanje absolutno. Da bi nastalo poenotenje, je nujna tudi raznolikost: enoličnost na eni strani istovetnosti se kompenzira z raznolikostjo na drugi strani. Estetika istovetnosti po eni strani vsebuje okamnele sisteme oseb, sižejskih shem in drugih strukturnih elementov, na drugi strani pa izhaja iz fluidne in nestalne forme umetniškega ustvarjanja, kot je improvizacija (npr. pri folklornem dogodku pripovedovanje pravljic). Če bi besedilo sledilo zgolj strogim sistemom pravil, bi bilo vsako novo delo samo natančna kopija predhodnega, umetniško delo bi izgubilo informacijsko vrednost. Gre za združitev določene svobode in njene popolne odsotnosti; ti principi se v različnih stopnjah realizirajo v večini folklornih žanrov in v srednjeveški umetnosti. Akt umetniškega spoznanja je povezan s posploševanjem, generalizacijo (Lotman 1976: 60).

¹⁶ Nasprotje *estetiki istovetnosti* stoji *estetika nasprotnosti*, ki je značilna za književnost in književna obdobja.

V estetiki istovetnosti imata sprejemalec in pošiljatelj skupni kod – obvezno uporabljata skupni umetniški jezik, nova je le vsebina sporočila. Takšni so vsi umetniški sistemi z estetiko istovetnosti: pokaže se sposobnost jezika, da v jeziku določene dolžine prenese smiselno informacijo, ter elastičnost jezika, da se ta ista vsebina lahko prenese na več enakovrednih načinov (Lotman 1976: 61).

V slovenskem prostoru se je o estetskem v slovstveni folklori med prvimi vpraševal Ivan Grafenauer:

Narodne pesmi in pravljice, pregovori in reki se po duhovni vsebini in estetski vrednosti (poudarek S. B.) močno med seboj razločujejo (pripovedke z bajkami in legendami kot usedlina narodnih zgodovinskih in verskozgodovinskih izročil po izvoru niso umetnine in se odtegujejo ne le čisto estetskemu ocenjevanju, tudi vplivu nižinskih duhovnih plasti v narodnem občestvu). (Grafenauer 1974: 9)

Grafenauer se dotakne tudi jezika v slovstveni folklori, s čimer pokaže tudi na estetsko strukturo:

Jezik narodnega pesništva je z vsem besedjem in rekli, s stavki in stavčnimi zvezami vred živa narodna govorica, preprosta sicer in neizumetničena, pa ne vsakdanje okorna in obrabljena. Stavki so jasni in pregledni, ponajveč, zlasti v pesmi, priredni, besedje čvrsto in pristno, izražanje naravno in jedrnato, gibčno in bogato [...] (Grafenauer 1974: 7)

Avtor se naslanja na koncept estetike kot občutek ugodja ter na estetskost kot vsebnost poetoloških postopkov, kot sta ritem in rima. O širšem dojemljanju estetske funkcije v slovenski slovstveni folklori pa še ni bilo obravnave.

O estetski strukturi v slovstveni folklori piše tudi Miha Kozorog, ki se nanaša na slovstveno folkloro: gre za »[...] govorne estetske oblike, najpogosteje kar izjave z izbranim besediščem [...], tj. izjave, ki so bile po obliki drugačne od običajnega govora [...]« (Kozorog 2011: 43); tudi sicer poudarja, da nas pri raziskovanju (slovstvene) folklore zanima predvsem »estetizirana komunikacija neke družbene skupine« (Kozorog 2011: 35). Kot estetsko v slovstveni folklori razume predvsem stilna sredstva, tj. melodije, ritma, jezika itd.

Estetika folklornih obrazcev glede na ravnine folklornega trenutka

Estetskost kot vzbujanje (pozitivnega ali negativnega) občutja je prisotna v slovstveni folklori, torej tudi pri folklornih obrazcih. Mukařovský pravi, da še najbolj vsakdanja govorjena beseda ni brez estetske funkcije (Mukařovský 1978: 234). Postavlja pa se vprašanje, kaj gradi estetsko strukturo pri folklornih obrazcih, kaj vzbudi dodatne čutne zaznave. V slovstveni folklori je estetska funkcija navzoča in pomembna tako s stališča zunanje (ritem, rima itd.) kot notranje zgradbe teksta (izbira besed, potek zgodbe ali pesmi, metonimije, metafore itd.). Tako nam pomaga pri pomnjenju (ritem, rima itd.). Povzroča tudi občutek (ne)ugodja (npr. pripovedovanje pravljič). Pri vzpostavljanju estetske funk-

cije imata velik pomen tudi tekstura in kontekst. Estetika istovetnosti določa stalnost estetske funkcije. Z drugače povedano mislijo, v obliki pregovora, z zastavljeno mislijo v obliki uganke ali z izbranim pozdravom lahko vzbudimo videz lepše povedanega oz. izbrano povedanega. Estetska funkcija pa se lahko izrazi ob občutju ugodja, ki je posledica odobravanja, spodbujanja (delovni vzkliki).

Tako na ravnini teksta s stilnimi sredstvi dosežemo »čutni« učinek, saj stilna sredstva višajo raven jezika. Eno od pomembnejših stilnih sredstev pri folklornih obrazcih je ponavljanje. Pojavi se na ravni zloga, besede, ritma oz. ko se vedno znova ponavljajo iste besede ali glasovni sklopi (rima). To ustvarja občutek ravnovesja, harmonije (Sibley 2008: 117). Večkrat pa ima ponavljanje tudi funkcijo lažje zapomnljivosti besedila – s ponovitvijo ritma, z rimo ali ponavljanjem besede se večbesedne zveze hitreje zasedrajo v spomin (predvsem pri daljših folklornih obrazcih). Poleg našega besednega delovanja pa je ob izrekanju folklornega obrazca pomembna tudi nejezikovna tekstura: govorjenje spremljajo ustrezni toni glasu, izrazi, prikimavanje, pogledi, geste. To pa je odvisno tudi od okoliščin (kontekst), v katerih so folklorni obrazci izrečeni oz. *od načina pojavljanja* (Levinson 2008).

Slovstvena folklorja je umetnost, ki jo spremlja spontana (igralska) zavest, komunikativna moč besedila pa se izraža diahrono, v življenjskem trajanju teksta, zato imajo žanri lahko zgolj tiste pomene, ki so za skupnost sprejemljivi, in ima lahko le tiste funkcije, ki jih ustrezna kultura priznava.

Estetska struktura na ravnini teksta

Stilna sredstva na ravnini teksta se pri folklornih obrazcih pojavljajo različno – odvisno od obrazca in njegovega namena, zato obravnavamo posamezne folklorne obrazce ločeno. Pri tem upoštevamo celotno polje čutnega zaznavanja in ne le ugodje. Tako lahko v polje estetskega uvrstimo poleg očitnih ugank, pregovorov, folklornih molitev itd. tudi kletvice z izrazitimi oksimoroni in hiperbolami.

Z estetsko funkcijo na ravnini teksta se ukvarja predvsem t. i. poetika, ki se vprašuje po problemih besedne strukture ter vzpostavlja vprašanje: kaj je tisto, kar (verbalno) sporočilo spremeni v umetnino (Jakobson 1989: 150). Melodijo in ritem (danes označena kot stilni sredstvi) je Aristoteles pojmoval kot *prirojeno veselje*, ki je vzrok in začetni razvoj poezije. Glose, primere, okrasne besede ipd. odzamejo izražanju videz vsakdanjosti in prostaštva, navadne besede pa mu dajejo potrebno jasnost (Aristoteles 2005: 125).

Literarna teorija deli stilna sredstva na notranjo in zunanjo zgradbo oz. formo (Kos 1996). Ti dve formi sta tako prepleteni, da ju le težka ločimo.

Notranja forma pomeni samo oblikovanost (Kos 1996: 89). Ta del vsebine se ne more spremeniti in je pri folklornih obrazcih še posebno stalen: če bi se ta del spremenil, bi se spremenil folklorni obrazec. Notranjo formo sestavljajo notranja zgradba, notranji stil in notranji ritem; te prvine so lahko ločene zgolj v abstrakciji (Kos 1996: 110).

Notranji stil se določa glede na spojenost snovno materialnih sestavin (Kos 1996: 111): pri pregovorih prevlada deskriptivni stil: snovno-materialni elementi za označeva-

nje predmetnosti se nakopičijo v tekstu drug ob drugem, bistven je počasen ritem, dogajanje je statično, delež miselnih in čustvenih prvin mora biti skrčen na najmanjšo mero.

Epični stil imajo obredni folklorni obrazci, torej zagovori in folklorne molitve, kjer je zaporedje gosto spojenih snovno-materialnih sestavin, ki se morajo vrstiti v počasnem, kontinuiranem gibanju, podprtih z umirjenim, tehtnim in ne preveč čustvenim ustrojem, s stopnjevanjem, vrhovi in upadi, ritem pa je enakomeren. Za epičnost je potrebna »vsaj minimalna plast afektivno-emocionalnih prvin, vendar pa mora biti ta čustvenost statična, gibanje počasno in pomembno« (Kos 1996: 111). Seveda pa se stili med seboj lahko povezujejo ali zamenjujejo znotraj besedila.

Pojem notranjega ritma ali kompozicija označuje gibanje same vsebine: razporejanje enot in oblike, v katero se povezujejo te enote v njihovem časovnem poteku: v epiki je notranji ritem predvsem gibanje t. i. objektivnega ali stvarnega dogajanja (Kos 1996: 113). Bistvo za potek tega ritma je izhodišče, s katerim se začenja, nato pa način, kako se stopnjuje ali pada, doseže vrh ali se končuje (Kos 1996: 114). Pri folklornih obrazcih prevladuje enakomeren, izenačen ritem, brez večjih razlik med ritmičnimi nihanji; gre za urejen, regularen, lahko celo simetrično urejen ritem, kar dosega s paralelizmom členov, ponavljanji.

Zunanja forma (Kos 1996: 118–147) je neodvisna od vsebine, zato je lahko variabilna, nestalna, spremenljiva v razmerju do vsebine in notranje forme. Zunanjo formo sestavljajo: zunanja zgradba, zunanji stil in zunanji ritem.

Zunanja zgradba je sicer najmanj pomemben del zunanje forme, saj zajema zunanjo razčlenjenost besedila (npr. razdelitev molitve ali zagovora na kitice v recitiranju).

Zunanji stil je način, kako se že izoblikovana vsebina realizira s pomočjo določene izbire besed. Gre za izbiro med tropi (komparacija, metafora, metonimija, sinekdoha, personifikacija) in figurami (rima, asonanca, anafora, epifora, antonomazija, hiperbola, elipsa itd.) (Kos 1996: 121). V slovstveni folklori je razširjena predvsem tradicionalna metaforika, pri kateri gre za »prenos besednih pomenov zaradi logične vzporednosti, podobnosti in analogije med pojavi, ki so sicer različni in med sabo brez vzročne zveze« (Kos 1996: 121). Pogoste so tudi personifikacija ali poosebitev – ta je značilna predvsem za zagovore – metonimija, sinekdoha in komparacija ali primerjava – ta je pri folklornih obrazcih na splošno kratka.

Glasovne retorične figure vplivajo predvsem na zvočno podobo; gre za rimo, asonanco ali samoglasniški stik in aliteracijo ali soglasniški stik. Te retorične figure ustvarjajo učinek s ponavljanjem, hkrati pa ustvarjajo ritem besedila. Od stavčnih figur najdemo v folklornih obrazcih še anaforo, epiforo, geminacijo, hiperbolo in oksimoron (Kos 1996: 125, 126).

Ponavljanje

Nespregledljivo stilno sredstvo pri folklornih obrazcih je ponavljanje: besed (anafora, epifora) in besednih zvez (paralelizem členov), ponavljajoč se ritem, pogosto najdemo tudi rimo (še posebno pri folklornih molitvah). Paralelizmi in ponavljanja so najstarejše oblike naravnega stila; ustvarjajo postopnost razvoja dela in upočasnjujejo (Bošković-

-Stulli 1978: 34). Ponavljajoč ritem kot antropološka konstanta¹⁷ velja za eno od popolnih form, vendar pa ob dolgotrajnem ponavljanju postane dolgočasen oz. ga niti ne opazimo več, zato se njegova estetičnost izgubi. Ker ponavljanje najdemo pri večini žanrov folklornih obrazcev, lahko trdimo, da je najpomembnejše stilno sredstvo pri slovenskih folklornih obrazcih; pri nekaterih je ponavljanje izbirno (npr. pri pozdravu: *Čau, čau!*, pri delovnih vzklikih: *Ajmo, ajmo!, Dejmo, dejmo!*), pri nekaterih je obvezno oz. določeno (npr. zagovori, molitve). Večkrat gre pri ponavljanjih, ki so določena, za paralelizem členov, npr. v folklorni molitvi in zagovoru:

*Marija, bod' počšjana tolkat,
Kolker ja trauce na zjaml
Jn listja na dreuj!
Marija, bod' počšjana tolkat,
Kolkr je dreuja na zjaml
Jn peska u murj!
Marija, bod' počšjana tolkat,
Kolkr je kaplc u murj
Jn u (v)sh vadah!
Marija, bod' počšjana tolkat,
Kolkr ja zvezd na neb'
Jn ajnglcu u nbesh!* (Novak 1983: 147)

*Jest preganjam vse hude frgifte,
vse hude protine, hude skronine,
hude krče, hude frase, vse hude bolezni [...],
jas zašafam tam,
kjer ni nobenega petelinjega petja,
kjer nobena žegnana noga ne stopi,
kjer noben žegnan zvon ne zapoje,
tam ti prebivaj od vekomaj do vekomaj
igla alta tatra germathen.*¹⁸ (Makarovič 1984: 402)

Ponavljana je tudi sama struktura stavka, npr. pri uganki:

*Je posekano, je oteseno, je po drči prignano, je kuhano, je pečeno, a nikdar ni
pojedeno. – Zatik pri krvavicah.*

Ponovitev celih povedi je še posebej razvidna pri zagovoru proti uroku, ki ima formo odštevanja:

*Urakov ni devet, jih je osem, urakov ni osem, jih je sedem [...], uraka nista dva,
je eden, urakov ni eden, urakov ni ubenga. Pomagaj bog oče, pomagaj bog sin in
sveti duh.* (Dolenc 1999: 101)

¹⁷ Antropološke konstante so orientacijska točka; to sta ritem (dan že s fiziološkimi procesi v človekovem telesu) in simetrija (zgradba telesa). Antropološke konstante so vrstna načela v razvoju norm (Mukafovský 1978: 154).

¹⁸ Zagovor proti vsem boleznim navajamo brez opisa spremljajočega obredja, ker na tem mestu obravnavamo le jezikovne stilne prvine.

Ponavljanja povedi ustvarjajo enakomeren ritem v folklornem obrazcu, zaradi enakomernega ritma pa struktura dobi slovesnejši in bolj mistični zven, saj uporabnik tovrstne forme dojema bolj estetske.

Rima

Za eno od značilnih stilnih sredstev v folklornih obrazcih velja tudi rima. Rima ni tako pogosta kot ponavljanje, vendar je prevladujoče stilno sredstvo v pregovorih, predvsem vremenskih, npr.:

- *zmerno jesti in piti, to je zdravo za dušo in telo, pa tudi za mošnjo;*
- *jabolko na dan odžene zdravnika stran;*
- *brez muje se še čevelj ne obuje;*
- *na nebu megla 25. dne (julij), hudo zimo napove: ako je Matevž vedren, bo lepa jesen;*
- *če Anton z dežjem prihaja, se zemlja še dolgo napaja.*

Rima je pogosta tudi v ugankah, in sicer v metaforični podobi, nikoli pa v odgovoru, npr.

Kamnita baba hodi po vodo v širen lesen, da jo nese tja gor v vrh jeklen. – Brusni kamen.

Rimo najdemo tudi v obrednih folklornih obrazcih, predvsem v krajših folklornih molitvah (pri daljših je izrazitejše ponavljanje):

*Glavica mi je zaspana,
Posteljica že poslana.
Bog mi daj pomoč,
Ate, mama, lahko noč!* (Novak 1983: 156)

Rima je izrazita tudi pri zagovorih proti nevihti ali toči:

*Kdor 'oče čez polje teč' mora trikrat sveto ime izreč': Jezus, Marija, svet' Jožef.
Svet oblak, bod' ponižen in kroták, kot je Jezus bil, ko je pod križem stal in svet evangelij bral.* (Novak 1983: 78)

Elipsa

Elipso najdemo predvsem pri pregovorih (npr. *veselo srce pol zdravja*) in ugankah (npr. *V enem sodu dvoje vin. – Jajce.*). V vseh primerih gre za elipso ali izpust oblike glagola *biti*.

Oksimoron in hiperbola

Pri kletvicah so metafora, oksimoron in hiperbola glavni gradniki ekspresivnosti. Ritem pri teh izrazih ni pomemben, je pa velikokrat razviden naraščajoč oksimoron ali hiperbola, ko v zaporedju izrekanja več enot kletvic nanizajo čedalje bolj ostre in ekspresivne kletvice.

Hiperbola je očitna tudi v folklornih molitvah, predvsem pri *zlatem očenašu*, kjer so vsebinske podrobnosti neverjetno pretirane: [...] *Preden Jezus tisto vodo prebrodi, je sedeminsedemdesetkrat obnemogu* [...] (Novak 1983: 418).

Estetska struktura na ravni teksture

Ravnina teksture ima pomembno vlogo pri dojetju estetske funkcije pri folklornih obrazcih. Tekstura je precej specifična, saj deluje ciklično: ker folklorne obrazce dojemamo kot bolj ekspresivne izraze, je tekstura temu prilagojena; po drugi strani pa zaradi teksture folklorni obrazci zvenijo bolj ekspresivno in zato bolj estetsko.

Naše govorjenje spremlja ustrezen ton glasu, izrazi na obrazu, prikimavanje, pogledi, geste. Tekstura je lahko različna glede na žanr in glede na vsakokratno ubeseditev, glede na karakter osebe in glede na kontekst, ki se mu prilagaja. Pri delovnih vzklikih, pozdravih in pregovorih se tekstura precej spreminja – odvisna je od teksta in konteksta folklornega obrazca, medtem ko se zdi, da je pri ugankah, molitvah in zagovorih bolj stabilna; pri zagovorih je deloma celo določena in zato bolj nespremenljiva (npr. tiho govorjenje). Tekstura je vsekakor sestavina folklornega obrazca, ki je najmanj določena in se najbolj prilagaja tekstu in kontekstu.

Za vse folklorne obrazce velja, da je ritem njihovega ubesedovanja počasnejši (npr. pregovor), izgovarjava in artikulacija sta razločnejša (npr. uganka), jakost je večkrat bolj ali manj večja (npr. kletvice). Pogosto so pospremljene s pomenljivo mimiko in gibi rok (npr. figa, iztegnjen sredinec itd.). V govoru jih večkrat poudarjamo, izpostavljammo, zavedajoč se njihove funkcije in vpliva na naslovnik, pa naj bo to delovni vzklik, kletvica ali molitev.

Estetska struktura na ravni konteksta

Estetska funkcija pri folklornih obrazcih je prepletena z družbeno-kulturnimi določili in moralno-etičnimi vrednotami. Temeljne vrednote v družbi so relativno stalne, zato lahko ostaja relativno stalna tudi estetska funkcija žanrov, ki so tesno povezani z vsakdanjikom.

Kontekst pri folklornih obrazcih ustvarjajo govorec, naslovnik ter okoliščine, v katerih poteka komunikacija. Sam kontekst napeljuje govorca na uporabo posameznega folklornega obrazca. Na izbiro teksta bolj vpliva prav kontekst, zato se zdi v folklornem dogodku oz. trenutku ključen. Folklorni obrazci kot ekspresivni izraz v danem kontekstu bolj vplivajo na naslovnik kot *vsakdanji govor*, zato jih govorniki vključujejo v izbranih trenutkih, za poudarjanje ali v obredne namene; prav ta izjemnost soustvarja njihovo estetsko funkcijo. Brez konteksta folklornih obrazcev s folklorističnega vidika sploh ne moremo interpretirati.

Estetskost ustvarja tudi dejstvo, da ni ostre meje med naslovnikom in govorcem in tudi ne med aktivnim deležem enega in drugega pri nastanku in izoblikovanju folklornega dela (Mukařovský 1978: 190). V folklornem ustvarjanju je naključna izmenljivost

vloge med ustvarjalcem, umetnikom in naslovnikom ali neumetnikom. To je t. i. kolektivno ustvarjanje (kliše kot splošna lastnost), čeprav obstajajo bolj ali manj nadrejeni posamezniki; meja med ustvarjalcem in naslovnikom je na tem področju skoraj zabrisana (Mukařovský 1978: 191).

Folklorni obrasci obstajajo zgolj z jezikom, jezikovnim izrazom; zunaj govorjenega in izgovorjenega, slušnega ne obstajajo, ne trajajo in se ne morejo obdržati, čeprav so zapisani v zbirkah. Zapisani folklorni obrasci so lahko že v pozabi, če niso več uporabljeni v živem govoru. To priča o pomembnosti konteksta pri njih. Folklorni obrasci lahko živijo zgolj v danih kontekstih in živi rabi, kontekst jih izbira in jim daje pomen.

Slovenski folklorni obrasci	<i>Delovni vzkliki</i>	Za živali	Za vprežno živino	
			Za črede in jate	
		Za ljudi		
	<i>Pozdravi</i>	Formalni		
		Neformalni		
	<i>Kletvice</i>	Kletvice		
		Žaljivke in zmerljivke		
		Evfemizmi		
	<i>Pregovori</i>	Pravi pregovori		
		Maksime		
		Napotila	Zdravstvena napotila	
			Kmetijska napotila	Vremenska predvidevanja
			Kmetijska predvidevanja	
	<i>Uganke</i>	Prave uganke		
		Šaljiva vprašanja		
Modra vprašanja				
Seksualne uganke				
<i>Zagovori</i>	Proti boleznim in urokom človeka			
	Proti boleznim in urokom živine			
<i>Folklorne molitve</i>	Jutranje			
	Večerne			
	Priložnostne			

Pregled posameznih žanrov folklornih obrazcev

V tem poglavju bomo predstavili najbolj reprezentativne folklorne obrazce slovenske slovstvene folklore. To so: delovni vzkliki, pozdravi, kletvice, pregovori, uganke, zgovori in folklorne molitve. Vsak žanr folklornih obrazcev je opredeljen z glavnimi značilnostmi, izvorom in notranjo delitvijo; nato je razčlenjen še z vidika estetske strukture skozi tri ravnine folklornega dogodka oz. trenutka: tekst, teksturo in kontekst.

Delovni vzkliki

Delovni vzkliki so spodbujevalne besede za živali in ljudi, zato je njihova glavna značilnost kračina: skrčeni so na dolžino dveh ali treh zlogov pri onomatopejskih izrazih (izrazih, ki oponašajo oglašanje živali, npr. *pipipi*, *i-aa*); pri glagolih, ki se uporabljajo predvsem za spodbujanje ali priganjanje človeka, pa je značilna ponovitev glagola (*dejmo*, *dejmo!*). Takšni vzkliki so vpeti v delovni proces ali aktivnost in so njihov del, zato jih ne moremo iztrgati iz konteksta. Vedno je potrebna razlaga, za koga ali kaj se uporablja in kdaj, pri katerem opravilu.

Človek je razvil različne ukaze in vabilne besede za domače živali iz potrebe po komuniciranju z njimi: na ta način je živali sporočil, kaj želi od nje – ali jo želi zgolj nahraniti (npr. *pipipi*) in zaradi tega zvabiti k sebi, ali želi, da se žival premika in nekaj dela (npr. *heeee-ja* za vola). Tako so se razvili različni ukazi oz. vabilne besede, ki pa so večinoma ostale na onomatopejski ali medmetni ravni, saj je to zadoščalo za dosego cilja.

Delovni vzkliki za sodelavca se odzivajo na potrebo po spodbudi, po izražanju delnega nezadovoljstva s trenutnim delom ali z zahtevo po večji hitrosti/moči, po vztrajanju in po skladnosti dela. Ti delovni vzkliki temeljijo na glagolih, ki spodbujajo delo: *dajmo!*; *gre-mo!*; *še malo!* itd. in na besedah, ki so jih in jih še uporabljamo v medsebojni komunikaciji.

Tipologija delovnih vzklikov

Ker delovni vzkliki spodbujajo delo živali ali človeka, njihova osnovna delitev temelji na naslovniku; torej ločimo delovne vzklike za živali in delovne vzklike za človeka.

Delovni vzkliki za živali se delijo na dve podskupini:

1. Prvo podskupino sestavljajo delovni vzkliki iz onomatopejskih izrazov (npr. *pipi-pi/kokoko/cíba cíba cíba* za klicanje kokoši) in sestavljene iz dela poimenovalne besede (*zajzajazj* za klicanje zajcev, *pujspujspujs*; *čóne čóne čóne* za klicanje prašičev, *béka béka béka* vabilo ovci, klicanje, *bíri bíri bíri* vabilo racam, klicanje) (Erzetič 2007: 14, 8) itd. Ta skupina se je uporabljala bolj za črede ali jate živali (prašiči, zajci, kokoši), kjer posamezne navadno niso imele imen, onomatopejski zlog pa se je večkrat ponavljal oz. – po

besedah informatorke iz Bele krajine – »takšno klicanje se je že skoraj pelo«. ¹⁹ Tudi za živali, ki jih imamo danes za domače ljubljence, je bil v rabi enak vzorec ponavljanj za privabljanje: *muc muc muc, tuj tuj tuj* – vabilo mački, klicanje, *to to to* – vabilo psu, naj se približa (Erzetič 2007: 63).

2. Drugo podskupino sestavljajo delovni vzkliki za delovno-vprežene živali, ki so jih uporabljali posamezno oz. za živali, ki so imele ime. To so bile večje živali, ki jih je bilo na kmetiji manj ali pa so bile za gospodarstvo bolj cenjene: konji, voli, krave. Gre za vmesno skupino med onomatopejskimi vzkliki in spodbudami za ljudi, saj je združen onomatopejski izraz in ime (npr. za konje *hi, Pram!*) ali pa gre že za ime živali in spodbudo, ki se navadno rabi pri ljudeh (npr. za krave *dejmo, Mela, gremo gremo!*; *lh/ajde, Liska!*). Pri delovnih vzklikih, ki vsebujejo že glagole, ponavljanje ni tako ključno, saj ob glagolu stoji ime živali, ki lahko ritmično nadomešča ponovljeni glagol.

Za živali se uporabljajo tudi ukazi za ustavljanje ali premikanje; gre za zloge, na katere so živali navajene, priučene: *ga!* (stoj), *uo ga!* (tu stoj) povelje volu, da se takoj ustavi; ukaz volu, naj se ustavi, *gej!* spodbujanje pri pogonu živine (Erzetič 2007: 20).

Delovni vzkliki za ljudi, sodelavce so služili za spodbudo, ko je ritem dela ali aktivnosti začel pešati ali pa je bilo treba le izraziti pozitivno nagnjenost k delu oz. aktivnosti, npr. *dejmo, dejmo!* / *gremo, gremo!* / *ajde, ajde!* Ponovitev v vzkliku se je lahko tudi izpustila, če je beseda vsebovala dolg samoglasnik, ki ga je govorec lahko še podaljšal, npr. *aaajde!* / *horuuuk!* Ta vzklik torej uporabljajo za spodbudo pri delu – ali za pospešitev hitrosti, za usklajevanje ritma dela ali za poziv k večji moči pri delu.

Estetska struktura delovnih vzklikov

TEKST

Delovni vzkliki so sestavljeni ali iz eno- oz. dvozložnih besed (v večini onomatopejskih), ki se ponavljajo, ali pa gre za spodbujevalno besedo, ki je navadno pomensko vezana na premikanje (na začetek premikanja: *gremo!* ali na konec premikanja: *stoj!*).

Pri delovnih vzklikih ima velik pomen ritem, ki se enakomerno ponavlja; onomatopejski izrazi se ponavljajo večkrat (npr. *pipipipipi*); besede, ki se uporabljajo pri večji živini in sodelavcih, pa se večinoma ponovijo dvakrat (*ajde, ajde!*); če gre zgolj za ukaz, je vzklik izrečen le enkrat (npr. *ajde!*; *gremo!*).

TEKSTURA

Za delovne vzklike je značilno, da se tekst in tekstura zelo prepletata. Eno- ali dvozložne besede so bile večinoma izrečene z višjim glasom in skoraj péto, predvsem pa je zanje značilno ponavljanje zlogov. To ponavljanje je bilo številčno, npr. pri hranjenju kokoši so *pipipipipi* ponavljali ves čas sipanja piče; *béka béka béka* (Erzetič 2007: 8) ves čas klicanja ovce, dokler ovca ni prišla h kličočemu. S tem je kličoči ustvarjal enakomeren, pojoč ritem.

¹⁹ Katarina Babič, Črnomelj.

KONTEKST

Delovni vzkliki pri živalih so vezani na dvoje: na pozivanje oz. klicanje in na znak za začetek ali konec gibanja.

S ponavljanjem enakomernega, pojočega ritma pri klicanju so verjetno vzbujali zaupanje pri živalih, te pa so se odzvale tudi po t. i. pavlovem refleksu (ko zaslišijo določen zvok, jim ta pomeni hrano in se odzovejo). Klici oz. pozivanje se je ponavljalo ves čas dejavnosti, npr. hranjenja kokoši ali ves čas bližanja ovce; s trajanjem klica/poziva je skrbnik pritegnil pozornost živali, zmanjšal vpliv motečih dejavnikov oz. dejavnikov, ki bi odvrnili pozornost živali, da bi se ta oddaljila.

Večje živali, tj. delovne živali, veljajo za bolj inteligentne od drobnice in perjadi, zato so (bile) naučene na določene besede, ki so pomenile začetek in konec gibanja in se na te tudi odzivajo. Človek si je s tem olajšal delo, saj bi velike in težke sam težko zaustavil ali krotil s svojo močjo, nasprotno je manjše živali, drobnico in perjad, lahko krotil tudi s svojo močjo, zato tak trening ni bil potreben. Tudi pri večjih živalih se delovni vzkliki razlikujejo; nekateri uporabljajo vzklike, ki se uporabljajo pri komunikaciji in spodbujanju sočloveka, medtem ko so drugi bolj enostavni, enozložnice, npr. za krave: *dejmo*, *Mela*, *gremo*, *gremo!*; *hlajde*, *Liska!* in za vole: *ga!*, *uo ga!* povelje volu, da se takoj ustavi; *gej!* – spodbujanje pri pogonu živine (Erzetič 2007: 20). V teh vzklikih se deloma kaže človekov odnos do različnih živali (ali veljajo za bolj ali manj dojemljive). Pomemben je tudi vpliv okolja in družine. Prav zato se delovni vzkliki uvrščajo v slovstveno folkloro, saj so posredovali iz roda v rod, v družini in verjetno tudi v vasi oz. na področju, kjer so jih uporabljali. Estetska funkcija pri tej vrsti delovnih vzklikov se kaže tudi v povezavi živali in človeka ter v skrbi za žival.

Človek je delovne vzklike za sodelavce uporabljal predvsem za spodbudo in koordinacijo pri delu: za pospešitev tempa ali za večjo moč. Spodbudne besede s spodbudnim tonom so sodelavcem dajale moč in voljo do dela, hkrati pa so jim dajale informacijo, da je za doseg cilja potrebna večja hitrost ali moč. Estetski trenutek na ravnini konteksta se pri teh delovnih vzklikih kaže predvsem v pozitivnem pristopu, spodbudi.

Zbiranje in obravnava delovnih vzklikov na Slovenskem skozi čas

Delovni vzkliki so poleg pozdravov najkrajši folklorni obrazci oz. jezikovne oblike in so tudi med najstarejšimi. Verjetno so prav zato v naši komunikaciji samoumevni in z vidika raziskav velikokrat prezrti. Delovni vzkliki niso bili sistematično zbrani in arhivirani, vendar pa jih večkrat zasledimo v etnološki literaturi, saj so tesno povezani z delom in živino oz. drobnico, in posamično v narečnih slovarjih (npr. Erzetič 2007).

Pozdravi

Pozdrav je v SSKJ opredeljen kot

beseda, besede, s katerimi se izrazi naklonjenost, spoštovanje, zlasti ob srečanju s kom ter dogovorjeno, ustaljeno besedilo, kretnja, s katero se pozdravlja določena skupina ljudi. (SSKJ 1979: 939)

Beseda *pozdrav* je prvotno pomenila 'ogovoriti koga s pozdravno besedo, s katero mu želimo zdravja', takšna beseda je v slovenščini *zdravo* (Snoj 1997: 481).

Pozdrav²⁰ je nekakšen izpraznjen obrazec, v katerem sestavine nimajo več dobesednega pomena in ima očitno pragmatično funkcijo: v rabi je izključno pri navezovanju stika, pa naj bo to v pismu, po telefonu ali ob srečanju, npr. *dober dan* – vsak od nas ve, da je to pozdrav in bomo enako odzdravili (če bi naslovnik odgovoril z npr. »ja, lep dan je«, bi bil odziv neprimeren). Pozdravi so torej kontaktni oz. stični obrazci, s katerimi navežemo stik; Hermann Bausinger jih poimenuje *Kontaktformel* (Bausinger 1968: 66). So številni in raznoliki, vendar je repertoar rabe pri posamezniku lahko ozek in omejen z družbenimi pravili rabe.

Pozdrav je tako jezikovno kot nejezikovno sredstvo (kretnja, npr. dvig klobuka, mahanje), ki »vzpostavlja medčloveške stike, izraža naklonjenost, spoštovanje ob srečanju ali pa se sporoči drugače (po drugi osebi)« (SEL 2004: 457). Danes je med mladimi precej popularen tudi nebesedni pozdrav z objemom in poljubom ter mahanje v pozdrav. Uradni nebesedni pozdrav je stisk roke; včasih še lahko zasledimo pri moških dvig klobuka.

Med slovstvenofolklorne obrazce uvrščamo besedne pozdrave, ki so lahko sestavljene iz ene pomenske (*živijo, zdravo*) ali medmetne besede (*oj, pa pa*) ali iz več (večinoma dveh) besed (*Bog daj*). Pozdravi se razlikujejo tudi glede na namen: pozdravi ob prihodu in odzdravi ob odhodu.

V funkciji (predvsem neformalnega) pozdrava je lahko tudi vprašalnica *kako si/ste?* Vprašalnica ne služi kot dejansko vprašanje, na katerega bo oseba odgovarjala o svojem počutju, ampak jo kot odgovor zapolni *dobro, hvala* (ki lahko tudi ni resničen), lahko pa vprašanje ostane celo brez odgovora. Gre za vljudnostno, vendar pomensko izpraznjeno formo ob pozdravu in za izraz pozornosti (nekoliko večje kot zgolj pri formalnem pozdravu).

Podobno je lahko pri slovesu, kjer mesto pozdrava lahko zapolni želja *lepo se imej(te)* ipd.

Formalni pozdrav (pozdrav iz zborne izreke) je folklorni obrazec, ki se izredno redko menja; predpisani so predvsem z družbenim kodeksom in določeni, brez variant (tudi eliptični *dan!* ne ustreza obliki formalnega pozdrava).

Pozdrav v obliki geste je navada, ki izvira že od nekdaj in je del ne samo človeške, temveč tudi živalske komunikacije, zato lahko trdimo, da gre za eno najstarejših komunikacijskih strategij oz. gest, s katero si izražamo naklonjenost, pozornost oz. vsaj

²⁰ K pozdravam sodijo tudi odzdravi in blagoslovni izreki (*Bog te sprimi, Bog ti pomagaj itd.*).

odobravanje, ali pa vsaj našo »neškodljivost« (dvig klobuka lahko izvorno pomeni tudi, da smo se 'razkrili, se postavili nižje v razmerju do srečanega' in tako izrazili našo ponižnost).

Današnji besedni pozdravi (iz zborne zvrsti) izvirajo predvsem iz izrečene dobre želje: *dober dan* < *želim ti dober dan*, *bog daj* < *bog daj zdravja/sreče*, *živijo* < *bodi živ*, *naj živi* (Snoj 1997: 763), *adijo* < *lat. Ad deum* 'k Bogu' (Snoj 1997: 3), ki je okrnjena na stalno besedno zvezo.

Večina zbornih pozdravov je iz slovenskega ali vsaj slovanskega jezika (*živijo in zdravo* sta iz hrvaščine) (Snoj 1997: 763, 745), nekateri pozdravi pa izvirajo še iz latinščine (*adijo*).

Na obmejnih področjih uporabljajo tudi pozdrave iz sosednjih jezikov, npr. v Beli krajini *bok* iz hrvaščine, na obalnem področju *ciao* iz italijanščine, na Štajerskem *servus* iz nemščine.

Med mladimi je precej pozdravov, ki so prišli iz tujih jezikov, prevladujejo angleščina (*hello*), španščina (*hola*), italijanščina (*ciao*); gre za slengovske pozdrave, ki so manj časa v uporabi (z izjemo tistih, ki pridejo v osrednjeslovensko področje iz sosednjih jezikov, kot npr. *ciao*; takšni obstanejo dlje časa).

Tipologija pozdravov

Pozdravi se razlikujejo skozi časovna obdobja (npr. *bogdaj*, *živijo*), pri posameznih interesnih skupinah prebivalcev (rudarski *srečno*, planinski *dober dan*, pomorski *mirno morje*) ter različnih starostnih (otroci, mladostniki, odrasli) in družbenih skupinah ter na posameznih območjih (*bog daj* na podeželju, *živijo*, *zdravo* v mestih).

Pozdrave delimo na formalne in neformalne. Formalni pozdravi so predpisana oblika, so skoraj nespremenljivi in se uporabljajo v formalnih komunikacijskih situacijah, v zborni izreki (*dobro jutro*, *dober dan*, *na svidenje*, *pozdravljeni* itd.). Neformalne pozdrave slišimo v bolj sproščeni komunikaciji (kjer se ni treba togo držati pravil). Za veliko neformalnih pozdravov je značilna relativno hitra menjava ter sprejemanje pozdravov iz tujega v domač jezik (*hej*, *ciao* oz. *čao*, *hola* oz. *ola*, *hello* itd.), večinoma iz jezikov, ki so v trenutnem obdobju moderni (npr. italijanski, španski, angleški itd.).

Najbolj razširjeni so pozdravi iz knjižne slovenščine, ti so tudi bolj stalni. Med narečnimi in pogovornimi oblikami jezika najdemo še širšo paleto pozdravov – nekateri se ohranjajo že dolgo, drugi hitro izginejo.

Pri formalnih pozdravih se pozdravi ob srečanju in slovesu razlikujejo (*dober dan* : *nasvidenje*), medtem ko so ti pri neformalnih pozdravih velikokrat enaki (*oj*, *čao*).

Nekateri formalni pozdravi prehajajo v neformalno obliko z elipso prilastka in pomajševalnico jedra, npr. *lahko noč* > *nočko!* (medtem ko npr. *dober dan* ne prehaja v *danček*); ta pozdrav je namenjen predvsem otrokom in ljudem, ki so si zelo blizu. Pri pozdravu z elipso prilastka, npr. *dán!* namesto *dober dan!*, pozdrav dobi pol-formalno obliko.

Estetska struktura pozdravov

TEKST

Pozdravi so sestavljeni iz ene besede ali besedne zveze, te pa so lahko slovenske ali tuje. V formalnih pozdravih so besede vedno slovenske, v neformalnih pa so lahko tako slovenske kot tuje; tuje besede se pojavljajo predvsem zaradi njihove popularnosti med mladimi (npr. angleški *hello*). Izbira besednega pozdrava je odvisna od konteksta, v katerem se pozdrav uporablja: dobre želje izraža z izpraznjenimi polnopomenskimi besedami (*lahko noč*), onomatopejski izrazi pa nosijo zgolj funkcijo pozornosti ob srečanju oz. slovesu (otroški *pa pa*).

TEKSTURA

Tekstura pri pozdravljanju je povsem prilagojena kontekstu: če gre za formalni pozdrav, je ta navadno izrečen nevtralnno, mirno, srednje jakosti. Besedni pozdrav lahko spremlja stisk roke.

Neformalni pozdravi pa večkrat izražajo počutje in čustva, npr. veselje ob srečanju. Neformalne pozdrave velikokrat spremljajo tudi geste (npr. objem, plosk z rokami itd.). Odrasli pogosto začnejo oponašati otroško govorico in njihov način mahanja, ko pozdravljajo mlajše otroke.

KONTEKST

Čeprav je pozdrav kratek in predpisan obred pri stiku s sočlovekom, je velikega pomena in je zasidran v naš komunikacijski kodeks, ne glede na izobrazbo, starost, kraj bivanja, interese ... Pri pozdravih je treba upoštevati določilo bontona in družbenih pričakovanj, (ne)primernost situacije. Primernost oz. neprimernost folklornega obrazca je odvisna od konteksta, npr. družbeno sprejemljivi pozdravi za starejše osebe so *dober dan*, *dober večer*, *dobro jutro*, *nasvidenje*, *lahko noč*, medtem ko bi *živijo* lahko povzročil ogorčenje.

Ob neupoštevanju družbenega kodeksa v pozdravljanju človek velja za nevljudnega, nezgojenega, ignorantskega. Nepozdravljanje je velik »komunikacijski prekršek«, večji kot npr. napačna raba pozdrava (npr. raba neformalnega pozdrava v formalni komunikaciji). Pozdrav šteje za obvezno gesto v komunikaciji in medčloveških stikih – pa naj bo to kot vljudnostna forma pri znancu kot izraz prijaznost ob srečanju drugega hribolazca ali pa kot izraz veselja ob srečanju nam ljube osebe.

Pozdravi, ki so sprejeti v širši družbi, so globlje zasidrani, njihova raba je lahko tudi določena (npr. *dober dan* v formalnih situacijah). So tudi izraz sprejetosti in dobrodošlice. Pozdravi, povezani s slengom (srednješolske) mladine, so velikokrat menjajoči se oz. če so sprejeti iz tujih jezikov tudi krajšega obstoja (npr. *hei!*) ali pa celo povzemajo iz otroške govorice (*pa pa*).

Zbiranje in obravnava delovnih vzklikov in pozdravov na Slovenskem

Kot delovni vzkliki so tudi pozdravi v naši komunikaciji samoumevni. Verjetno jih prav zato v preteklosti niso sistematično zbirali in arhivirali in so bili tako z vidika raziskav velikokrat prezrti. Na Slovenskem je pozdrave in druge kratke oblike komunikacije prvi zbral Jakob Volčič sredi 19. stoletja (Fikfak 1988), obravnavati pa so jih začeli šele v zadnjem času, in sicer v okviru pragmatične frazeologije (N. Jakop 2006), medtem ko v slovstveni folkloristiki še niso bili obravnavani.

Kletvice

Kletvice veljajo za *umazano* govorico, ki jo v raznih zapisih govorov preganjajo že vsaj od 15. stoletja dalje. Evfemizmi, ki se izgovarjajo kot ublažitev kletvic, so splošno bolj razširjeni: sliši se jih med pogovori na ulici, v trgovini, na javnih prevoznih sredstvih, v avdio in video medijih, najdemo jih v časopisih, knjigah, na grafitih itd.

Kletvica je:

groba, nespodobna, žaljiva besedna zveza, ki po obliki in vsebini pripada družbeni tabuizirani leksiki spolnosti, nespodobnosti, blasfemije (kurc, pizda, drek) itn. Kletvice so družbeno nesprejemljive, večine ni v slovenskih slovarjih in pravopisih. Gre za žalitve nagovorjenca (Kreten!) in preklinjanje v ožjem pomenu, ki izreka negativno dejanje ali sodbo zoper nagovorjenca (Jebem ti mater!). Pogosto kot pomensko izpraznjena mašila samo poudarjajo govorno maniro. (SEL 2004: 213)

Kletvice izražajo predvsem travmo in stisko, v kateri se znajde posameznik, jezo, razočaranje ali frustracijo, torej predvsem izrazito negativno doživljanje oz. čustvo, lahko pomenijo celo obrambo na besedni napad, lahko pa pomenijo tudi t. i. terapevtski akt (Nežmah 1997: 11).

Kletvice obsegajo kategorije, kot so: psovanje, obscenost, profanost, blasfemija, žaljenje (z imeni), verbalna agresija, govorjenje o tabujih, etnično-rasne pripombe, vulgarnost, sleng (Jay 1999: 9).

Kletvice so izraz ekspresivnega govora in so v nasprotju z intelektualnim govorom; zanje so značilni spontanost in nenadnost, artikulacija in glasnost sta ekspresivna. Tudi sama intonacija lahko izrazu doda pejorativen pomen. Kot govorni in socialni akt kletvico lahko enačimo s kletvijo ali urokom (Jontes po Reichmayr: 2003: 149, 150).

Kletvica lahko zasede tudi mesto besednega mašila ali pa se obsceni izraz uporabi za večjo ekspresivnost povedanega (ne zgolj negativnega, temveč tudi pozitivnega) in ne z namenom žaljenja, preklinjanja drugega ali verbalne agresije, npr. *fak*, *hudo!* ob začudenju ali občudovanju.

Beseda *kleti* izhaja iz praslovanskega **klȇti*, domnevno pa gre za izpeljavo iz indoevropskega korena **kel(H)*- 'klicati, vpiti, zveneti, doneti' (Snoj 1997: 236), iz česar je razvidno, da so bile kletvice vedno izrečene v čustvenem afektu, že od nekdaj jih »vpijemo«; *psovati* pa je verjetno izpeljana iz **p̥s̥v̥* 'pes'. Če je domneva pravilna, je beseda prvotno pomenila 'obravnavati koga kot psa'; druga možnost je izvor iz indoevropskega korena **peik-* 'sovražen' (Snoj 1997: 512).

Nežmah izpodbija splošno razširjeno prepričanje, da Slovenci nimamo kletvic, ki bi izvirale iz slovenskega jezika, ter da so vse kletvice prevzete; že Trstenjak je npr. trdil, da obstaja le ena sama slovenska kletvica, in sicer *preklet hudič*, druge naj bi prevzeli od Nemcev (zaklinjanje pri gromu in blisku, protestiranje pri sakralnih imenih), Italijanov (vse, kar je povezano s *porca*, *madona*, *dio* in *oštija*) in z juga (vse, »kar se nanaša na spodnji del človeškega telesa, se začne z *j-* ali *k-* in konča z *-m*«) (Nežmah 1997: 21). Vendar pa so tudi najbolj obscene kletvene besede, kot so *jebati*, *kurc* in *pička* splošno-slovanskega izvora (z referenco na *Etimološki slovar slovenskega jezika*) (Nežmah 1997: 21–46):

- *kurec* 'penis' je zabeležen že v 18. stoletju pri Pohlínu in Gutsmanu, prvotni pomen besede pa naj bi bil po Štreklju 'petelin', šele potem naj bi prišlo do metonimije in pomena 'penisa' (Nežmah 1997: 23);
- *pizda* in *pička* 'vulva': beseda naj bi bila razširjena po celotnem slovanskem prostoru, v isti obliki in pomenu kot v slovenščini je živa v makedonščini, srbsčini, hrvaščini, hrvaški čakavščini, bolgarščini, ruščini, ukrajiniščini, poljščini in slovaščini, v češčini pa beseda pomeni 'rit, danka' (Nežmah 1997: 23);
- *fukati* opredeli Bezljaj kot izvorno splošnoslovansko onomatopejo: 'futuere', dial. tudi 'pihati, hukati, žvižgati' (Nežmah 1997: 23);
- *jebati* Bezljaj ravno tako obrazloži s 'futuere' in velja za splošnoslovanski izraz (Nežmah 1997: 23).

Nežmah torej izhaja iz Bezlajeve potrditve v *Etimološkem slovarju*, da so glavni kletveni obrazci pristno slovenski in ne izposojenke iz sosednjih jezikov.

Hkrati Nežmah ob pregledu slovarjev (in natančnem popisu prisotnih kletvenih obrazcev v njih) ugotavlja, da so imele besede s koreni *piz-*, in *jeb-* (*jebazha* = *medeni kolač*, *pizda* = *maternica* itd.) tudi nevtralne pomene, v zgodovini so se jim dodajale konotacije, Bog pa je bil poglobitni tabu in s tem blasfemija kot osrednja kletvena dejavnost Slovencev: *bogoklinjauz*, *bogoklinjast*, *bogokliniski*, *bogoklinjenje*, *bogokletva*, *bogakleti*, *bogapreklinjati*. To pa po drugi strani podpira tudi leksiko, povezano s hudičem: *satan*, *poshtalenz*, *slumek*, *supernik*, *vrashnik* in *hudizh*, *hudir*, *slodei*, *hudi duh*, *te hudi*, *peklen-ski sourashnik* ter obrazec *slodei ga je vseu* (Nežmah 1997: 30).²¹

Zgodovinsko navzočnost kletvic in psovka v slovenskem jeziku potrjujejo tudi njihovi zapisi v slovarjih: *kurec* in *pizda* sta zabeležena že v najstarejšem večjezičnem Megiserjevem Slovensko-latinsko-nemškem slovarju iz l. 1603; v Pohlínovem Glossariumu Slavicumu iz 1792 pa *jebat ratam*; v Pohlínovem trojezičnem slovarju iz l. 1781 najdemo *jebazha* (medeni kolač); tudi Pleteršnikov Slovensko-nemški slovar s konca 19. stoletja

²¹ Nežmah izraze črpa iz Gutsmanovega nemško-slovenskega in slovensko-nemškega slovarja (1789).

vključuje vulgarne besede kot *jebač/jebec* = *der Hurrer*. Z navedenimi podatki Nežmah izpodbija trditve o poznejšem prevzemu navedenih kletvic iz srbohrvaškega jezika.

Nekatere kletvice so ohranile poimenovanja starih slovanskih bogov, zato so dober vir za mitološke raziskave; gre za prekmurske in porabske kletvice, v katerih sta ohranjeni imeni poganskih staroslovanskih bogov Peruna in Svaruna: *aj te Perün búje* (*naj te Perun ubije*); *da bi te Savrùn, Perün te fčêsno* (*Perun naj te udari*); *Perün aj te vdári*; *Perün naj fčêsne* (*Perun naj udari*), *Perün naj vmes vdári*, *Perün te vdári*, *Perüna tvojga*, *Svarun te fčêsni* (Pšajd 2005: 54–57). Na Bovškem pa je, čeprav redko, še vedno v uporabi kletvica *frdami te buos*, ki ubeseduje poimenovanje demonskih sil, tj. *Bes* (Ivančič Kutin, ustno).

Pestrost kletvenih obrazcev je velika, saj jih najdemo v vsakem narečju, na kar vpliva tudi jezikovno okolje. Tjaša Jakop ugotavlja, da imajo prav tabuizirane besede v narečjih več različic, saj je bila njihiva raba omejena deloma zaradi okolice deloma pa zaradi samocenzure (T. Jakop 2012: 37). V obmejnih območjih tako najdemo precej kletvic iz tujega jezika: nemški vpliv: *sakrabolt in sakrabolt nazaj*; *krucifiks!*; italijanski vpliv: *porka madona*; *porka mizerija*; *dio porko*; *orka madona!* (dobesedni pomen 'svinja madona'); *pejt v maloro*; *Orko dindijo* (Gustinčič 2001: 681); angleški vpliv: *šit*; *fak*. Zdi se, da jezikovna distanciranost do tuje besede in njena nedomačnost povzroči po eni strani večjo ekspresivnost in bolje funkcionira kot ekspresivni izraz, po drugi strani pa je tuja beseda bolj tolerirana kot kletvica.

V zadnjem času so po slovenskem prostoru od tujejezičnih kletvic splošno razširjene predvsem angleške, medtem ko so nemške in italijanske omejene predvsem na obmejno področje.

Tipologija kletvic²²

Bernard Nežmah med kletvice šteje t. i. nespodobne izraze, to so kletveni in psovalni obrazci (Nežmah 1997: 97), posebno skupino pa sestavljajo evfemizmi.

Pri psovanju oz. žaljenju gre za degradacijo nagovorjenca, pri kletvicah oz. preklinjanju v ožjem pomenu pa za »uničenje, ponižanje«²³ sogovorca (Nežmah 1997: 19). Žaljivke²³ in zmerljivke uvrsti k psovkam.²⁴ Psovke opredeli kot besedo oz. besedno zvezo,

²² V frazeologiji kletvice veljajo za pragmatične frazeme z močno poudarjeno ekspresivno funkcijo (Marc Bratina 2006: 366). Nataša Jakop pojasni razliko med vzkliki, kletvicami in psovkami s stopnjo negativne čustvene napetosti in v tem, komu so ti izrazi namenjeni: z vzkliki govorec izraža svoja čustva, s kletvicami negativna čustva, ki niso nujno namenjena naslovniku, psovke pa so jezikovna sredstva, s katerimi govorec odklanja naslovnika (N. Jakop 2006: 127–130).

²³ Pri žaljivkah imamo opraviti z inverzijo moralističnega nazora, da uporaba umazanih besed zaznamuje predvsem govorca: z uporabo nespodobnih besed se pokaže kot nekultiviran in neomikan, saj je jezikovno vulgaren. Žalivec je ta, ki z žaljivimi besedami opiše sogovorca, ko negativnost, ki jo nosi beseda, preide na opisane – umazana beseda zaznamuje nagovorjenca, npr. (*kakšen idiot!*) (*kakšen kreten!*) (*kakšen prasec!*) (*kakšna baraba!*) (Nežmah 1997: 13).

²⁴ Michael Reichmayr je objavil slovar porabskih kletvic in predvsem žaljivk (v obliki priloženega gradiva) v knjigi *Ardigata! Krucinal!* (Reichmayr 2003). Za folkloristične raziskave je to gradivo še posebno pomembno.

ki žaljivo opisuje nagovorjenega. Z njo govorec preoblikuje ogovorjenega v drugo podobo, npr. *hudič, koza*. Zmerljivke in žaljivke se med seboj ločijo po tonu govorca, strukturo pa so enake tvorbe (Nežmah 1997: 82, 83).

Kletvica oz. kletev spada v red projekcij: *pejd v pizdo materno; jebem ti mater; mam te polno rit*. Ta transformacija opisuje izrekanje negativnega dejanja zoper nagovorjenega (*hudič te vzemi; vrag naj te pocitra!*). Gre za obliko (zavestne) verbalne agresije. Kletvica za razliko od psovke predvideva uporabo glagola (Nežmah 2000: 84).

Psovka je profana oblika, kjer govorec sam izvrši verbalno agresijo, opravi z nagovorjenim, medtem ko je kletvica magična oblika, kjer govorec izvrši verbalno agresijo tako, da zoper nagovorjenega pozove še nadnaravne sile. (Nežmah 2000: 86)

Pomen psovke, predvsem pa kletvice, je odvisen od situacije in okoliščin, v katerih je izgovorjena, nenazadnje pa je odvisen tudi od tistega, ki mu je grda beseda namenjena (Pšajd 2005: 9).

Milejša oblika kletvic so evfemizmi; v SSKJ je evfemizem opredeljen kot »beseda, pomen ali zveza, s katero se izognemo neprijetnemu, včasih tudi neprimernemu izrazu« (SSKJ 1970: 606). To so izrazi, izrečeni namesto drugih, družbeno manj ali celo nedopustnih, npr. *jebela, jebelacesta* namesto *jebemti* ali *pišuka, pismo* namesto *pizda* ali *pejt v tri pirovske, pejt v tri krasne* namesto *pejt v tri pizde*. Med evfemizme tako lahko štejemo še: *pes te nima rad; klinc te gleda; marička potička; saprabolt; da bi te koklja brcnila* itd.

Pri rabi evfemizmov je v ospredju samocenzura, ki je toliko večja, če komuniciramo z otroki, smo v bolj formalnem razmerju s sogovorcem ali pa naš etični in moralni čut ne dopušča izgovaranja kletvic in psovki niti v najbolj stresnih trenutkih.

Estetska struktura kletvic

TEKST

Kletvice so večinoma enobesedne ali pa gre za krajše stalne besedne zveze. Pri njih so zelo očitni stilni postopki, ki pa se zdijo v dojetanju samih kletvic večinoma neopaženi (sploh če jih posameznik hoče razumeti dobesedno, kar ponavadi izzove hud spor, lahko celo pretep).

Pogosti so sledeči stilni postopki: personifikacija (*kurc te gleda*), prenos (negativnih) lastnosti, pretiravanje (*pejt v tri pizde*) in oksimoron (*jebi se*). Z navedenimi stilnimi sredstvi kletvica doseže večjo ekspresivnost, hkrati pa doseže izpraznitev pomena v obrazcu – kletvic nikakor ne moremo razumeti dobesedno.

Pri afektirani, čustveni govorici lahko pride tudi do kopičenja kletvic: s ponavljanjem ene ali pa z naštevanjem različnih kletvic. Oba postopka večata ekspresivnost.

Blasfemični izrazi in kletvice s poganskimi bogovi so bile še v prvi polovici 20. stoletja zelo močne, danes pa se zdi, da so izgubile ekspresivnost in zvenijo arhaično (*pr'mej krvave dile; pr'mejduš; hudič te vzemi; ti boga; boga tvoga; gron naj vdari; Perün te vdari; Svarun te fčesni*). Za nekatere (kot npr. *krščen Matiček*) lahko samo sklepamo na njihovo

močno ekspresivnost in žaljivost, ki so jo vsebovale, danes pa so tovrstne kletvice povsem arhaične in pogosto rabljene v funkciji šale, ironizacije ali smešenja.

Dandanes za najmočnejše oblike kletvic veljajo tiste, ki so povezane z leksiko spolnosti, tj. s korenem *piz-*, *jeb-* in z besedo *kurec*. To so vulgarne in družbeno nesprejemljive kletvice, zato jih velikokrat zamenjujejo evfemizmi (*pismo*, *bemtiš* ...), ko gre za besedne približke izvornim kletvicam.²⁵ Nekaj milejše oblike sta *drek* (in variante kot *drek na palci*, *v rit se kavsn* itd.) in izposojeni angleški *šit*.

TEKSTURA

Kletvice so besede, ki so največkrat izrečene v afektu, so čustveni govor, ne glede na to, ali so del običajnega besedišča in jih oseba izreka pogosto ali pa gre za izjemno rabo ob hudih trenutkih. Ker izražajo čustva, so pogosto izrečene glasneje, izraziteje, lahko tudi počasneje, spremlja jih izrazitejša (lahko razburjena) mimika in gestikulacija.

V pripovedovanju v folklornem dogodku so kletvice diskurzivni označevalci, ki podkrepijo vsebino, stopnjujejo napetost, poudarjajo ali izražajo pripovedovalčev čustveni odnos do povedanega. Sicer je uporaba kletvic povezana z osebnimi jezikovnimi navadami pripovedovalcev, vendar je treba upoštevati tudi druge okoliščine, predvsem stopnjo sproščenosti (Ivančič-Kutin 2011: 44).

KONTEKST

Kletvice in psovke so na splošno v komunikaciji nesprejemljive in se njihova raba obsoja, sploh če je izrečena v družbi otrok. V medijih, npr. na televiziji, kletvice cenzurirajo s piskom, včasih tudi z zatemnitvijo ust osebe, ki jih izreka, zato veliko ljudi uporablja evfemizme, kot so *pismo*, *jebela*, *ma(s)t kurja* itd. Vendar tudi za evfemizme velja, da so le delno sprejemljivi, v zborni izreki namreč niso. Danes raba kletvic ni omejena zgolj na žaljenje sogovornika, ampak se uporabljajo tudi kot mašilo in kot izražanje in sproščanje jeze (npr. med vožnjo v avtu) ali pa zgolj kot povečanje ekspresivnosti povedanega (ki je lahko tudi pozitivno). Preklinjanje je kljub rabi stilnih sredstev izraz nižje govorne kulture in ga družba ne odobrava. Za izražanje negativnih čustev so ljudje našli vrsto evfemizmov, nekateri izhajajo iz kletvic, spet drugi so zgolj raba izbrane besede v kontekstu in teksturi kletvice (npr. *tristo zelenih slonov*, *pismo*, *pišuka* itd.).

Raba kletvic je izredno omejena in je povezana z vsakim posameznikom; specifična je glede na starost govornika in naslovnika, na socialni status, na okolje, v katerem (je) odraščal, na okolje, v katerem je trenutno, in govorni položaj (formalni ali neformalni). V formalnem govornem položaju je raba kletvic strogo prepovedana, govorec mora imeti veliko samokontrole in posledično samocenzure nad svojim govorom. V neformalnem govornem položaju je komunikacija precej bolj sproščena, vendar tudi v neformalnem govoru kletvice niso dovoljene, vendar zdi se, da jih družba delno tolerira. Določena toleranca kletvic je odvisna od naslovnika oz. obkrožujoče družbe: če so prisotni otroci,

²⁵ Kletvica z vulgarnim izrazjem zaradi tabuiziranosti v družbi doseže bistveno večjo učinkovitost, kot če bi namesto kletvice rekli samo npr. *tri zelene muhe* ali podobno.

raba kletvic ni dovoljena, v odrasli družbi pa razen moralnih zadržkov drugih ni. Velja prepričanje, da moški²⁶ več kolnejo kot ženske, ki naj bi tudi sicer bolj pazile na jezik: »kleti se za ženske ne spodobi«, otrokom pa je kleti prepovedano (tudi evfemizmi niso sprejemljivi).

Na terenu je bilo zbranih nekaj mnenj, zakaj so kletvice neprimerne oz. zakaj jih ne smemo izgovarjati:

- ker napadajo človeško dostojanstvo; ker motivirajo destruktivno ravnanje med ljudmi; ker žalijo človeka; ker na druge ljudi prenašajo negativna čustva;
- kletvice motijo, če so usmerjene na koga drugega, ga ogrožajo, prizadenejo;
- ker se mi zdi, da ko izgovoriš kletvico, z njo pride negativno čustvo (jeza, bes ...) in tega se poskušam izogibat;
- ker ponižujejo, uporabljamo jih, ko hočemo nekoga prizadeti, se mi pa ne zdijo tako problematične, če so v smislu poudarjanja, je pa res da se potem raven pogovora zniža;
- zaradi kulture govora: družba je tako določila – tudi pljuvanje ni primerno in vsaka beseda velja, zato ne smemo nepremišljeno izgovarjati, ker z njimi žalimo in ponižujemo; z govorom lahko veliko izražamo.²⁷

Terensko poizvedovanje po kletvicah po Dolenjski (Kot pri Velikih Laščah) in Beli krajini (Črnomelj) niso dale podatkov o kontekstu in teksturi pri izgovarjanju kletvic v preteklosti; najpogostejši odgovor pri starejših je bil: *Pri nas doma se ni nikoli klelo [...]* Niti oče ni klel, no, mogoče je kdaj rekel hudiča, vraga ... Taki odgovori pričajo o dvojem: o samocenzuri v preteklosti in resničnem upoštevanju prepovedi kletvic ter hkrati o sramežljivosti informatorjev: ker je govorjenje kletvic graje vredno, se tudi o samem preklinjanju ne govori.

Iz teh anketnih odgovorov razberemo, da je v družbi močna zavest o žaljivosti kletvic in o njihovi družbeni nesprejemljivosti. Zdi se, da je pri kletvicah najbolj sporno žaljenje in poniževanje drugega in ne leksika tabuiziranih tém ali blasfemija. Anketa je tudi pokazala, da tudi tisti, ki uporabljajo kletvice, ne podpirajo rabe, kljub temu da so sprva ravnodušni do kletvic. Vsi anketiranci menijo, da so kletvice neprimerno izražanje, da žalijo in ponižujejo ter izražajo verbalno agresijo.

Roman Gustinčič pri opisu kletvic povzame poleg ravnine teksta tudi ravnini teksture in konteksta.

Ta 'reč', krucifiks, je nončetu ničkolikokrat ušla z jezika, ne kot kletvica, ponavadi iz jeze nad kakšnim živce parajočim pripetljajem, pred katerim se ni bilo mogoče skriti, kaj šele da bi se mu izognil. Šlo je za velike male reči, ki so človeka zadele vedno v nepravem trenutku z neznane strani, vendar po splošnem mnenju z blagoslovom od zgoraj. "Kaj 'č'mo, tako je," smo navadno zatem ponižno dahnilo usodi v brk. In če ni šla nadloga takoj 'z mesta proč, si šel malo vritensko, vase, potem pa po pameti, ali s še eno več v glavi, naprej. (Gustinčič 2001: 681)

²⁶ Stereotipno naj bi v Sloveniji najbolj kleli mornarji, rudarji, furman, avtomehaniki; od drugih narodnosti pa Madžari (*kleti kot Madžar, kleti kot šofer; obnašati se kot furman*).

²⁷ Informatorji so bili polnoletni moški in ženske iz različnih krajev po Sloveniji. Anketa se hrani v arhivu ISN ZRC SAZU.

Strela, samo še tega se je manjkalo! [...] omenjena kletvica, no ja, bolj križanje nad neizprosnostjo življenja, mi je padla v uho tudi drugod, nazadnje sem se celo navadil nanjo, kajti šla mi je skozi eno uho noter in skozi drugo ven, a brez tega, da bi me kaj posebej prizadela. (Gustinčič 2001: 681)

To je en redkih zapisov, ki upošteva beležko o vseh treh ravninah folklornega dogodka.

Kletvice se pogosto pojavljajo tudi takrat, ko sploh ni nagovorjencev niti prič oz. poslušalcev. Preklinjanje in psovanje v avtu ali pred televizorjem se izenači z uničevanjem podobe osovraženege (Nežmah 1997: 96). V tem primeru izrekanje kletvice oz. psovke ne pomeni žaljenja, temveč sprostitev stresa in negativnih čustev. Gre za neke vrste katarzo po izreku kletvice, zato delujejo terapevtsko. Informatorji so bili načeloma enotni, da v tem primeru kletvice niso nič slabega, saj nikogar ne žalijo in ne prizadenejo.

Kletvice in psovke so lahko del tudi vsakdanjega govora in pripovedovanja, pri čemer je funkcija zgolj večje poudarjanje povedanega oz. ekspresivnost in dodajanje čustvenih prvin govoru (npr. *jebemti, sem zmatran*). Vpletanje v vsakdanji govor je značilno predvsem za mlade, pa najsibo to upor družbi, staršem ali profesorjem. Kletvice so v njihovem jeziku kot dodatno ekspresivno sredstvo. To je ugotavljala tudi Irena Stramljič Breznik (2007: 187) v prispevku *Slovenska slengovska frazeologija danes*, kjer prikaže, kako so rabljene kletvice v govoru (*Modelu se je sfukal [...], nanjo je fuknu vse svoje skrbi in grehe [...]*), celo v tiskanem mediju jih je našla, in sicer v reviji Antena (*Jest vem, da sem zafukana in da ni simpl [...]* *Ko te jebe. Znajdi se; Ma jebeš vse! Jeba, slab tajming* itd.). Stramljič Breznikova poudarja, da je lastnost slenga povedati neposredno, brez olepševanja, z veliko subjektivizma; zanj je tipična uporaba *disfemizma*, tj. izraza oz. besedne zveze, ki učinkuje v popolnem nasprotju z evfemizmom tako, da uporabi samosvojo izrazitev, temelječo na perspektivi grobega in negativnega (Stramljič Breznik 2007: 187).

Da so dandanes kletvice precej navzoče v komunikaciji, kaže tudi zanimanje zanje – na internetu se najde nekaj seznamov kletvic in tém v povezavi s kletvicami na različnih forumih, kot so *Razvezani jezik, Izklop, Sloport* itd.²⁸

Na teh straneh uporabniki zbirajo kletvice, ki jih ločujejo v dve skupini. Prve so t. i. slovenske kletvice, pod katere pisci vpisujejo, npr. *krščen matiček, tristo kosmatih, naj te koklja brcne, jebela cesta, prmejduš, drek na palci, pes te nima rad, hudimarja* in druge evfemizme. V kategorijo »južnaških kletvic« pa uvrščajo kletvice s koreni *jeb-* in *piz-* z vsemi možnimi variantami in te so najbolj zastopane.

Kletvice so del družbe in jezika. Kot močan ekspresivni izraz naj bi imele veliko moč, vendar pa že Nežmah ugotavlja, da moč kletvic ugaša, saj izgubljajo funkcijo verbalne agresije do sogovorca, vse bolj so v funkciji vitalne resničnosti govorca; ne uporabljajo se več zgolj v komunikaciji, temveč čedalje več tudi v odsotnosti sogovorca in ekspresivnosti kot znak za nekoga drugega, kar vnaprej onemogoča družbeno konfliktnost, ki bi jo še povzročile kletvice in psovke (Nežmah 1997: 154, 155).

²⁸ <http://razvezanijezik.org/?page=kletvice+v+sloven%C5%A1%C4%8Dini>
<http://www.sloport.net/forum/viewthread.php?tid=9434>
<http://izklop.com/?url=forum/posts&forumid=5&topicid=5951&page=1>

Pri kletvicah in njihovi (ne)združljivosti z estetsko normo se lahko opremo na Mukašovskega, ko govori o »neokusu« oz. »grdosti«: to, kar občutimo kot nezdružljivo z estetsko normo, je za nas grdo (naravni pojavi so lahko grdi, vendar ne morejo biti neokusni, razen izjemnih primerov, ko nas bo naravni pojav spominjal na človeški proizvod). Neugodje, ki ga vzbuja neokusni predmet, torej ne temelji na občutku neskladnosti z estetsko normo, ampak krepi odpor do avtorjeve nemoči (Mukašovský 1978: 86). Če se navedeno preslika na kletvice (kot naravni pojav v jeziku), potemtako veljajo kletvice za neokusne, ker izražajo govorčevo ali naslovnikovo nemoč. Tak koncept torej tudi sprejme trditev, da kletvice s svojo metaforičnostjo in stilnimi sredstvi (oksimoroni, stopnjevana, pretiravanja in ekspresivnost) spadajo v polje estetskega oz. vsebujejo estetsko funkcijo, ki se izraža v čutnem dojetju, tj. katarzi govorca ob izrečenem ter prizadetosti naslovnika.

Na zaznavo (ne)estetskosti kletvic vpliva predvsem etično dojetje: gre za etične premisleke in sodbe, ne pa za samo vrednotenje estetskih prvin v kletvicah. Etični vidik kletvic tako vpliva na njihovo dojetje, da jih ne moremo dojeti drugače, kot da so grde, nemoralne in s splošnega dojetja estetike – neestetske.

Zbiranje in obravnava kletvic na Slovenskem

Kletvice so žanr, ki v preteklosti ni bil deležen veliko zbiranja in arhiviranja in tudi po svetu do nedavnega ni bilo na to temo veliko raziskav. Kletvice in psovke so namreč del jezika, ki so se ga ljudje sramovali, ga zanimali, skrivali. V slovenskem prostoru je šele v sodobnem času izšlo nekaj knjig in člankov na to temo.

Ker je bilo preklinjanje skozi zgodovino preganjano, o njem ni veliko zapisanega, zanesljiv vir o rabi kletvic je le zapisan. Za čas protestantizma Nežmah ugotavlja, da so kletvice in psovanje le izjemoma opisani kot ustaljeni obrazci v verbalni agresiji. Že vsak verbalni odmik od cerkvene dogme oz. starševske oblasti je bil označen za preklinjanje. Kot tabuizirane skupine se pojavljajo *božje ime* in *božji nauk*, *Kristusovo trpljenje*, *Kristusove rane*, *Kristusova kri*, *svetniki*, *sveti Duh*. Od pogostih kletvenih obrazcev Nežmah navaja: *fuj te bodi!*, *psica!*, *stekli psi*, *divji volcje*, *krviželjni psi*, *razbojniki*; protipapeške so: *papežniki* in *Antikristi*, in protiluteranske: *kecarji* (Nežmah 1997: 47–53).

V času protestantizma Sebastian Krelj graja ljudi, ki preklinjajo *Boga in božji nauk*, blasfemija mu pomeni smrtni greh:

Leta Greh imenuie Christus greh v'svetiga Duha inu pravi, da ta, kizr Svetiga Duha kolni, nima odpuschania grehov nikuli vezh, ta muzh ie dolshan vezhniga pogublenia. (Nežmah 1997: 47)

Vendar pa opisa rabe kletvic v danem kontekstu ni.

V teh pisanjih je več poimenovanj izgovarjanja kletvic: *psovati*, *kleti*, *zhmagati*, *shentati*, *zhegnati*; Nežmah meni, da več ko je besed za negativno vsebino, bolj narašča negativnost (Nežmah 1997: 51).²⁹

²⁹ Tudi za hudiča ima slovenščina pester nabor besed: zlodej, šment, peklenšček, vrag, satan, šentaj itd.,

Pri Janezu Svetokriškem Nežmah (1997: 55–58) že ugotavlja drugačen status preklinjanja: namesto oblike upora proti oblastem se začne pojavljati tudi v funkciji izražanja intersubjektivnih konfliktov: *leni tat!, (ti si ena) norica!; psovke: špiža te smrtil; priložnost tiga greha!, glava peklenska!*

Grajanje preklinjanja v času romantike Marija Stanonik najde pri pridigi Antona Martina Slomška, objavljeni v Drobtnicah (1849): Slomšek se žalosti, da starši pošiljajo svoje otroke učiti se tujega jezika v tuje okolje, kjer se najprej naučijo »po nemško – kleti in pa grdo marnavati« (Stanonik 2009: 133). Matija Vertovec pa poudarja, da tudi na domačih tleh večkrat niso nič kaj prida boljši:

Marsikateri za vsako narmanjši nič ne kriče in preklinjajo, pa ne samo po slovensko – preklinjajo – tako je nova moda – tudi po hrovaško in nemško, še clo po ogersko in francosko ter da [...] hudiča pogosto na jeziku imajo in z ustmi Marijo hvalijo, z ustmi pa tudi svojimi bratu vse hudo in slabo privoščijo, [...] čez vremena in letne, čez Boga in njegovo mogočno previdnost godrnjajo. (Stanonik 2009: 133, 134)

Deloma je leksika spolnosti, ki spada tudi med kletvice, zbrana v Koštiálovi zbirki. Koštiál je izraze za spolovila zbiral v krajih, kjer je bival in poklicno deloval, tj. na Primorskem (Koper, Goriško) in Dolenjskem (okolica Novega mesta). Njegovo zbirko je obravnavala Tjaša Jakop (2013) v okviru pripravljanja gradiva za Slovenski lingvistični atlas. Ugotavlja, da je »njegov nabor leksemov za spolovila precej pester, zlasti ker je bilo zaradi takratnega moralizma od ljudi težje dobiti tovrstne podatke« (T. Jakop 2012: 46); prav zato je navedena zbirka še posebej pomembna.

Štefan Kühar je že leta 1911 v *Časopisu za zgodovino in narodopisje* letnik 8 (str. 73–76) pisal, da je psovki in vzdevkov v prekmurskem narečju veliko in da jih ljudje radi uporabljajo in izmenjujejo predvsem iz slabe navade. Razdeli jih na: najbolj zamerljive, zamerljive, imena živali z njenimi lastnostmi, slab razum, telesne pomanjkljivosti, otroške, glagole in zbadljivke prebivalcev posameznih vasi (Pšajd 2005: 19).

V Sloveniji je bil Bernard Nežmah s svojo disertacijo *Sociološki aspekti verbalnih konfliktnih komunikacij* (1995) prvi, ki je kletvicam posvetil znanstveno raziskavo: kletvice in psovke obravnava s sociološkega vidika, njihov izvor in psihološki vidiki rabe. Leta 1997 je izdal knjigo *Kletvice in psovke*.

Leta 2005 je Jelka Pšajd izdala prvo zbirko psovki in kletvic. Zbirala jih je s pomočjo vprašalnikov, poslanih srednjim in osnovnim šolam v Pomurju, s terenskim delom in sprotnim zapisovanjem v različnih naključnih situacijah pogovorov (Pšajd 2005: 9). Ta zbirka dokazuje, da proces pokristjanjevanja ni popolnoma zbrisal starih slovanskih poganskih bogov; našla je kletvice s sestavino Perun in Svarun, ki imata v kletvicah še vedno božjo moč. Nekaj narečnih kletvic je zbranih v prispevku Helene Čujec-Stres (2003). Karin Marc Bratina (2006), Roman Gustinčič (2001) in Danila Zuljan Kumar (2005) pa so v člankih zbrali in analizirali narečne kletvice.

Kletvice torej obstajajo, vsi jih znamo in poznamo. Naučimo se jih v govornem okolju pri učenju jezika. Tudi Nežmah (1997: 71) ugotavlja, da kletvice (po)znamo skoraj bolje

medtem ko krščanskega boga opisuje ena sama beseda – Bog (Nežmah 1997: 51).

kot knjižni jezik (poznajo jih že otroci). Njihov obstoj omogoča, da se nagajivost, zloba, jeza, bes, togota, obup in druga afektirana stanja v kulturi lahko izrazijo z bodečimi besedami, ki nadomestijo fizično nasilje (Nežmah v Pšajd 2005: 7). Po kletvicah posegamo, ko nam zmanjka drugih besed, ko smo obupani, ko se obračamo po pomoč k vragu in drugim nadzemskim silam (Nežmah 1997: 81).

Pregovori

Nigel Barley meni, da Aristotelova definicija, da je pregovor struktura, ki obstaja že od nekdaj, dokazuje, da so pregovori metafore raznih vrst (Barley 1987: 737), kar kaže tudi na višjo raven izražanja in rabo stilistike. J. W. von Goethe je podal bolj romantičen pogled na pregovor; dojemal ga je kot nekaj estetskega: v pregovorih je videl »poezijo, ki posreduje med dvema vidikoma resničnosti in dve ravni klasifikacije« (Barley 1987: 737).

Pregovori so najmanjši žanr slovstvene folklore, če seveda izvzamemo pragmatične formule, kot so kletvice in pozdravi. Kljub njihovi kračini jih je skoraj nemogoče opisati z eno samo definicijo, saj se na ta način ne da zaobjeti njihove raznovrstnosti, zato se pojavljajo številne opredelitve, ki naj bi ločile pregovore od drugih sentenčnih izjav (Mieder 1993: 4).

Prvi, ki se je resno posvetil opredelitvi pregovora, je bil Archer Taylor v knjigi *The Proverb* (1931). Gre za klasično delo, v katerem že najdemo trditev, da je nemogoče postaviti eno vseobsegajočo definicijo pregovora: morali bi sestaviti več posameznih definicij, da bi lahko zaobjeli vse lastnosti. Taylor poudarja pomembnost jezikovnega občutka, ki nam pove, ali je določen stavek pregovor ali ne. Tisti, ki ni več jezika, tega ne more ugotoviti. Taylor predlaga splošno definicijo, da je pregovor sentenčna misel, ki je nastala med ljudmi, posamezne naslednje lastnosti pa potrebujejo bolj poglobljen pristop (Mieder 1993: 5).

Manj znana je definicija pregovora Grigorija L. Permjakova, ki pravi, da so pregovori znaki situacij (*signs of situations*) in predstave (*notion*). Ta definicija je bila pogosto napačno interpretirana, saj Permjakov ni pojasnil pojmovanja *situacije*. Končno je Permjakovovo definicijo razložil Peter Grzybek: pregovor je uporabljen kot znak v določeni (zunajjezikovni) interaktivni situaciji, da bi se nanašal na določeno (zunajjezikovno) referencialno situacijo, katere in za katero je simbol oz. znak. Posledično pregovor oblikuje to situacijo na določen način. Ko Permjakov govori o pregovoru kot o znaku, misli na lingvistični znak, ki je s pogosto rabo postal *verbalni stereotip* oz. *klišé*, ta pa je del jezikovnega sistema; po drugi strani pa je zanj pregovor model situacij, v katerih naj bi bil uporabljen (Grzybek 1994: 53–55).

Grzybek se pri opredelitvi pregovora načeloma nasloni na definicijo Permjakova in na tripartitno strukturo pregovora: *interaktivna situacija* (*interaction situation*) – *pregovorna situacija* (*proverb situation*) – *referencialna situacija* (*reference situation*), iz katere je zgrajen pomen pregovora (Grzybek 1994). V interaktivni situaciji se pregovor ustvari v komunikativnem dejanju med govorcem in poslušalcem; v referencialni situaciji je

pregovor poslan, sporočen, pregovorna situacija pa se izraža na besedni ravnini. Pri tem poudarja, da metaforični pomen ni obvezen v pregovoru, temveč je njegova osnovna karakteristika predvsem analogija, ki je rezultat strukturalne vključenosti denotativnih in konotativnih ravnin pomena, na kateri so zgrajeni tako metaforični kot nemetaforični pregovori (Grzybek 1994: 51). Kljub temu pa poudarja, da splošno definicija pregovora še ni bila sprejeta, ne glede na to pa pregovor opiše s splošnimi značilnostmi: pregovori so kratki stereotipi na semantični ravni s prenesenim ali posplošenim pomenom, ki so obče znani in se prenašajo z generacije na generacijo (Grzybek 2012: 137).

Alan Dundes poudarja, da bi bilo pregovor najbolje definirati strukturno, saj zgolj funkcijsko definiranje (npr. povzemanje situacije ali priporočila rabe) ne zadošča, ker imajo v slovstveni folklori različni žanri lahko enake funkcije (Dundes 1987: 962). Cilj opredelitve pregovora torej ni kakšne so funkcije pregovora, temveč kaj pregovor sploh je, in sicer: pregovor je tradicionalna trditev, ki vsebuje vsaj en opisni element (*descriptive element*), deskriptivni element pa vsebuje temo (*topic*) in komentar (*comment*), kar pomeni, da mora imeti pregovor vsaj dve besedi (Dundes 1987: 970).

Nigel Barley je opredelil pregovor glede na to, kaj ljudje navadno razumejo pod pojmom pregovor: splošno sprejet standardni izraz, ki vsebuje moralne ali kategorialne imperative v klišejski metaforični paradigmatični obliki in ki analizira osnovne logične odnose (Barley 1984: 133).

Wolfgang Mieder (1993: 5) je anketiral 55 študentov, kaj je po njihovem mnenju pregovor. Iz teh rezultatov je oblikoval dve definiciji: »pregovor je kratek, splošno znan stavek, ki vsebuje modrost, resnico, moralo in tradicionalne poglede v metaforični, fiksirani in zapomnljivi obliki in ki potuje iz generacije v generacijo« ter »pregovor je kratek stavek modrosti« (Mieder 1993: 5), vendar poudarja, da sta definiciji ohlapni in potrebni dodatnih pojasnil.

Tvrtko Čubelić pregovor označi za fiksirano, precej določeno obliko s frazeološkim karakterjem in ga opredeli z vsebinskega, estetskega, jezikovnega in družbenega stališča ter poudari njegovo nespremenljivost. Po vsebini je pregovor vedno jasen, neposreden, po izrazu in obliki pa ga označi za lepega, dovršenega in da deluje umetniško zrelo. Besedišče in stilna oblika pregovora nista vsakdanja, temveč sta nabita z mislimi in vsebino, za razumevanje pa je potreben določen napor ali poznavanje. Jezik pregovora odseva vsakdanji jezik; je literarni in znanstveni jezik izbrane sredine. Gre za kratko in zaprto obliko, podvrženo enoličnosti, to pomeni da se giblje po natančno določenih in zaprtih okvirih, prek katerih ne more, če želi ostati pregovor (Čubelić 1988: 342).

O pregovorih je v slovenskem prostoru prvi razpravljal Viljem Urbas (1831–1900) v delu *O pregovorih in prilikah, sosebno slovenskih*. V prispevku opredeli pregovor in navede različne poglede na njih od antike naprej. Urbas razlikuje pregovore, prilike, modre izreke, gesla, govornila in prislovne izraze, ki »le bolj šaljivo kako bistroumno misel izrekajo«. Na kratko oriše njihovo razmerje do drugih vrst slovstvene folklore (pravljice, povedke itd.) in jih po funkciji deli na take, ki kažejo svet, kakršen je (podobe človekovega delovanja), in na take, kakršen bi moral biti (pravila za življenje). Nato razvrsti pregovore in prilike o človeku, njegovih lastnostih in (ne)spodobnostih in domovini ter hkrati

razlaga njihov izvor. Razpravlja tudi o njihovi vrednosti za vsako narodno ali jezikovno skupnost posebej, saj po njegovem mnenju pregovori izražajo duhá skupnosti. Nato našteje najpomembnejše takrat znane zbirke pregovorov pri Slovanih in konča z opombo, da ničesar ne ve o izgubljenem Miheličevem rokopisu Kranjskih pregovorov. Razprava je bila ponatisnjena 1869 in 1870 v Bleiweisovih Novicah v dvanajstih nadaljevanjih (prim. Stanonik 1977: 30).

Milko Matičetov v *Zgodovini slovenskega slovstva* (1956) pregovore opredeli kot preplet poezije in filozofije ter etike in globokega poznavanja življenja. Navaja Aristotelovo opredelitev, da so pregovori »odlomki stare modrosti« ter poudarja njihovo praktičnost, saj jih lahko uporablja vsak kadarkoli in kjerkoli. Pregovore označi kot »dobro zadeto resnico, namig na sobesedniku znano zgodbo, nevsiljivo podan nauk, posrečeno ironijo« itd. Vedno pa je to kratka, izbrušena in lepo zveneča formula, pri čemer imajo veliko vlogo rime, asonance, aliteracije in besedni ritem. Matičetov poudarja, da v slovenskem prostoru pregovor označuje vse vrste formul: splošne resnice (*navada je železna srajca*), obzirne napotke (*kdor molči, desetim odgovarja*), posmehljivke (*»Kar je boljše, je boljše,« je rekel tisti, ki je špeh na maslu cvrl.*),³⁰ primere (*se mu godi, ko mlademu mačku v košari*) ali tudi čisto kratke (*rase kot iz vode*) (Matičetov 1956: 115).

Sistematični žanrski delitvi slovstvene folklore se je posvetila Marija Stanonik, ki opredeli pregovore

kot največje jezikovne enote, ki so še uvrščene v različne slovarje. Njihovi pogloblitveni lastnosti sta jedrnatost in domiselnost, temelječi na izkušnjah številnih narodov. Vpletamo jih v vsakdanji govor, da bi podkrepili lastne misli in trditve, včasih pa tudi za nujno relativiziranje, zlasti če izražamo splošno resnico, nauk ali prisposodobu. Pregovori so lahko sestavina drugih folklornih žanrov kot pravljice in povedke, pri basnih pa je pregovor marsikdaj njihov strnjen povzetek. (Stanonik 1999: 75)

Definicije pregovora pogosto vsebujejo pridevnik "tradicionalen" (*tradicionalni izreki*). Izraz "tradicionalen" lahko postane relativen pojem. Veliko pregovorov, ki so danes v rabi, se je res prenašalo iz roda v rod, iz enega stoletja v drugo. Nekateri pregovori, ki so bili v rabi dolga stoletja, pa danes nimajo več vloge v jeziku in družbi in so le še zapis na papirju. Po drugi stani nastajajo *mladi, novi* oz. *sodobni* pregovori, ki so vzniknili v sodobni družbi in imajo pomembno vlogo v jezikovni rabi. K temu znatno pripomorejo mediji, s katerimi se lahko kakršna koli izjava razprši izjemno hitro – v času prenosa (npr.: *vsí drugačni, vsí enakopravni; ne čakaj pomladi, ne čakaj na maj*). Tako definicijska lastnost tradicionalnosti postane najtežje določljiva in celo vprašljiva sestavina pregovora (Mieder 1993: 7). Mieder se ob tradicionalnosti sprašuje, ali vendarle ni v današnjem svetu dovolj npr. eno leto, da sentenčno misel že lahko označimo za *tradicionalno* in za

³⁰ Take forme danes uvrščamo med *wellerizme* oz. modrovanja; gre za strukturo premega govora, v kateri naj bi nek lik povedal modrost. Ta modrost je v večini primerov smešna. Gre za oblike, ki jih je Dickinson uporabil v svoji knjigi, ko je pregovore postavljaval v neprimerne situacije in jih tako smešil.

sodobni pregovor. Zaplete pa se pri lokalnosti: nekateri pregovori so lokalni, medtem ko so drugi mednarodni) (Mieder 1993: 6).

Za pogosto uporabljene pregovore tradicionalnosti ni težko določiti, saj so stalno rabljeni v različnih govornih situacijah. Pri sodobnih sentenčnih mislih je težje določiti, ali gre za pregovor ali ne, npr. *vsí enaki, vsí enakopravni* je rabljena zelo pogosto, je široko poznana in ima stalno obliko, zato jo lahko imamo za pregovor. Mieder navaja še druge lastnosti, ki pomagajo pri odločitvi, ali je neka izjava pregovor ali ne: pregovor vsebuje vsaj dve besedi: samostalnik in glagol, bolj kompleksni pregovori lahko vsebujejo primerjalno strukturo. Pregovor je vedno kratek in ima zaključeno stavčno-povedno strukturo. Več ko je znakov pregovornosti (*proverbialnosti*), več možnosti je, da je izjava resnično pregovor (Mieder 1993: 7–9):

- kratkost in jedrnatost izraza;
- zaključena stavčno-povedna struktura;
- stalna eno- ali dvostavčno-povedna³¹ struktura z metaforičnim, včasih tudi dobesednim pomenom, ki je v splošni jezikovni rabi in z njo govorec in/ali pisec želi poudariti ali izpostaviti misel;
- dodelan, vsebinski in globlji jezikovni izraz;
- vsaj eno stilno sredstvo.

Pri pregovorih nedvomno govorimo o relativno stalnih zaključenih stavčno-povednih strukturah, ki se v spominu hranijo kot celota, so zasidrani v jezikovni sestavi in se v določeni družbi ohranjajo dlje časa (iz roda v rod). Pogosto vsebujejo metaforo ali drugo stilno sredstvo, a ne nujno; vedno pa pregovor potrebuje analogijo v dogodku, situaciji, na katero se nanaša. Vendar pa opisna opredelitev pregovora ne zadostuje, saj – kot je v humanistiki pogosto – se vsakič znova pojavlja cela vrsta izjem. Te bi morale biti za dobro definicijo opisane, posplošujočim besedam, kot npr. *pogosto, a ne nujno*, pa bi se morali izogniti.³² S tem pa definicija nima več svoje kratke opredeljujoče oblike, in zato ostaja pomembnost jezikovnega občutka del paremioloških raziskav.

Terminološka poimenovanja pregovorov so se skozi stoletja zelo spreminjala; tako Trubar zapisuje *pergliha*, Bohorič in Jurčič *prigliha, spodoba* (A. Bohorič), *prigovor* (Vodnik) ..., v zadnje pol stoletja pa so uveljavljena in pogosta poimenovanja *rečenica, rek, pregovor* (prim. Stanonik 2009: 30).

Prvi pravi poskusi terminologizacije so v članku Jožeta Toporišiča *K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije* (Toporišič 1973/74: 273). Pri slovničnih besedah navadno ne govorimo o stalnih besednih zvezah, čeprav so tudi slovnične besede lahko večbesedne stalne zveze, npr. vezniki (*medtem ko*), predlogi (*glede na*), členki (*baje da*). Stavčna rekla so npr.:

³¹ Večstavčno poved med pregovori redko srečamo.

³² Na tem mestu pride na misel pregovor *Izjema potrjuje pravilo*, torej pravilo, da končne definicije ali celo formule pregovora ne moremo določiti, kar še podkrepi dejstvo, da je jezik živa, spreminjajoča se entiteta.

- *tresti se kot šiba na vodi;*
- *biti lačen kot volk;*
- *da je bilo joj;*
- *imeti vsega na pretek;*
- *imeti krompir oz. srečo;*
- *držati za besedo.*

Rečenica je »stalna besedna zveza stavčnega tipa z rangom povedi, redko tudi dveh povedi:

- *vrana vrani ne izkljuje oči;*
- *kogar se bojiš, tega ne ljubiš;*
- *mi o volku, volk iz gozda.*

Toporišič za nadpomenko vsem stalnim besednim zvezam predlaga *frazeologem*, ki mu pomeni »stalno besedno zvezo«, to pa razdeli na *rečnico*, *reklo*, *rek*, *pregovor*. *Reklo* je »stalna besedna zveza (tudi stavčna), ki ni poved (Toporišič 1992: 254). Kolikor ni stavčna, ima besednovrstno vrednost: samostalniška (*kriva vera*), pridevniška (*dobrih rok*), prislovna (*na vse kriplje*), glagolska (*imeti pritisk*), (*/biti/ ves iz sebe*), medmetna (*za kriščevo voljo*). *Rek* (Toporišič 1992: 251–253) poimenuje »frazeologem tipa rečenice, vendar ne pregovornega tipa, temveč tak, ki jedrnat izreka druge vrste misli, filozofske ali nračne narave. Za reke vemo, kdo je njihov tvorec: *prišel, videl, zmagal* (Cezar); *pojdeš vrneš se ne padeš v vojni* (Pitija); *previharimo viharje* (Bor)«. *Pregovori* pa veljajo za »stalne zelo kratke oblike sporočil nekako svetovnonazorskega značaja, v katerih se (navadno v eni povedi) razodeva kakšno spoznanje, opažanje, tudi modrost: *kajža je rajža; mladost je norost, čez jarek skače, kjer je most*. *Pregovor* je pogosto vzgojnega značaja« (Toporišič 1992: 210).

Toporišičeva terminološka delitev se ni povsem uveljavila, večkrat je bila dopolnjena ali celo ovržena. *Frazeologijo* je v slovenskem prostoru na novo terminološko opredelila Erika Kržišnik: Toporišičeva t. i. stalna rekla je poimenovala frazemi³³ in idiomi,³⁴ najmanjše frazeološke enote so t. i. minimalni frazemi, ki so sestavljeni iz ene polnompomske in vsaj ene nepolnompomske besede: *na mah* 'hitro, z lahkoto', *biti ob [kaj]* 'izgubiti' (Babič 2008: 49–63). Pragmatično ali komunikacijsko frazeologijo predstavlja jo komunikacijski obrazci ali formule: pozdravne (*dober dan, lahko noč, lep pozdrav*), zahvalne (*hvala lepa*), voščilne (*vse najboljše, srečno novo leto, vesel božič*), ob zdravicah (*na zdravje, dober tek*) (Kržišnik 2001: 9).

Največ odprtih vprašanj je ostalo pri terminoloških poimenovanjih v paremiologiji, tj. pri pregovorih, rekih, t. i. rečenicah. Smiselno je ohranjati termin *rek* za izreke pre-

³³ »Frazem je stalna besedna zveza, katere pomen ni v celoti predvidljiv iz vsote pomenov sestavin in je bolj ali manj ekspresiven, in sicer od zrasleka (*vleči dreto*) prek sklopa (*pretipati/ komu /kosti*) do skupa (*požreti aplavz, priznanje, odobravanje, pohvalo, uspeh*)« (Kržišnik 2001: 8).

³⁴ Za idiome je značilna nemotiviranost, nepredvidljivost pomena jezikovnega izraza, ki je lahko (tvorjena) beseda, besedna zveza ali celo (v nekaterih pojmovanjih) besedilo, npr. *zasačiti koga (pri čem)* 'dobiti koga pri nedovoljenem dejanju', *pokašljati se (na kaj)* 'ne ceniti, ne upoštevati (česa / koga)' (Kržišnik 2001: 7).

govornega tipa, za katere (še) vemo, kdo jim je avtor, npr. *prišel, videl, zmagal* (Cezar); *kocka je padla* (Cezar). Deliti paremiološke enote na pregovore in rečenice glede na prisotnost ali odsotnost svetovnonazorskega značaja temelji povsem na osebni oceni, zato v folkloristični vedi ni relevantna. Izreki

- življenje ni praznik;
- mladost je norost, čez jarek skače, kjer je most;
- vztrajnost je božja mast;
- počasi se daleč pride;
- če beseda ne zaleže, palica ureže itd.

imajo vsi značilnosti pregovora: gre za podkrepitev misli z metaforično besedno zvezo v okviru povedi, pri tem jedrnato povzemajo izkušnje več rodov (in narodov) z namenom učiti naslovnika ali kritizirati človekovo obnašanje ali opozoriti na nevarnost. V tem besedilu so zatovse tovrstne enote, enostavčne in dvostavčne, opredeljene enotno kot pregovori; poseben status imajo t. i. vremenski pregovori zaradi specifične rabe. Funkcija, ki jo opravljajo, je večkrat opozorilna, imajo pa tudi lastnosti vraževerja, predvidevanja, ki velikokrat temelji na opazovanju narave.

Dandanes je za pregovore v strokovni in laični literaturi pogosto uporabljena besedna zveza *pregovori in reki*, pri čemer večina ne zaznava Toporišičeve definicijske razlike, da so reki citatni (*kocka je padla*), pregovori pa folklorni (*daleč od oči, daleč od srca*) (Toporišič 1992: 253, 210). Pregled rabe pregovorov v časopisju in revijah je pokazal, da ljudje za pregovore sopomensko uporabljajo tudi oznake *rek, stara modrost* ali pa jih napevijo z uvodnim stavkom *kot so včasih rekli*. Zdi se, da so krajše enostavčne formacije dojete kot *reki (beseda ni konj)*, medtem ko so eno- ali večstavčne formulacije *pregovor*, če vsebujejo neko moralno vrednoto življenjsko resnico, ali pa če je v sentenčni misli uporabljenih več stilnih sredstev, kot rima, višja metaforičnost itd. (*brez muje se še čevelj ne obuje; molčati je zlato, govoriti pa srebro*). Včasih se termina tudi v strokovni publicistiki pojavita v sopomenski rabi, gl. Stanko Prek (1974) in Marija Makarovič (1975). Veliko avtorjev med pregovore uvršča tudi frazeme ter oba žanra štejejo med t. i. ljudske modrosti.

Pregovori ne nastanejo sami od sebe, temveč so rezultat življenjskih izkušenj. Toda misel izražajo kot nekaj abstraktnega, kot pojem, kljub temu, da so vezani na konkretno v življenju. Čeprav pregovori veljajo za modrost ljudstva, ima mnogo izmed njih znanega avtorja ali izvor. Tako imamo pregovore z izvorom v antiki in – konkretnije – Bibliji in so znani in v rabi po celotnem Zahodnem svetu. Te pregovore Čubelić označi za internacionalne, njihov izvor utemeljuje s podobno rabo pri različnih narodih. Vendar poudarja, da so kljub svoji internacionalnosti tudi last vsakega naroda, saj jih vsak narod v svoj jezik vključuje kot svoje, jih sprejema kot s svojo izkušnjo in svoja spoznanja (Čubelić 1998: 319–321). Pregovori pripadajo narodu tudi po rabi in po jezikovnem izrazu, npr. lat. *lupus in fabula* ('volk v zgodbi') se je pretvoril v slovenski *Mi o volku, volk iz gozda*, v hrvaščini pa *mi o vuku, a vuk na vrata* ('mi o volku, volk pa na vrata').

Precej pregovorov izvira iz antike (*in vino veritas – v vinu je resnica*), za mnoge izmed teh je avtor znan, a so se toliko folklorizirali, da lahko veljajo za pregovor, ki je del določenega jezika. Tovrstne sentenčne forme Toporišič opredeli za reke. Pri večini je še

vedno znana izvirna podoba in tudi dobeseden prevod (Julij Cezar: *Veni, vidi, vici – Prisel, videl, zmagal*) (Toporišič 1992: 253). Pri nekaterih avtorskih folkloriziranih pregovorih avtorstvo ni več znano, npr.:

Plinius: *Čevljar ne (presoajaj) višje od sandalov! Le čevlje sodi naj kopitar* (Novak 2004: 197); Sallustius: *Vsak je svoje sreče kovač* (193); Martialis: *Molk je zlato* (182); Seneca: *Če želiš biti ljubljjen, ljubi* (191).

Nekatere so v preteklosti prilagodili rimi in ritmu jezika, da lažje ostanejo v spominu:

- Horatius: *Izrečena beseda nepreklicno poleti. > Beseda izrečena ne vrne se nobena* (186);
- Seneca: *Višje ko se dvigneš, prej boš padel. > Kdor visoko leta, nizko pade* (176);
- Propertius: *Kolikor daleč je ljubezen od oči, toliko je tudi od srca. > Daleč od oči, daleč od srca* (170);
- *Več je vreden vrabec v rokah kot vprašljivi žerjav. > Bolje vrabec v roki kot golob na strehi* (162).

Pri nekaterih prvotno latinskih pregovorih ni več znana ne latinska oblika ne avtor (Mieder 1993: 12):

- *ljubezen je slepa;*
- *roka roko umije;*
- *prijatelja spoznaš v nesreči;*
- *kolikor jezikov znaš, toliko veljaš;*
- *kar lahko danes storiš, ne prelagaj na jutri;*
- *boljše je preprečiti kot zdraviti; priložnost naredi tatu;*
- *jabolko ne pade daleč od drevesa;*
- *ni vse zlato, kar se sveti;*
- *vsak je svoje sreče kovač ...*

Veliko pregovorov je biblijskega izvora:

- *človek obrača, Bog obrne;*
- *lažje je videti iver v tujem očesu kot bruno v svojem.*

Ti izvirajo tako kot citatni deli besedil iz zbirke Pregovorov kralja Salomona:

- *ne hvali dneva pred večerom;*
- *kdor ne uboga, ga tepe nadloga;*
- *strah ima velike oči*

ali kot povzetki biblijskih zgodb

- *pomagaj si sam in Bog ti bo pomagal.*

Narodi pa so ustvarjali tudi sami svoje pregovore, nekateri so prehajali (jezikovne in nacionalne) meje, drugi so se ohranjali zgolj v izvornem jeziku. Čeprav so pregovori so nastajali v vseh zgodovinskih obdobjih, velja srednji vek zaradi visoko razvite retorike zlata doba nastanka pregovorov. 16. in 17. stoletje veljata za »zlato dobo pregovorov« v Evropi (Mieder 1993: 13). Mieder pravi, da pregovor vedno ustvari posameznik v določenem času, na določenem mestu, v določenem kontekstu, lahko ga celo vznikne v krogu

družine. Družina ga sprejme v svojo mentalno zbirko pregovorov in ga začne redno uporabljati, tako lahko pregovor razširi po vasi, nato v naslednjo vas itd. Pregovor se ohrani, če prestane družbeno cenzuro. Pojavijo se variante pregovora, a ne zgolj sinhrono, temveč tudi diahrono (Mieder 1993: 13).

Pregovore so ustvarjali ljudje iz šolanih in redovniških krogov, pa tudi iz privilegiranih, vladajočih krogov, kot tudi nešolanimi posamezniki; nedvomno so bili vsi ustvarjalni in nadarjeni posamezniki (Čubelić 1988: 322).

Tipologija pregovorov

V strokovni literaturi najdemo številne tipologije pregovorov. Znotraj paremioloških raziskav obstajata dva tipa delitev: pomenske in strukturne. Gre za dve tipološko in metodološko različni tipologiji: pomenske tipologije so pogoste v zbirkah pregovorov in pri obravnavah določene pomenske skupine, medtem ko je pri splošnejših teoretskih obravnavah pogostejša strukturna tipologija.

V slovenskih zbirkah pregovorov je ena glavnih in splošnejših delitev na *prave* pregovore in vremenske pregovore.

I. Jože Toporišič predlaga kriterije obravnavanja t. i. frazeologemov, kamor uvršča tudi pregovore:

1. po izvoru (avtohtoni in prevzeti frazemi, prevzete pa deli na kalke, sposojene frazeologeme, tuje frazeologeme in citatne frazeologeme, ki niso del slovenskega jezika);
2. po socialnem tvorcu oz. nosilcu (glede na starost, poklic, stroko, družbeni položaj itd.);
3. po etimologiji;
4. glede na stilno vlogo v besedilu (Toporišič 1973/1974: 273–279).

Toporišič se pri vprašanju pragmatičnosti in tematskosti pri pregovorih (t. i. vsebinske in funkcijske skupine) opira na Grafenauerjevo tipologijo, ki razdeli tematske (tvarinske) skupine: smešne in slabe lastnosti, pozdravi in odgovori na pozdrave, blagoslovitve in kletve ter reki in sentence ali sentenčni reki. Z izhodiščem te tipologije Toporišič predlaga naslednje skupine: pregovori, ki odsevajo življenjske izkušnje slovenskega človeka, kmečkega življenja in gospodarjenja, dela v hlevu in hiši, na polju in v gozdu; človeški značaji in slabosti, duhovna globina (Toporišič 1985: 32). Ta pomenska delitev je dober vir za preučevanje povezanosti življenja in jezika, obenem pa kaže na preteklo in sedanje življenje in dožemanje okolja. Toda pri taki delitvi je problematična skupina pregovorov, ki bi lahko sodili v dve in več skupin, in/ali v nobeno od navedenih skupin.

Pregovorov je toliko, da tako rekoč ustrezajo vsaki življenjski situaciji; le najpomembnejše pomenske kategorije so npr. delitve na telo, ljubezen, delo, prijateljstvo, smrt itd. Hkrati pa se moramo pri vsaki taki opredelitvi zavedati, da izpuščamo veliko kontekstov, na katere so pregovori lahko nanašajo.

II. Etbin Bojc razdeli pregovore po pomenskih kriterijih na 20 tematskih krogov: 1. čas, 2. človek (vnanjost, značaj, zavist, laž, nadutost, doslednost, previdnost, ocena, korist, občutki, sram, sočutje, zaupanje – prevara, otopelost), 3. delo, odmor, razvedrilo (ročno – umsko, počitek, razvrat, kmetovanje), 4. družba, družina, 5. narava (rastlinstvo, živalstvo, zemlja – svet), 6. nasprotja, 7. navade (šege, trdnost, izrednost), 8. pravo (pravica, pravšnost), 9. prehrana, 10. premoženje (bogastvo, pomanjkanje), 11. prilike, primere, 12. reki, rekla, 13. sreča, nesreča (osrečitev, želje), 14. sredstva, tvarina, 15. vedenje (obnašanje, kakovost), 16. vremenske napovedi (po mesecih in splošno), 17. vzgoja in izobraževanje, 18. žena – mož, 19. življenje (rojstvo, bolezen, zdravje, starost, smrt), 20. življenjske skušnje.³⁵

Slabost semantičnih tipologij v slovenskem prostoru je njihova hibridnost: tipologije so narejene deloma po leksikalnih sestavinah, deloma po pomenu pregovora. Vsaka delitev, ne glede na kaj, pa bi morala biti dosledna. Pri delitve po pomenu je treba združiti pomen pregovora. Delitev po sestavinah pa se ozira na samostalnike; ker je teh v enem pregovoru lahko več, se pojavi v več kategorijah.

III. Grigorij L. Permjakov uvede tipologijo pregovorov glede na situacije: prvo skupino sestavljajo odnosi med stvarmi ali med stvarmi in njihovimi kvaliteta, drugo skupino sestavlja odvisnost med odnosi med stvarmi in odnosi njihovih kvaliteta. Sledi tipologija glede na nasprotno tematske pare (*blizu–daleč, dober–slab* itd.) in tematska klasifikacija (Grzybek 1994: 57–59). Ker se tipologija nadaljuje z logično-semiotično strukturo in se dopolnjuje, zato dobro pokrije vse možne pregovorne tipe.

IV. Heda Jason razdeli pregovore po semantičnih skupinah (Jason 1987):

1. povzete življenjske izkušnje;
2. nasvet, ki temelji na izkušnjah;
3. nasvet poslušalcu, kako naj se obnaša; nasvet temelji na življenjskih izkušnjah;
4. nasvet, kako je zaželeno, da se kdo obnaša;
5. pogovori, ki svarijo, kako se ne obnašati;
6. pogovor, ki kritizira človekovo obnašanje.

Te skupine so zelo široke, prehodi med njimi pa so zamegljeni, zato lahko posamezni pogovori prehajajo iz ene skupine v drugo – odvisno od interpretacije. Ta tipologija torej predvideva individualno interpretacijo; nekateri pogovori tako lahko sodijo v več skupin. Vsekakor pa lahko skupine razčlenimo na nadrobnejšo pomensko delitev.

Strukturiranih tipologij pregovorov je v svetovni paremiologiji precej. Ker je veliko pregovorov v evropskih jezikih skupnega izvora (rimski, grški, biblijski pogovori ...), lahko strukturne delitve apliciramo tako rekoč na vse evropske jezike, tako lahko tudi tipologi-

³⁵ To delitev so oblikovali Milko Matičetov, Niko Kuret, Albina Štrubelj, sodelavci na Inštitutu za slovensko narodopisje SAZU Ljubljana.

jo neslovenskega paremiologa apliciramo na slovensko gradivo. V tem primeru obravnavamo tri najvidnejše tipologije v strokovni literaturi; prvo je začrtal Nigel Barley, drugo Permjakov, tretjo pa Alan Dundes.

I. Nigel Barley pri *pregovornih oblikah* določi skupino, poimenovano *maksime*; maksime so strukture, ki vsebujejo splošno vsebino – ta ima lahko tudi popolnoma dobesedno interpretacijo, pomen je ožji kot pri pregovoru, medtem ko je pregovor vedno metaforičen in njegov pomen vedno teži h konkretizaciji, hkrati pa vsebuje tudi splošni pomen (Barley 1984: 129). V slovenščini bi k *maksimam* uvrstili večino enostavnih pregovornih struktur. Tako bi za maksimo označili npr.

- življenje ni praznik;
- denar glavar;

k pregovorom pa

- brez muje se še čevelj ne obuje;
- volk ne menja dlake;
- bolje danes jajce, kakor jutri kokoš;
- kdor visoko leta, nizko pade itd.

Maksima in pregovori se ne razlikujejo v funkciji, tj. v izražanju na figurativni način, povedati nekaj »lepše«, razlike so zgolj strukturne.

II. Permjakov poleg semantične tipologije uvede tudi logično-semiotično tipologijo, kar utemeljuje z recipročnostjo, kot jo imata slovnica in slovar. Pri tej tipologiji gre za razlikovanje med paradigmatško in sintagmatsko osjo in njuno transformacijsko ravnijo (Grybek 2000 in 1994: 59). S tem zaokroži možne tipologije in jih združi v eno kompleksno delitev, ki omogoča kar se da natančno kategorizacijo.

III. Alan Dundes v analizi pregovorov iz anglosaksonskega prostora opredeli nekaj kompozicijskih oz. t. i. »arhitekturnih formul«. Njegova tipologija temelji na naboru logičnih pravil, ki so komplementarna nasprotjem: njegova osnovna delitev je med primerjalnimi (*oppositional*) in neprimerjalnimi (ali izenačujočimi, tj. *equational*) pregovori (Dundes 1987: 962). Na tem mestu bomo predstavili dve kategoriji, ki sta tudi v slovenskem jeziku zelo produktivni:

Bolje ... kot ...:

- bolje pozno kot nikoli;
- bolje poštenje nego življenje;
- bolje prva zamera od druge.

Pri tej skupini je treba poudariti, da obstaja nekaj leksikalnih različic za primerjalni veznik, ki ga zapolnjuje *kot*: nadomeščen je lahko z narečno besedo *nego* ali pa s predlogom *od*. Te zamenjave so pri določenih pregovorih izbirne: *bolje prva zamera od druge* : *bolje prva zamera kot druga*.

A je ...³⁶

- *ljubezen je slepa;*
- *motiti se je človeško;*
- *denar je sveta vladar;*
- *dobrota je sirota;*
- *skromnost je lepa čednost.*

Gre za dve različni zapolnitvi: *A je + pridevnik* (*motiti se je človeško; ljubezen je slepa*) in *A je + samostalnik* (*denar je sveta vladar; dobrota je sirota*). V tej skupini t. i. arhitekturnih formul najdemo tudi strukturno formo *A je A ...* (*delo je delo*). Vendar pri tej strukturi ne gre za pregovor, temveč zgolj za stalno obliko, pri čemer je glagolska oblika *biti* stalnica, povedkov prilastek pa je (deloma) izbiran: *delo je delo; študij je študij; služba je služba* itd.

Dundes se je osredotočil na t. i. primerjalne pregovore, poudaril pa je, da so različne oblike pregovora kot različni tipi pravljic v Aarne-Thompsonovi tipologiji: razlike v vsebini ne pomenijo nujno tudi ustrežajoče razlike v strukturi, kar je ponazoril s primerom: *bolje pozno kot nikoli* ima popolnoma različen pomen od italijanskega *bolje miš v mačjem gobcu kot človek v rokah odvetnika*; prvi pregovor ubeseduje semantično strukturo *bolje narediti nekaj*, drugi pregovor pa svetuje, naj nečesa ne naredimo (Dundes 1987: 962). Navedeni primer dokazuje, da so formule pregovorov relativno neodvisne od vsebovane podobe oz. da struktura ne določa nujno pomenskega polja pregovora. S to tipologijo je Dundes pokazal na pomen semantičnih nasprotij v pregovorih in na pomen logičnih formul (Grzybek 1994: 52).

Podobno delitev sta predlagala tudi Matti Kuusi v mednarodnem klasifikacijskem sistemu pregovorov, in sicer nasprotja kot *en–dva, malo–več/veliko, star–mlad* itd. (Kuusi 1972), in Arvo Krikmann, ki tovrstne strukture poimenuje *sintaktični stereotipi*; ti so pogosti v stavčni strukturi pregovorov (Krikmann 1998a: 51).

Tipologija slovenskih pregovornih oblik

Tipologija, ki se zdi smiselna za znanstveno obravnavo pregovorov, temelji na združitvi strukturnih, funkcijskih in pomenskih lastnosti: strukturno se izkažejo pravi pregovori za kompleksnejše (daljše povedi, kompleksnejša metaforika), funkcijsko pa oddelimo od pravih pregovorov in maksim tiste pregovorne strukture, ki ne posredujejo svetovnonazorskega načela ali splošne resnice, temveč je njihova funkcija dati uporabniku nasvet, napotek, kako naj ravna. Tako dobimo delitev na *prave pregovore, maksime* in *napotila*, slednja pa se še pomensko delijo na *kmetijska* in *zdravstvena*. Pri kmetijskih napotilih lahko ločimo še *kmetijska* in *vremenska predvidevanja*, vendar gre tu pogosto za abstraktne delitve, saj se skupini semantično prepletata.

Pravi pregovori so stalne kompleksne sentenčne izjave z (globljim) metaforičnim pomenom, npr.

³⁶ »A« je prva sestavina v pregovoru, ki je lahko samostalnik ali glagol.

- brez muje se še čevelj ne obuje;
- bolje vrabec v roki kot golob na strehi;
- volk ne menja dlake;
- kdor visoko leta, nizko pade.

Zaznamuje jih splošnost pomena: svetovnonazorska načela ali splošne resnice, ki s posplošeno, stereotipno pomensko podlago in s pomočjo metafore poskuša vplivati na naslovnika. Za prave pregovore pa je značilna tudi široka prepoznavnost, lahko tudi zelo splošna raba.

Maksime pojmujejo podobno kot Barley (prim. Barley 1984) kot sentenčne izjave, ki so povezane s povedanim, velikokrat (ne nujno) tudi dobessedne in kratke. V vsakdanjem govoru so večkrat označene kot »rek«, npr.

- čas je denar;
- sreča je opoteča;
- brez dela ni jela;
- denar glavav.

Če so maksime metaforične, večinoma prevladuje primera ali enačenje, npr.

- bolje hranjeno jajce od snedenega vola;
- bolje zlepa kakor zgrda;
- rana ura, zlata ura;
- čas je denar.

So široko prepoznavne kot pregovori (večkrat jih je težko razločiti), vendar imajo konkretnjšo povednost, npr.

- boljše malo kot nič;
- prilika dela tatu;
- več glav več ve.

Strukturno so krajše, največkrat enopovedne, pogosta je elipsa glagola *biti*.

Napotila so sentenčne izjave, ki napotujejo in svetujejo: zdravstvena napotila dajejo nasvete za zdravje, npr.

- jabolko na dan odžene zdravnika stran;
- veselo srce pol zdravja;

pri kmetijskih napotilih pa kmetijska predvidevanja usmerjajo kmeta, kako naj dela v določenem letnem času, mesecu, vremenu, in napovedujejo predvideno letino, npr.

- če Gabrijela (marec) zmrzuje, slana več ne škoduje;
- če sušca (marec) prah okrog pometa, prav dobro letino obeta;

vremenska predvidevanja pa dajejo vremenske smernice, napovedi, npr.

- kakor se Medarda (junij) zdani, vreme še štirideset dni trpi.

Gre za posebno skupino, ki jo še vedno uvrščamo med pregovore, saj so strukturno in deloma tudi namembno enaka, hkrati pa se na enak način prenašajo iz roda v rod kot pregovori. Gre za skupino, ki je pomensko bližje konkretnemu, en del pa lahko celo preide v skupino pravih pregovorov, npr. *ena lastovica še ne prinese pomladi*, ker se pomen razširi na življenjske situacije, ne zgolj npr. na pojav pomladi in prihod lastovic.

Vprašanje uvrstitve napotil med pregovore je pereče in stalno predvsem na primeru vremenskih pregovorov, pri čemer se mnenja delijo. Alan Dundes meni, da t. i. vremenski pregovori sploh niso pregovori (Dundes 1989) in jih uvršča med uvere; te so vedno dobesedne, njihov pomen nikoli ne more biti metaforičen, enako velja za zdravstvena napotila. Nasprotno gre pri pregovorih večinoma za metaforični pomen, lahko pa je tudi dobesedni. Dundes trdi, da so to uvere, ki oponašajo zgradbo pregovorov: ritem, rimo, jedratost. Kljub temu so, pa čeprav v rimani obliki, še vedno uvere; zato lahko po Dundesovem mnenju vremenske pregovore razumemo kot vremenske uvere.

Tudi Mieder postavlja vprašanje uvrstitve t. i. vremenskih pregovorov med pregovore, z izjemo pregovorov, ki izražajo splošno resnico, pomenske sestavine pregovora pa so vremenski pojavi, npr. *strela nikoli ne udari dvakrat na isto mesto ali po toči zvoniti je prepozno* (Mieder, Holmes 2000: 94, 95).

Vendar pa je pregled slovenskega gradiva pokazal, da lahko vremenske pregovore, a tudi kmetijska in zdravstvena napotila uvrstimo med pregovore predvsem po strukturi, saj oponašajo zgradbo pregovorov, ohranjajo ritem, rimo, metaforičnost, torej vsebujejo vse elemente, ki pripomorejo k zapomnljivosti.

Pomembna ločnica med pregovori in napotili je predvsem sporočilo: pregovori posredujejo moralne vrednote ali povzetek misli, pri vremenskih, kmetijskih ter zdravstvenih napotilih pa besedilo posreduje predvidevanje. Vsi pa temeljijo na medgeneracijskem opazovanju, znanju, izkušnjah. Pri vseh napotilih je izrazita spoznavna funkcija, ki je v konkretnem primeru vezana predvsem na opazovanje in, posledično, napovedovanje glede na vremensko stanje ali pojav v naravi na določen dan ali v določenem obdobju. Vremensko napotilo napoveduje pričakovani vremenski pojav v prihodnosti, kmetijska napotila nakazujejo količino letine (poljedelstvo, živinoreja), zdravstvena napotila pa predvidevajo vpliv na skrb za svoje zdravje.

V razširjenosti paremioloških oblik opazimo znatne razlike zlasti med pregovorom in vremenskimi in kmetijskimi napotili: pregovori so bolj razširjeni, celo prestopajo meje, saj so povezani z določeno kulturo in ne zgolj na območje ali jezik, v katerem se uporabljajo (npr. pregovori iz biblije, splošna moralna določila). Velikokrat pregovor, ki ima različne sestavine v različnih jezikih ali celo drugačno stavčno strukturo, vsebuje isti pomen; ta je povezan predvsem s kulturnimi določili. Vremenska in kmetijska napotila pa so izrazito povezana z določeno klimatsko ali celo mikroklimatsko področje, nekateri veljajo le v določenem kraju, npr. *od ljubljanskega okna je rit mokra* (če zvečer nebo žari iz ljubljanske smeri, bo verjetno deževalo – velja za kraj Polhov Gradec).

Kljub razlikam med pregovori in napotili je treba pokazati strukturo napotil; ta je namreč zelo podobna strukturi pregovorov, saj vsebuje tako metrične vzorce kot rimo, sinekdoho in personifikacijo

- *kadar na spreobrnjenje Pavla sneži in deži, letina slaba in huda preti;*
- *kadar prosinec odpira dežnike, žetve poletne ne bodo velike.*

Medgeneracijsko prehajajo in temeljijo na opazovanju in znanju več generacij. Skupna jima je tudi estetska struktura, ki je najbolj očitna z vsebnostjo stilnih sredstev. Več-

krat so pregovori in napatila tudi uporabljeni kot konec ali okras na koncu prispevka (npr. ob koncu vremenske napovedi na televiziji).

Zdravstvena napatila

Zdravstvena napatila so podvrsta pregovorov; večinoma gre za nasvete, kako pripomoči k boljšemu zdravju, ter za poudarjanje vrednote zdravja. Dundes t. i. zdravstvene peregovore izvzame iz skupine peregovorov; navedeno strukturo poimenuje zdravstveno napatilo (enako kot vremenske peregovore) in ga uvršča med uvere (kot *jabolko na dan odžene zdravnika stran; veselo srce pol zdravja*). V zbranem gradivu na ISN ZRC SAZU najdemo precej zdravstvenih peregovorov, ki jih lahko razdelimo na:

Prehrambna napatila:

- *jabolko je zjutraj zlato, opoldne srebro, zvečer svinčeno;*
- *jabolko na dan odžene zdravnika stran;*
- *zmerno jesti in piti, to je zdravo za dušo in telo, pa tudi za mošnjo;*
- *obilne hrane vzeti ni, da ti za zdravje skrbeti ni;*
- *kar ni pozdravil zdravnik, bo pozdravil post;*
- *za vsako bolezen raste zdravilna rastlina.*

Vrednost zdravja:

- *dokler smo zdravi, zdravja ne štimamo;*
- *zdravi počutki so velika dobrota;*
- *bolje zdravje brez bolečin, nego sto užitkov in dobrin;*
- *bolezni sto imamo, a zdravje eno samo;*
- *ne špotaj se zdravju i bogastvu i debelemu volu;*
- *zdravje prinaša najvišje obresti;*
- *zdravje je več kot kup zlata;*
- *zdravo telo narboljše blago;*
- *skazi se lahko, popravi težko.*

Obnašanje in zdravje:

- *veselo srce – pol zdravja;*
- *dobra misel – pol zdravja;*
- *kar je nekoga veselje, je njegovo zdravje;*
- *smeh je najboljše in najcenejše zdravilo;*
- *zdravje prihaja od srca in bolezen do srca;*
- *zdravi ne potrebuje zdravila;*
- *zdraviti se je treba, ko si še zdrav;*
- *nezmernost hrani zdravnika;*
- *hitro spat in zgodaj vstat, kdor hoče biti zdrav in mlad;*
- *zdravja pridobiš samo, če vstajaš pred sončnim vzhodom;*
- *boljši je en prdec kot sedem zdravnikov;*
- *potrpljenje je za vsako bolezen prvo in najpomembnejše zdravilo;*
- *vsak človek je sebi najboljši zdravnik;*
- *delo in počitek zdravje nam ohrani, zmernost pa zdravniku v hišo brani;*

- *bolj občutimo kapljico bolezní kot pa sod zdravja;*
- *bolje preprečiti, kakor lečiti.*

Minljivost zdravja:

- *zdravje s curkom prejde, po niti raste;*
- *zdravje po niti gor, po curku dol;*
- *zdravje laže izgubiš nego znova ga dobiš;*
- *bolezen pride z brzovlakom, zdravje pa s počasnim korakom;*
- *pač vsak bi ljubo zdravje ljubil, ko ga je že izgubil.*

Povezava zdravja in premoženja:

- *zdravje drago blago;*
- *zdravje je največje bogastvo;*
- *kdor je vedno zdrav, je dovolj bogat;*
- *boljša je zdrava sapa ko denar;*
- *brez zdravja ni bogastva;*
- *bolje zdravemu v siromaštvu, nego li bogatinu v bolezní;*
- *siromaštvo mati zdravja.*

Smrt in zdravje:

- *smrt vse ozdravi, kar boli;*
- *smrti ni zdravila;*
- *bolni bolujejo, a zdravi umirajo;*
- *zemlja vse pozdravi;*
- *kdor kašlja, dolgo živi.*

Čistoča in zdravje:

- *snaga in red je pol zdravja;*
- *snaga in red vzdržuje svet;*
- *zdrav razum v zdravem telesu.*

Odnos do zdravnika:

- *zdravnika pa sodnika se boj;*
- *zdravnik zdravi, narava popravi;*
- *zdravnik zdravi, zelena zdravila pa pozdravijo;*
- *veliko zdravnikov – gotova smrt.*

Drugo:

- *deset starih bab (ali dedcev) – enajst bolezní;* ter pregovor, ki je v leksikalni zapolnitvi vsebuje ime svetnika: *sveti Valentin – zdravje naših bolečin.*

Nekaj pregovorov, katerih leksikalne zapolnitve vsebujejo besedo *zdravje*, so metaforičnega pomena, torej niso zdravstvena napotila, temveč pravi pregovori ali pa maksime:

- *kar je pravo, to je zdravo;*
- *lahko je raniti, težko ozdraviti;*
- *govorilo je zdravilo;*
- *čas ozdravi vse bolečine;*

- čas je najboljši zdravnik;
- kdor je dolžan, ta je na zdravem bolan;
- mož ljubi zdravo ženo, brat bogato sestro;
- resnica je ostra in boli, tudi zdravnik zdravilo osladi;
- oko se drugače zdravi kot peta;
- ena garjava ovca osmradi deset zdravih, ena zdrava pa ne more ene bolne ozdravit;
- ljubezen je bolezen.

Pogosto se v zbirkah med pregovori najdejo poleg frazemov tudi vraže, npr. *kdor hoče biti vse leto zdrav v nogah, naj stopi na novo leto na železo, ko vstane*. Tovrstna napotila zagotovo ne sodijo med pregovore.

Kmetijska napotila

Kmetijska napotila so skupina pregovornih struktur, ki usmerjajo kmeta, kako se ravnati in delovati, da bo uspešen, napovedujejo letino ali pa predvidevajo vreme iz trenutnega vremena ali obnašanja živali. Glede na pomen jih delimo na kmetijska predvidevanja in vremenska predvidevanja.

Kmetijska predvidevanja

Kmetijska predvidevanja so pregovorne strukture, ki so povezane z živinorejo in poljedelstvom. Ker je na življenje na kmetiji močno vplivalo vreme, je večina teh napotil neposredno ali posredno povezana z vremenskimi napotili. Napotila večinoma lahko prehajajo iz ene skupine v drugo. Strukturno če *Gabrijela (marec) zmrzuje, slana več ne škoduje* lahko uvrščamo med vremenska napotila, toda pomensko je to kmetijsko napotilo, saj je sporočilnost povezana z letino, ne z vremenom.

Zaradi odvisnosti kmetovanja od narave in vremena so se ljudje zanašali na določene kazalce in cikle, da bi lažje predvidevali potek delovnega leta. Cilj kmetijskih vremenskih pregovorov je dati napotek, ki bi izboljšal pridelek ali deloma olajšal delo (npr. pri oceni, kdaj slana ne škoduje več, kaj pomeni zgodnje cvetenje dreves itd.). Ti pregovori se pomensko dotikajo predvsem pridelka (škodljivosti vremenskega pojava na pridelek ali količino pridelka) ali živine:

- če je april deževen, kmet ne bo reven;
- slana v aprilu je bolj nevarna kot poletna toča in suša soparna;
- če breskve pred Gregorjem cveto, trije eno pojedjo;
- o Jakobu (julij) pšenica zori ali zgori, grozdje pa na božjo pot odide in šele ob Jerneju nazaj pride;
- če je majnika lepo, je dobro za kruh in seno ...

Nekatera kmetijska napotila v obliki pregovora so neposredna navodila, kako naj kmet ravna:

- o Lovrencu (avgust) mora biti pletev končana;
- kdor po mali maši kosi, ta za pečjo suši;
- če malega travna (april) grmi, slane se kmet več ne boji.

Ta predvidevanja večinoma upoštevajo biološke lastnosti in naravne zakone: *slana v aprilu je bolj nevarna kot poletna toča in suša soparna*, tj. rastline ravno začnejo brsteti in cveteti in še niso toliko odporne, da bi preživele slano; *v dežju drevo cvete, sadje ne daje (april)*, tj. dež spere ves cvetni prah in se zato rastline ne morejo oprášiti.

Predvidevanje in napotki za ravnanje kmeta so se ozirali tudi na obnašanje drugih divjih in domačih živali na določen dan:

- če vidiš prosinca (januar) komarje igrati, je treba s senom varčno ravnati;
- sveta Neža (januar) kuram rit odveže;
- če se o Jurjevem (april) krokar lahko v žitu skrije, mlatič jeseni dosti cepcev razbije;
- ako do Urha slišiš kukavico in Urh z Marjeto (julij) kače pase, posevek dobro rase.

Nekatere napovedi izhajajo iz opazovanja obnašanja živali ali napovedujejo količino pridelka: *če je svečnica (februar) topla in sončnega vremena, bodo čebele bogate in dobrega plemena*.

Pregovori, v katerih so med leksikalnimi zapolnitvami tudi poimenovanja za rastline, so načeloma povezani z napovedovanjem letine; lahko gre za splošno napoved ali pa poimenujejo konkretno žito.

Pregovori, ki na splošno napovedujejo letino v splošnem:

- če Gabrijela (marec) zmrzuje, slana več ne škoduje;
- če sušca (marec) prah okrog pometa, prav dobro letino obeta;
- če je april deževen, kmet ne bo reven;
- če je Jurija (april) dež in na Petra suša, se raduje kmetova duša;
- če na veliki petek (april) dežuje, dobro se leto napoveduje;
- dež na Šentjanža (junij) slabo letino nareja, sonce naj se raje pratiki smeje;
- Urbanovo sonce in Vidov (junij) dež, na dobro leto upati smeš;
- šišak veliko Mihael (september) da, zgodnja bo zima in veliko snega.

Pregovori, ki napovedujejo količino žita (pšenica, rž, koruza, ječmen) in sena glede na vreme:

- če je na Jožefovo (marec) lepo, bo tudi koruza obrodila lepo;
- če sušca (marec) dolgo sneg leži, to setev močno zamori;
- na Jurja dan (april) je pravi čas, da nam rž pokaže prvi klas;
- če rožnika (junij) sonce pripeka, pohlevno deži, veliko obeta žita, strdi;
- dež na Vida (junij), ječmenu ne kaže kaj prida;
- sever, ki ta mesec (junij) vleče, obilo žita povleče;
- Vidove (junij) megle se žito boji, če Murčar jo vidi, o žetvi dvoji;
- o Jakobu (julij) pšenica zori ali zgori, grozdje pa na božjo pot odide in šele ob Jerneju nazaj pride;
- pred Jakobom (julij) tri dni lepo, rž v redu dozorela bo;
- sonce srpana (avgust) grozdje meči, z medom navdana ajda diši;

- *kadar prve dni kimovca (september) pogostoma grmi, bo dosti tepkovca, pšenice, rži.*

Pregovori, ki napovedujejo količino sadja oz. sadežev (češnje, breskve, orehi, kostanj, grozdje):

- *če kres deži, orehov ni;*
- *če breskve pred Gregorjem (marec) cveto, trije eno pojedó;*
- *če na kresni dan dežuje, orehom slabo prerokuje;*
- *ako je dež na Cirila in Metoda, oreh in kostanj domala ogloda;*
- *če pred Martinom zmrzuje, prihodnje leto češenj ni;*
- *sveti Vid (junij) je češenj sit;*
- *ako na Marjetin dan (julij) deži, orehov in lešnikov ni, seno pa se ne posuši;*
- *je tega meseca (julij) presuho, ostane grozdje drobno;*
- *mrzel in moker mali srpan (julij), trtnemu sadu je močno v bran;*
- *o Jakobu (julij) pšenica zori ali zgori, grozdje pa na božjo pot odide in šele ob Jerneju nazaj pride;*
- *če Lovrenc (avgust) jasen, bo grozd strden in vincar glasen;*
- *če češminje brhko cvete, rž rado bogato daje;*
- *če na Urše dan (oktober) kmet zelje pospravi, mu ga vreme Simona in Jude v nič ne pripravi.*

V slovenskem prostoru je zaradi vinogradniške tradicije še posebno veliko napotil, ki napovedujejo letino vina:

- *če Pankraca sonce peče, sladko vince v klet poteče;*
- *če trs pred Vidom ocvete, se dobrega vina nadejati smete;*
- *če vinska trta ne cvete kersnika, ostane lesnika;*
- *rožnika (junij) mrzlo deževanje, slabo za vino in panje;*
- *rožnik (junij) deževen, vincar reven;*
- *Lovrenc (avgust) deževen nam vino sladi in ajda moč po njem dobi;*
- *če velikega Šmarna (avgust) sonce peče, dobro vince v sod poteče;*
- *Lovrenc (avgust) deževen nam vino sladi in ajda moč po njem dobi;*
- *veliki šmaren (avgust) brez dežja, sladko vince bo doma;*
- *zrel grozd Jerneja (avgust) dobiti, dosti bo sladkega mošta.*

Tudi slovenska medarska tradicija je zelo stara na tem področju:

- *če rožnika sonce pripeka, pohlevno deži, veliko obeta žita, strdi;*
- *rožnika (junij) mrzlo deževanje, slabo za vino in panje;*
- *strd za potice popijejo Jerneja meglice (avgust).*

Nekateri pregovori upovedujejo primeren čas, kdaj naj bi bilo delo opravljeno oz. kdaj naj bi bil primeren čas za delo; ti so časovno večinoma oprti na svetnike:

- *ako na Medarda je vreme lepo, najlencejši kosec pospravlja suho seno;*
- *o Lovrencu (avgust) mora biti pletev končana;*
- *kdor po mali maši kosi, ta za pečjo suši;*
- *Lukež, repni pukež;*
- *Urša v kad repo buša.*

Vremenska predvidevanja

Vremenska predvidevanja so strukture z vsemi stilističnimi sredstvi pregovorov (ritem, rima, sinekdoha, personifikacija, višja raven jezika), ki v eni povedi ubesedijo opazovanje vremenskih in naravnih pojavov v več rodovih. V njih je v ospredju predvsem spoznavna funkcija: besedilo nosi informacijo o vremenski napovedi. Te temeljijo na realnih naravnih in fizikalnih (meteoroloških) zakonitostih ali pa so to vremenske uvere, povezane z željo po zmožnosti napovedovati vreme. Strukturno ta besedila sodijo med pregovore, zaradi sporočilnosti in namembnosti pa jih uvrščamo v posebno podskupino.

Mnogokrat so vremenska napotila uvrščali tudi t. i. vremenske uvere, ki pa nimajo stalne forme in jih zatorej ne moremo uvrščati med pregovorne strukture, kot npr.:

- *če babe regljajo, bo dež;*
- *na Potoku ma dež mlade;*
- *zjutraj sever, je kmalu dež;*
- *če otroci zvečer cvilijo, dež delajo;*
- *kadar se otroci valjajo in ženske kregajo, bo dež* (Ivančič Kutin 2009: 421).

V Sloveniji je znana tudi vremenska uvera, namenjena otrokom in sodi v širše polje, kot so folklorni obrazci: *kadar so oblaki rdeči, Miklavž piškote peče*. Sem sodijo tudi t. i. vremenska pravila, npr. *lepo vreme pričakujemo, če petelini zjutraj močno pojo / če je zjutraj suh zrak ...* (Premru, Toman 2009: 6). V zbirkah in v koledarjih najdemo tudi rimane verze vremenskih napovedi, vendar jih ne moremo uvrstiti med pregovorne oblike, saj gre že za krajše pesmi:

- *kakor veter Mihaela žita cena rast bo imela: bolj ko veter se vzdiguje, višja cena narastuje; če pa veter ponehuje, tudi cena upaduje – če pa to ni res, vedi, da je zmota vmes.* (Premru, Toman 2009: 45)
- *O sv. Urbanu sonce gorko, obilo bo vina, bode sladko. Ako pa takrat dež le rosi, trta le cvička malo rodi.* (Premru, Toman 2009: 29)

Vremenska napotila so večinoma dvodelna in pogosto vsebujejo jezikovne figure: personifikacijo in/ali alegorijo. Jezik je izbran, rima in ritem se ohranjata z vokalno redukcijo (kontrakcijo), velikokrat so uporabljene narečne besede (v tiskanih izdajah je jezik navadno poknjžjen). Precej dosledno so uporabljena stara slovenska imena za mesece: *prosinec – ledenik* (januar), *svečan – talnik* (februar), *sušec – brstnik – brezen* (marec), *mali traven – travnik* (april), *veliki traven – cvetnik* (maj), *rožnik – sečnik – kresnik* (junij), *mali srpan – srpnik* (julij), *veliki srpan – mlatnik* (avgust), *kimovec – sadnik* (september), *vinotok, moštnik – kozoprsk* (oktober), *listopad – listnik* (november), *gruden – grudnik* (december).

Nada Šabec predstavi pogosto rabo osebnih imen oz. imen svetnikov v slovenskih pregovorih in jih zato poimenuje *koledarski pregovori*, ki so bili uvrščeni v razne kmetijske almanaha in koledarje kot vodila (Šabec 2007a: 269).³⁷

³⁷ Danes npr. za taka vodila veljajo t. i. lunini setveni koledarji, ki glede na položaj lune določajo, katera vrsta rastline naj bi se tisti dan sejala oz. sadila, da bo bolje rasla.

Vremenska napotila večinoma tematizirajo čas, tj. letni čas (*koliko dni pred Petrovim stolom grmi, toliko po njem mrazi; rosinca gorkota, v jeseni sirota*), prostora pa ne; strukture, ki imajo v leksikalni zapolnitvi določen prostor oz. kraj, so večinoma ali vremenske uvere, povezane z določenim krajem, ali pa vremenski pojavi, ki so značilni za določen kraj in so se personificirali v obliki lastnosti, ne ohranjajo pa stalne oblike, npr. *če ima Čaven (Vipavska) kapo, bo dež; v Bohinju ima dež mlade*.

Vremenska napotila lahko temeljijo na opazovanju narave in predvidevajo vreme glede na obnašanje živali ali trenutno vremensko (meteorološko) stanje:

- *kadar Matija zmrzuje, še 40 dni mraza prerokuje;*
- *o svečnici mušice, pozneje še rokavice;*
- *če ob Mihaelu žerjavi še ne grejo, pred božičem zime k nam ne bo;*
- *ako na mrtvih dan dežuje, zamete zima pričakuje;*
- *če pred Martinom zmrzuje, je pred božičem povoden;*
- *če na svečnico deži, se kmalu pomlad oglasi ...*

lahko temeljijo na izkušnjah več rodov, npr.: *zelen Božič, bela Velika noč*. Nekatera vremenska napotila izražajo meteorološke pojave v povezavi z dnevnim ali letnim ciklom, npr.: *po 8. februarju gre sonce z gora v ravnine, novembra pa z ravnine v gore; po Gregorju (12. marec) od vsakega vetra sneg kopni ...*

Druga vrsta vremenskih napotil je povezanih predvsem z uverami, te pa se pojavljajo v obliki pregovora:

- *kakor na Petrovo vreme kane, tako ves mesec ostane;*
- *kakor se Medarda (junij) zdani, vreme še štirideset dni trpi;*
- *če je toplo v januarju, spomlad se pokvari;*
- *če je februarja pretoplo, bomo v aprilu za pečjo;*
- *kadar Matija zmrzuje, še 40 dni mraza prerokuje;*
- *če na 40 mučenikov ni lepo, še 40 dni ne bo;*
- *kakršno vreme na malo mašo nastane, rado še dva meseca ostane;*
- *v oktobru burja, mraz, januarja sončen čas;*
- *kakor vreme kresnic, tolko bo tudi žanjic ...*

Za uvere je značilno, da za njihovo vsebino ni nobene razlage, temeljijo na opazovanju. Toda ujemanje vremena z napovedjo vremenskega pregovora je dokazano naključna,³⁸ saj na vremenske pojave vpliva več različnih (meteoroloških) pojavov, ki so nepredvidljivi.³⁹ Vremenski pregovori nam pokažejo, da človek že od nekdaj želi nadzorovati naravo, v tem primeru vremenske pojave (Dundes 1989). Vendar naravo lahko zgolj opazujemo ter na podlagi opazovanj ustvarimo pravila, ki pa niso vedno zanesljiva. To trditev lahko podpremo celo z dvema nasprotujočima si pregovoroma: *aprilski dež mrtvo seje vs. če je april deževen, kmet ne bo reven*. Navedena pregovora kažeta tudi na nezanesljivost predvidevanja letine zgolj na podlagi vremena v posameznem mesecu, kaj šele dnevu.

³⁸ Po telefonu meteorolog Miha Demšar, 22. 3. 2011.

³⁹ Še danes imajo vremenski pregovori veljavo pri nekaterih avtorjih v znanstvenih prispevkih, z argumentom, da so že toliko časa med ljudmi, da nekaj resnice mora biti v njih (prim. Šabec 2010).

Vremenska napotila lahko delimo tudi kronološko: po dnevih, mesecih, letnih časih, glede na svetnike po koledarskem razporedu ter glede na razporeditev opravil v letu.

Delitev glede na leksikalne sestavine napotila upošteva biološke pojave, tj. poljske živali in/ali rastline (divje/domače, ptice, žuželke; plodovi, rastline, drevesa) ter atmosferske (vremenske) pojave: toča, dež, sneg itd., tipične za določeno obdobje, nebesna telesa (sonce, luna), dele dneva (dopoldan, popoldan), oblačila, priprave na naslednji letni čas (z jeseni na zimo).

Pregovori, ki temeljijo na opazovanju živali, imajo za leksikalne sestavine divje in domače živali, mrčes in ptice. Gre za živali, ki živijo v določenem okolju in katerih obnašanje je značilno za določen vremenski pojav oz. obet (npr. muhe so sitne pred dežjem).

Divje živali:

- če *prosinca (januar) lisica zelo laja, še huda zima nastaja;*
- *v prosincu (januar) je bolje videti v hlevu volka, kakor brez suknje na polju moža;*
- *bolje volka v hlevu imeti, kot se ob toplem (februar) soncu v svečnici greti;*
- *če na svečnico (februar) sonce na jasnem vzhaja, lisica še v brlog zahaja;*
- *če jazbec pred luknjo na soncu (februar) je zdaj, gre za štiri tedne rad nazaj;*
- *kolikor dni so žabe pred Jurijem ali Markom (april) regljale, toliko dni bodo potem molčale.*

Žuželke:

- *če o svečnici (februar) letajo mušice, nosimo še potem rokavice;*
- *pred Vidom (junij) napovedujejo muhe dneve prav suhe.*

Domače živali:

- *če svečana (februar) mačka na soncu leži, v sušcu spet rada na peč pribeži;*
- *če jagnjeta v sušcu (marec) na tratih nore, rada v aprilu v hlevu leže;*
- *če vodi sušec (marec) na paše zelene, april jih nazaj v hleve požene.*

Ptice:

- *kolikor na svečnico (februar) škrjanec žvrgoli, toliko ga po svečnici slišati ni;*
- *kolikor dni kukavica še po kresu (junij) kuka, toliko tednov po Mihaelu v roke ne huka;*
- *o kresu (junij) se mora vrabec že v prosu skriti;*
- *slana na Jerneja (avgust), gotovo bo zijala vrana;*
- *če ob Mihaelu (september) žerjavi še ne grejo, pred božičem zime k nam ne bo;*
- *žerjavi ko lete na tuje, brž se zima približuje (september).*

Veliko vremenskih pregovorov napoveduje vreme v prihodnosti na podlagi opazovanja vremena na določen dan (ki je lahko poimenovan po svetniku) ali celo mesec. Taki vremenski pregovori napovedujejo vreme ali posamezen vremenski pojav (veter, dež) za daljše časovno obdobje, za več dni skupaj, mesec ali cel letni čas:

- *če prosinca (januar) ni snega, ga mali traven (april) da;*
- *v januarju toplo, v februarju hladno;*
- *če o svečnici burje ni, malega travna rada znori;*

- *Jera prinese roso v košarici;*
- *kolikokrat sušca megla stoji, tolikokrat poleti ploha prigrmi;*
- *na nebu megla 25. dne (julij), hudo zimo napove;*
- *kakor okoli Vincenca bo, tako še celo leto bo;*
- *če Anton z dežjem prihaja, se zemlja še dolgo napaja;*
- *ako je Matevž vedren, bo lepa jesen;*
- *ako na mrtvih dan (november) dežuje, zamete zima pričakuje;*
- *sapa, ki na sveti večer piha, vse prihodnje leto ne odpiha.*

Pregovori z vremenskimi leksikalnimi sestavinami tematizirajo tudi umrljivost:

- *listopada gredo duše v nebo, kakor čebele iz panjev;*
- *dež in veter pred božičem, koplje jamo rad mrličem.*

Dandanes so vremenski pregovori pogosteje uporabljeni kot za zanimivost in popestritev na koledarjih,⁴⁰ npr. kot popestritev strokovne vremenske napovedi: *Februarja toplo, aprila za pečjo.*⁴¹

Terenska raziskava je pokazala, da so starejšim ljudem nekateri vremenski pregovori še znani, zaradi spremenjenega načina življenja pa jih mlajše generacije slabše poznajo, razen nekaj izjem:

- *Matija (februar) led razbija, če ga ni, ga pa naredi;*
- *sv. Valentin (februar) ima ključke od korenin;*
- *ena lastovka še ne prinese pomladi;*
- *o kresi se dan obesi;*
- *sveti Pankracij, Servacij in Bonifacij (maj) so ledeni možje, če prej ni slane bilo, tudi pozneje ne bo mrzlo.*

Pregovori z vremensko sestavino, ki ima metaforičen pomen, niso nujno vremenska napotila. Najlepše je vidna razlika pri pregovoru *po vsakem dežju posije sonce*: če pregovor razumemo dobesedno, je to vremenski pregovor, ki obljublja lepše vreme; če pregovor vsebuje metaforični pomen, potem je optimistična izjava, da po slabih časih vedno pridejo tudi dobri časi. Enako tudi npr. *ena lastovica še ne prinese pomladi*. Pregovori s prenesenim pomenom so tudi:

- *zima in gospoda nič ne podarita;*
- *lepega vremena in sitega trebuha se človek nikoli ne naveliča,*

vendar se navedena pregovora bolj nanašata na družbeno stanje kot pa na vreme.

Pregovori

- *strela ne udari v koprivo;*
- *kdor seje veter, žanje vihar;*
- *po toči zvoniti je prepozno;*
- *če zelo grmi, bo malo dežja*

so povsem metaforični, zato jih ne moremo uvrščati med vremenske pregovore.

⁴⁰ *Kakšno vreme bo? Hladna pomlad, mokro poletje*, Ona – živeti kot ženska, priloga Dela, 15. marec 2011, leto 13, št. 10.

⁴¹ Vremenska napoved na RTV SLO 1, 9. 2. 2011.

Nezanemarljivo je dejstvo, da govorci slovenščine napotila brez pomisleka uvrščajo med pregovore, kar jim verjetno narekuje jezikovni občutek za strukturo, podobno pregovorom. Čeprav jezikovni občutek ne more biti resen kriterij za delitev, pa je treba upoštevati tudi percepcijo ljudi, saj ta velikokrat pove več, kot sprva kaže. Uvrščanje napotil med pregovore poudarja eno od funkcij pregovorov: prenos večgeneracijskega védenja in opazovanja (naravnih ali družbenih) pojavov v okolici.

Vse tri oblike, torej pregovori, maksime in napotila veljajo v splošnem dojetju slovensko govorečega človeka za pregovore, kot modrost, ki se prenaša iz roda v rod. Če pregovor tudi tako pojmuje, maksim in napotil ne smemo izključiti iz skupine pregovorov, temveč jih posebej obravnavamo zgolj kot strukturno in leksikalno različne skupine v žanru pregovorov.

Estetska struktura pregovorov

TEKST

Pregovori ne uporabljajo črno-belega jezika, ne olepšujejo, njihov jezik je resničen, globlji, filozofski izraz družbenega stanja (Čubelić 1988: 319). Najbolj opazna lastnost pregovorov so stilna sredstva in postopki ter ritmičnost jezika; pregovori dobijo te lastnosti s fonološko-fonetičnimi in akustično-melodijskimi (akustičnost, onomatopejskost, melodijskost), morfološkimi, sintagmatskimi in etimološkimi povezavami (Čubelić 1988: 342).

V pregovorih so značilna naslednja stilna sredstva:

Aliteracija

- *zrno do zrno pogača, kamen do kamna palača;*
- *kdor si sposojuje, si hišo spodkopava.*

Rima

- *brez muje se še čevelj ne obuje;*
- *brez dela ni jela;*
- *kdor ima s čim, lahko v Rim;*
- *kjer ni tožnika, ni sodnika;*
- *česar je polno serce, to rado iz ust gre.*

Paralelizem členov

- *čas rani, čas leči;*
- *jutranji čas, zlati čas;*
- *tvoja glava, tvoj svet;*
- *Martin v Zagreb, Martin iz Zagreba.*

Elipsa

- *daleč od oči, daleč od srca;*
- *po delu plačilo.*

Pri slovenskih pregovorih sta ponavljanje (paralelizem členov) in rima najbolj pogosta stilna postopka.

Poleg zunanjih pa so v pregovorih še notranji stilni postopki, kot so:

Personifikacija

- *lakota je najboljši kuhar;*
- *denar je gospodar;*
- *dobro blago se samo hvali.*

Hiperbola

- *en sam norec deset drugih napravi.*

Paradoks

- *bližje cerkvi, dlje od Boga;*
- *kdor drugim jamo koplje, sam vanjo pade.*

Metafora

- *ni vse, kar se sveti, zlato;*
- *ne glej podarjenemu konju v zobe;*
- *krivično blago nima teka.*

Stilni postopki, predvsem metaforičnost, nam omogočajo, da ne povemo vsega neposredno, temveč figurativno, kar velikokrat olajša komunikacijo in sporočanje misli. S prevodom realistične situacije v metaforično poved je določen problem posplošen, s tem pa se ustvarja distanca do problema in ga izraža kot običajen pojav v življenju: npr. otroka, ki nestrpno pričakuje obisk prijatelja, lahko opogumimo z izjavo *potrpežljivost je božja mast*; nekoga, ki se mu ne ljubi potruditi se, da bi kaj dosegel, pa s stavkom *brez muje se še čevelj ne obuje*.

Veliko pregovorov je primerjalnih. Ti so tvorjeni s primerniki pridevnika (*bolje, prej*) in z oziralnimi zaimki, npr.:

- *bolje drži ga, ko lovi ga;*
- *bolje bobova slama kakor prazne jasli;*
- *kdor prej pride, prej melje;*
- *boljše je kratka sprava nego dolga pravda ...*

Skupina pregovorov z oziralnim zaimkom (*kdor, kakršen, kogar ...*) je zelo produktivna:

- *kdor nima v glavi, [ta] mora imeti v petah;*
- *kdor proti vetru pluje, sebe popljuje;*
- *kdor sam sebe povišuje, bo ponižan;*
- *kakoršno gnjezdo, taka ptica; kakoršno življenje, taka smrt;*
- *kakoršno drevo, taki sad;*
- *kakor oče, tako sin;*
- *kakor pripravljeno, tako zapravljeno;*
- *kakor otroka navadiš, tak ostane;*
- *kakor mažeš, tako teče.*

Gre za pregovore, ki opisujejo vzročno-posledično situacijo in so velikokrat v funkciji graje.

Med pregovori z oziralnim zaimkom najdemo tudi take, ki tematizirajo nasprotja:

- *kdor visoko leta, globoko pade;*
- *kdor veliko pije, malo popije;*
- *kdor z malim ni zadovoljen, velikega ni vreden.*

Primerjalni pregovori in pregovori, ki tematizirajo nasprotja, so zgrajeni na pomen-skem principu črno-belo, na principu dveh skrajnosti; njihovo stilno sredstvo je hiperbola.

Prav tako upomenja vzročno-posledično stanje tudi strukturna skupina pregovorov *ni – brez*. Tu se struktura lahko spreminja tako, da sta prvi in drugi del pregovora lahko zamenjata v *brez – ni*:

- *ni vina brez pelina;*
- *ni ognja brez dima / brez dima ni ognja;*
- *ni jela brez dela / brez dela ni jela;*
- *ni žita brez kokalja; ni nesreče brez sreče;*
- *brez smoka ni skoka;*
- *brez potu ni medu;*
- *brez setve ni žetve / ni žetve brez setve;*
- *brez tožnika ni sodnika;*
- *brez muke ni moke;*
- *brez truda ni kruha.*

Pregovori imajo večplastno strukturo. Metafora je prva od sestavin, druga sestavina je t. i. eksegeza slike, tj. aplikacija na določen družbeni ali literarni kontekst (Jason 1987: 620). Seveda je več različnih primerov rabe, ti so lahko celo odvisni od časa, v katerem so rabljeni, konkretni kontekst je lahko v celoti spremenjen. Jasonova poudarja, da ima pomen pregovora določen vzorec (*pattern*). Na tem vzorcu temelji določena ideja (*idea*), ta pa je abstrakcija številnih konkretnih kontekstov, v katerih je pregovor upovedan. Pregovor izraža idejo z metaforo. Ko je metafora ustvarjena, je osamosvojena in lahko izraža različne ideje, celo nasprotujoče si, ali pa lahko postanejo zgolj literarno orodje, npr.

· ko mačke ni doma, miši plešejo.

Pregovor lahko uporabimo v primeru, ko ni vodje, ki bi kontroliral podrejene, zato ti ne bodo naredili, kar jim je bilo naročeno. V drugačnem kontekstu, npr. v kontekstu šole, lahko pregovor pomeni, da učenci klepetajo ali razgrajajo, ko v razredu ni učitelja.

Pregovori še vedno veljajo za izraz omikane govorice; uporaba pregovorov načeloma kaže na boljše jezikovne sposobnosti in znanje posameznika. Pri tem je treba upoštevati tudi vse prenovitve in modifikacije, ki nastajajo iz pregovorov – predvsem kot šale, kdaj tudi kot cinizem, sarkazem, npr. ko pride kdo utrjen iz službe in cinično reče: *delo krepa človeka*, kar je prenovitev pregovora *delo krepí človeka*.

TEKSTURA

Velik pomen pri izrekanju pregovora ima tudi tekstura: poudarki, ton glasu, semantično ustrezanje, saj lahko tekstura vpliva na pomen pregovora, ironičnost ali resnost pomena pregovora itd. Tekstura pri izrekanju pregovora je neločljivo povezana s kontekstom, tako besedilnim kakor situacijskim: pravzaprav teksturo v največji meri narekuje kontekst.

KONTEKST

Ob obravnavi pregovorov je termin *kontekst* lahko zavajajoč. Kot utemeljuje Grzybek, je *kontekstualna situacija* (Seitel 1969, 1972) ali *kontekst* zavajajoč termin zaradi večpomenskosti. Kontekst rabe pregovora poimenuje referencialna situacija (*reference situation*), ker se raba pregovora nanaša oz. referira na določeno situacijo (Grzybek 1994: 37). Kljub temu v tem delu uporabljamo pojem konteksta v okviru Dundesove terminologije (Dundes 1965).

Kontekst je odvisen od besedilne in kontekstualne okolice: izbira pregovora je odvisna od predhodnega dogajanja in sobesedila, namena in določene jezikovne teksture ob izgovarjanju ter od jezikovne kompetence sogovorca. Pregovor torej izbiramo glede na konkretno situacijo, ta pa je kombinacija udeleženčeve percepcije situacije, mentalne zbirke pregovorov, ki jo ima udeleženec in njegovo dojemanje glede na pomen ter možnosti rabe v dani situaciji (Kirshenblatt-Gimblett 1987: 821); ni nujno, da bodo vsi pregovori, ki bi semantično ustrezali situaciji, ustrezali tudi družbeno, npr. izrek *življenje ni praznik* 'življenje je težko' je v primeru sožalja povsem neprimeren oziroma neustrezen.

Kirshenblatt-Gimblett poudarja, da je pomen pregovora (*proverb meaning*) odvisen od njegove rabe v specifičnem kontekstu, v performanci pregovora:

1. pregovori izrekajo relativno, in ne absolutno resnico,
2. pomen pregovora in "resnica" sta pogojena s kontekstom,
3. pregovor, ki semantično ustreza, ni nujno tudi družbeno sprejemljiv v določeni situaciji (glede na to, kaj želi udeleženec doseči),
4. udeleženec izbere pregovor glede na to, kaj situacija dovoljuje, in ne zgolj po semantični ustreznosti,

5. vsaka situacija je lahko interpretirana na več različnih načinov. V družbi pregovori zvenijo avtoritarno; resnica, ki jo izjavljajo, se zdi absolutna. (Kirshenblatt-Gimblett 1987: 821–824)

Ne le, da pregovori ne podajajo absolutne resnice, velikokrat si celo nasprotujejo, so večpomenski in predvsem odvisni od konteksta, kot bomo pokazali s pregovorom *življenje ni praznik*, npr.:

kontekst 1:

A: »Joj, povsem smo brez denarja, sploh ne vem, kaj bi ...«

B: »Kaj pa če si najdeš še honorarno delo?«

A: »Ja, saj sem, zdaj pa nimam več nič prostega časa.«

B: »Saj veš, *življenje ni praznik* ...«

(*'življenje je težko'; slabo razpoloženje; človek je potr in obupan*);

kontekst 2:

A: »Danes sem ogromno naredila po vrtu, preštihala, poplela, posadila berivko ...«

B: »Uau, si bila pa res pridna!«

»No, saj, *življenje ni praznik*, je treba delat!«

(*'v življenju je treba delati'; zadovoljno razpoloženje; človek je zadovoljen, vesel*).

Arvo Krikmann poudari, da pomen pregovora izhaja iz specifičnega konteksta in da se lahko *manifestira* zgolj v *konkretnih aktualizacijah*; to pomeni, da ima *semantični potencial* (Krikmann 1974/1985). Pregovori so uporabljani v vsakodnevni komunikaciji in imajo v principu enake funkcije kot druge povedi, tj. potrditev mnenja, napovedovanje, izražanje dvoma, oštevanje, obsodbe, argumentiranje, opravičevanje, opozarjanje, priporočanje itd., zato očitno vedno prevzamejo imperativno obliko (Krikmann 1998: 100–101).

Večkrat najdemo pregovore, ki v isti situaciji dajejo nasproten nasvet ali komentar:

· *kdor molči, desetim odgovori – beseda ni konj*;

· *dober počitek je pol dela – čič ni nič*;

· *kdor dolgo leži, tega se slama drži / kdor dolgo spi, obira kosti – kdor po jedi*

posedi in po snu poleži, tega se dolgo život drži;

· *sanje so prazne špranje – vsaka sanja pol resnice*.

S pregovori izražamo naše splošne človeške skrbi, z njimi razširimo svoje utemeljitve, izrazimo določene posplošitve, vplivamo na druge ali manipuliramo z njimi, racionaliziramo naše kratke izjave, vprašujemo nekatere vzorce obnašanja, satirično obravnavamo socialne bolezni, se šalimo na nesmiselna vprašanja itd. Omejitve v rabi pregovorov ni, saj je vsak pregovor lahko uporabljen na različne načine, odvisno od konteksta (Mieder 1993: 11).

Večina skupnosti uporablja pregovore, tako v neformalnem sporazumevanju, kjer se zdi govorcem uporaba sprejemljiva in smiselna, kot tudi v zaprtih družbenih situacijah. Pregovori imajo torej pomemben delež v družbenih interakcijah. Pri rabi pregovorov lahko opazujemo:

1. rabo pregovorov pri članih določene interesne skupine;
2. način, kako je pregovor naslovljen na poslušalca;
3. sporočilo, ki ga pregovor vsebuje in predaja poslušalcu (funkcija pregovora) (Jason 1987: 617).

Pregovore uporabljajo govorniki določene skupnosti, ko se jim zdi primerno. V vsakdanji komunikaciji se zdijo pregovori »olje za pogonski socialni stroj skupaj z drugo slovstveno folkloro in kinetičnimi izrazi« (Jason 1987: 617). V ustrezni situaciji je pregovor uporabljen kot *pripravljen izdelek* (že prečiščen s cenzuro), da izrazi misli in namene. Vse konotacije tradicionalnega izraza so poslušalcu že poznane in tveganje za nesporazum je minimalno.

Nekateri posamezniki poznajo več, nekateri manj pregovorov, nekateri jih pogosto uporabijo, spet drugi manj. Terenska raziskava je pokazala, da mlajši uporabljajo manj pregovorov: otroci večine pregovorov niti ne razumejo zaradi abstraktnosti in metaforičnosti.⁴²

Način, kako je pregovor naslovljen na poslušalca, je povezan z »namenom« vplivati na poslušalca, povezan s tem, *kaj mu želi povedati*. Pregovor naj bi poslušalca učil, kritiziral njegovo obnašanje, ga opozoril pred nevarnostmi. To počne na dva načina (Jason 1987: 618):

1. poslušalca neposredno naslavlja tako, da mu pove, kako naj se obnaša oz. ne obnaša; svetuje ali daje napotke in prepovedi; posvari pred nevarnostmi, kritizira obnašanje (*kdor visoko leta, nizko pade; kdor s psi lega, z bolhami vstane; molk je zlato*);
2. govorec povzame življenjske izkušnje, naslovnik pa sam izvaja sklepe in jih sprejme za nadaljnje obnašanje (*dobrota je sirota; človek se mora po ljudeh ravnati, ne ljudje po človeku; drevo se po sadu spozna*).

Večina pregovorov iz ene skupine lahko prehaja v drugo in ocena med zaželenim obnašanjem in svarilom mnogokrat temelji na subjektivni presoji.

Kenneth Burke je opisal metaforično rabo pregovorov kot strategijo nadzorovanja situacije: če so te situacije tipične, običajne v določeni socialni strukturi, ljudje razvijejo zanje imena in postopke za nadzor (Mieder 1993: 10). Peter Seitel poudarja, da se pregovori v komunikacijski rabi vedno nanašajo na socialno situacijo. Socialni kontekst daje pomen posameznim pregovorom, zato so pregovori v zbirkah le naštevanje in so neuporabni za analize. Seveda pa se prava kompleksnost pregovorov kaže v tem, da je njihov pravi pomen šele v kontekstu, v katerem je lahko vsak posamezen pregovor mogoče uporabiti. Prav različne interpretacije metaforike pregovorov kažejo na njihovo kompleksnost (Mieder 1993: 11). Za razumevanje pregovorov je potreben večji miselni

⁴² Pregovor nastane s postopkom abstrahiranja, tj. vse posameznosti in konkretnosti iz nekega konkretnega dogodka ali osebnosti se izločijo, kontekstni okvir pa zoža misel na najnujnejše: na miselno ali slikovno abstrakcijo (Čubelič 1998: 320).

napor, so shematizirani in intelektualno zasičeni, velikega pomena pa je tudi primarno doživetje, saj je na njem zgrajen zaključek, slika ali misel (Čubelić 1988: 342).

Jasonova se posveti tudi načinu, kako je sporočilo predano. Slovstveno folkloro utelejuje kot vezni člen med sistemom vrednot in družbenim sistemom, ki predvideva določeno stališče do družbenih vrednot in njegovih problematičnih točk. To povezuje posameznika in del družbe ali celotno družbo (Jason 1987: 618). Sporočilo ni na površini; več plasti sestavin mora biti odluščenih, da dobimo pomensko jedro (Jason 1987: 621).

Pregovori so multifunkcionalen in fleksibilen instrument vsakdanjega argumentiranja, čeprav imajo trdno jedro v tradicionalnih miselnih vrednotah določene kulture (Lauhakangas 2007: 80). Ker so občutja, želje in nameni skriti za formo pregovora, so pogosti tako v retoričnih govorih, uradnih nagovorih kot v vsakdanji komunikaciji. Njihova raba je izredno razpršena.

Zbiranje in obravnava pregovorov na Slovenskem

Pregovori so bili deležni največ pozornosti in zanimanja med vsemi folklojnimi obrazy.

V preteklosti so pregovori lahko pomenili ozaljšan, poseben govor. Zbiratelji so jih zapisovali v zasebne zbirke. Večkrat so vključeni tudi v slovnice in slovarje kot ilustrativno gradivo pa tudi kot paremiološko gradivo slovenskega jezika. Pri pregovorih, navedenih v slovnica 17. in 18. stoletja, ni vselej jasno, ali so prevedeni ali so slovenski.

Prve zapise pregovorov lahko najdemo že v protestantizmu, saj so bili del retorike, lepšega izražanja, npr. pridižnih nagovorov. Pisci slovnice in slovarjev so jih radi dajali za primere in zglede. Nekatera dela vsebujejo celo krajše zbirke pregovorov, npr. v Bohoričevi slovnici *Arcticae horulae* (1584). To je tudi eden prvih seznamov slovenskih pregovorov, vendar ni prav jasno, ali gre za prevode latinskih pregovorov ali gre za pregovore iz takrat živega slovenskega jezika (danes ti pregovori niso več v rabi) (Stanonik 2009: 35).⁴³ V tem obdobju so pregovore poimenovali *pripuvisti*, kar potrjuje Dalmatinova in Bohoričeva raba.

Na Slovenskem je Hieronim Megiser v delu *Paremiologia* (1591, 1605) prvi objavil pregovore v grškem, latinskem, italijanskem, francoskem, nemškem, hebrejskem, turškem, arabskem in drugih jezikih, najde pa se tudi okoli dvajset pregovorov v »slavonisch« jeziku. Slednje je l. 1882 Peter pl. Radics objavil v *Kresu* in jih brez pridržkov označil za slovenske, medtem ko Fran Levstik (1882) v *Ljubljanskem zvonu* na podlagi primerjalne analize dokazuje, da so vsi hrvaški. Matija Valjavec ga dopolni, da gre za »hrvatski-čakavske« pregovore (Stanonik 2009: 37). Tudi v (razsvetljenskih) pridigah, kjer se pojavlja precej sentenčnih misli, ni znano, ali gre za slovenske pregovore in ali gre za prevode iz latinščine. Prav tako tega ne vemo za pregovore, ki se rabijo kot ponazorilo v pridigah.

V času katoliške prenove v pridižnih nagovorih načeloma sprva podajajo latinsko verzijo pregovora, nato slovensko; o tem bi bila potrebna posebna študija o virih še posebej za pregovore, ki se nam danes zdijo domači. Lahko je njihov primarni izvor latinski

⁴³ Prepis vseh teh pregovorov najdemo v delu *Zgodovina slovenske slovstvene folklore* (gl. Stanonik 2009: 35).

(ne zdi se verjetno, da bi iz slovenščine prehajali pregovori v latinščino). Pregovore so včasih vpletali predvsem v retorična besedila, za podkrepitev misli ali ponazorilo. Večinoma so pregovor napovedali kot *star pregovor*, *hvalevreden pregovor*, *stara modrost*, npr.

- *En fizer ftari pergovor je: kopat, ali prati famurza je ena prasna muja. Sakaj nobeden ga nemore is zherniga, beliga fturiti.* (Rogerij 2001: 530);
- *En resničen inu hvale ureden priguvor je taisti: Strah je dober, zakaj kadar v eni hiši, v enem mestu ali deželi nej straha, temuč sledni sturi, kar hoče, tamkaj malu dobriga, inu brumniga se bode našlu ali vener sledni strah nej dober inu hvale ureden.* (Svetokriški 1998: 18)

V *Novi Krainški pratiki* iz leta 1741 je zapisanih nekaj čez 20 vremenskih pregovorov, kar potrjuje njihovo rabo; med njimi so sledeči:

- *Kadâr sonce v'lokastréilca stopi: veliku dežéie vunkai Ropi. Kakor Leta mesic Vremeny: po tém se sušec zadèrži. Na sonca S. Martina: nahaia velika zima (september).*
- *Okuli S. Galla dan: jimá ena kratka lejtna topluta ratati (oktober).*
- *Kadar v'Grudnu nebú garmi prihódnu lejtu mnoga veitrov buči.*
- *Kokèr Suétiga Jernéla dan Vremeni: tokú se Ceila iesén zadèrži (avgust).*
- *Kadârna Suétiga Jácobá dan deži malu želóda rodi (julij).*
- *Kader na Suétiga Philip Jacopa Večer deži: ali toisto nuč rosi: sez dobro leitu trošt obderži. Suetiga Urbana Sonce, dobro Vinu rodi: Kadar je pak Dežévie, Ceilla jesen neródna leži (maj).*
- *Kar v'sušc neisi sijal; zdeí sei inu Ceipi, toku boš dobro djal. Sušec suhoten, mali Travèn mokróten, imu ta Majnik hladan: polni senice iz senjom, Kašče iz žitom: inu ta Keider bo z'vinom darován. Aprila suša: Kmete pohujša: ali Aprila dežev-je: im pèrnése leipe žegnje (april).*
- *Kadar stol Svetiga Petra marzuie: še XIV. dni zima noruie (februar).*
- *Svuetiga Vincenca Sonce: pèrnese obilnu inu dobro Vince. Kadar ob Suvetim Pauli lepu Uremeni: se dobra leitina zadobi (januar).*

Med vremenskimi pregovori so tudi uvere, ki nimajo oblike pregovora, temveč imajo obliko proste povedi:

- *Aku na Božíično nuč Veitèr od sónčniga izhóda pérpihuie: morio te živine pomeinuie. Aku od sónčniga zahóda; poméini velikih oblastnikvo smèrt. Aku odpuldne: hude bolèizni (december).*

V razsvetljenstvu je Marko Pohlin v delu *Kmetam za potrebo in pomozh, ali uka polne vesele, in žalostne pergódbé te vasy Mildhajm* (Dunaj 1789) označil pregovore za slovenske modrosti:

- *enkrat je nobenkrat; kdur previsoko lejta, pade; v špot, sramoto on zapade; kar se zna dans zgoditi, neodlašaj do jutra; kar sam sturiti zamoreš, nesezanašaj do jutra. Kar ni meni na vesti, me napeče na persti.* (Pohlin 1789: 139, 184, 207, 413)

Pohlin je navdušil za zbiranje pregovorov tudi Janeza Miheliča z Dobrave pri Kropi⁴⁴

⁴⁴ Drug vir pravi, da je bil z Mošenj na Gorenjskem in da naj bi v Dobravi le služboval.

(gl. Stanonik 2009: 114); ta naj bi sestavil prvo samostojno zbirko pregovorov. Njegov mentor naj bi bil Pohlin, ki v svoji *Biblioteki Carnioliae* (1803) hvali obsežno zbirko pregovorov, zbranih po Dolenjskem in Gorenjskem, kar je razbrati iz verzificiranega predgovora k zbirki *Mila pesm, katiro je J* M*** [Janez Mihelič] *k' hvalli teh pregovorov pej!* (Stanonik 2009: 114). Toda za to zbirko se je izgubila vsaka sled.

Zato je najstarejša zbirka slovenskih pregovorov ohranjena v slovnici (1777) in slovarju (1789) Ožbolta Gutsmana, ki vsebuje 150 pregovorov. V zapuščini Franca Bilca (1786–1824) je ohranjenih 120 pregovorov in drugih jezikovnih obrazcev (*Collectio vocabularium*), kot so frazemi, onomatopejski izrazi itd. V rokopisni zapuščini Franca Metelka je pod naslovom *Kranjski pregovori* ohranjenih 208 jezikovnih obrazcev, pregovorov in frazemov (Stanonik 2010: 115).

Pregovori so bili cenjen del jezika in tudi del zborne izreke, kar priča njihova raba v slovnica: Jernej Kopitar jih je npr. v svoji slovnici uporabil za ponazoritev oziralnih zaimkov:

kdor naravnost hodi, hodi brez skrbi; kdor pa s poti zavija, bo očiten postal; kar hudoben stori, nima obstanka; kdor pa pravico seje, ima gotovo plačilo; kogar se hudoben boji, to bo čez njega prišlo, pravičnemu pa po njegovih željah pojde; komer/komur se šiba škoda zdi, sovraži svojega sina, kdor ga pa ljubi, ta ga vedno strahuje. (Kopitar 1808)

V času romantike se je začelo načrtno zbiranje slovstvene folklore, tudi pregovorov in v tem času, žal, tudi pesniško preoblikovanje folklornih žanrov v zborni jezik in (deloma) pesniške oblike (npr. pesmi). Ker so pregovori kratka besedila, niso bili tako izpostavljeni preoblikovanju.

Anton Martin Slomšek je v svojih govorih veliko uporabljal pregovore, saj jih je zelo cenil:

Prislovice ali sploh pregovori so zlati orehi za življenje; pa učitelj je dolžen deci jedro razluščiti ... Jabelko je zjutraj zlato, opoldne srebro, zvečer pa sinčeno ... Je že kdo otrok to videl? Videl ni, skusilo jih je veliko. Če sadje zjutraj uživaš, ti bo dobro služilo in je zlata vredno. Manj zdravo je opoldne, na večer ti bode težilo želodec kakor svinec.» »Kratki in krepki so slovenski pregovori in prislovice, žlah-tnim jagodam v kiti govora podobne. Rodovita je slovenščina v svojih oblikah kakor naše slovenske gorice. (A. M. Slomška *Zbrani spisi* gl. Stanonik 2009: 134)

Ker je Slomšek tudi sam sestavljal spoznanja in življenjska vodila je, tako Stanonikova, težko razločevati njegova spoznanja in vodila od pravih slovenskih pregovorov. Brez dvoma pa gre za pregovore, ko se Slomšek izrecno sklicuje nanje:

Star pregovor pravi: Kar dobri ljudje radi imajo, tudi Bog rad ima. Pa tudi, kar Bog z eno roko vzame, z dvema rokama ljudem da. In ako le hočemo prav spoznati in se podati v sveto voljo božjo, se prav lahko prepričamo, da kar Bog stori, vse prav naredi» »Možje, kedar se bodeite ženili, skerbite, da si svojo gliho dobite, ako dva vola enako ne vlečeta, voz ritenski gre. Kakršno drevo, takšen je sad. Jabelko daleč od debla ne pade, sploh pregovor pravi.

Slomšek rabi pregovore predvsem zaradi praktičnosti in nazornosti, ne pa zaradi

estetskega učinka (Stanonik 2009: 134–136). Pripomniti pa velja, da je med pregovori zapisanih tudi veliko frazemov in sentenčnih misli. Matija Vertovec, Matija Majar-Ziljski in Stanko Vraz uporabijo v svojem pisanju le malo pregovorov.

V času realizma se začnejo prvi pozivi za zbiranje slovstvene folklore, pri čemer mentorji zbiralce opozarjajo, naj ne pozabljajo na prozo in naj bodo pozorni na to, da je gradivo res slovensko in ne nemški prevod (Stanonik 2009: 192). S sistematičnim zbiranjem in vprašalnici so nabrali veliko gradiva, vendar so folklorni obrazci spet v podrejenem položaju, saj – kakor ugotavlja že Kočevar: »Narodni pregovori se sicer ne dajo tako nabirati, kakor pesmi in pripovedke, in le slučajno se more tu pa tam eden vjeti.« (Stanonik 2009: 211); hkrati je prepričan, da ima marsikdo doma obsežno zbirko pregovorov.

Precej dolenjskih in belokranjskih pregovorov je v tem času zapisal Janez Trdina in bil eden prvih, ki jih je tudi snovno razvrščal in komentiral. Izšla naj bi tudi bogata zbirka »prislovic in rekov« v nemškem, italijanskem, slovenskem, francoskem, angleškem, latinskem in grškem jeziku, ki naj bi jo sestavil Jož. Vuk, vendar ni jasno, ali je bil ta projekt res izpeljan in natisnjen ali je zapadel že pred tiskanjem (Stanonik 2009: 243).

Marija Stanonik v pregledu zgodovine zbiranja pregovorov ugotavlja, da so pregovore zbirali še Janko Barle (*Letopis Matice Slovenske* za l. 1843), ki je objavil 107 pregovorov in 135 rekov, Janez Bilc (*Kmetijske in rokodelske novice* 18, 1860), Gašper Križnik (*Dom in svet* 2, 1889),⁴⁵ Vojteh Kurnik (*Šolski prijatelj* 4, 1855, *Slovenski glasnik* 1858 / 1, *Glasnik slovenski* 1859 / 2 / 2),⁴⁶ Matevž Ravnikar-Poženčan (*Jezičnik* 16, 1878), Blaž Sušnik (*Glasnik slovenski* 1 / 1, 1858), Jakob Volčič (*Slovenski glasnik* 1, 1858, *Slovenski glasnik* 2, 1859), Stanko Vraz (*Letopis Matice Slovenske* 1871), J. Železnikar (*Glasnik slovenski* 1 / 1, 1858), Jakob Žnidaršič (*Letopis Matice Slovenske* 1882) idr. (nav. po Stanonik 2009: 250). Delitve pregovorov se nanašajo na njihov (ne)metaforični pomen (*dom, politika ...*) pa tudi po lastnostih.

Leta 1869 je Viljem Urbas prvi in prvič v slovenskem prostoru objavil prispevek o slovenskih pregovorih; razpravo je naslovil *O pregovorih in prilikah, posebno slovenskih*. V prispevku je opredelil pregovor, naštel po njegovem mnenju najpomembnejše takrat znane zbirke pregovorov pri Slovanih ter na kratko orisal razmerje pregovorov do drugih vrst slovstvene folklore (pravljice, povedke itd.). Razprava je bila ponatisnjena 1869 in 1870 v *Bleiweisovih novicah* v dvanajstih nadaljevanjih (Stanonik 1977: 30). To je pomemben prispevek k preučevanju folklornih obrazcev, saj kaže na zametke paremiologije na Slovenskem.

V tem času, tj. leta 1887, je izšla zbirka pregovorov v samostojni knjižni obliki z naslovom *Pregovori, prilike in reki*; avtor je Fran Kocbek, ki je gradivo zbral po raznih objavah in ga je uredil po abecednem redu. Že sam opaža, da nekateri pregovori izvorno niso slovenski, vendar jih je v zbirko uvrstil, ker so se v slovenščino že trdno usidrali. Pregovori so v času realizma še poimenovani s terminom prislovice (Jakob Volčič) in pregovori.

⁴⁵ O Križnikovem zbiranju pregovorov gl. Ivančič Kutin (2008: 218–224).

⁴⁶ O Kurnikovem zbiranju pregovorov gl. Stanonik (2011).

V času moderne se pri zbiranju folklornega gradiva še pozna zanos 19. stoletja. Na začetku 20. stoletja ima velike zasluge za zbiranje pregovorov duhovnik Ivan Šašelj, ki je zbiral predvsem belokranjsko in koroško slovstveno folkloro (Stanonik 1999: 37). Pregovore je objavil v *Bisernicah* (1906, 1909). Ugank v objavah ni zaslediti, nekaj jih je zaslediti le v otroškem glasilu *Vrtec ob rekah in pregovorih* (1896, 1899) (Stanonik 2009: 368).

V 2. polovici 20. stoletja se je zbiranje slovstvene folklore spet nadaljevalo. Veliko pregovorov so prinesle zbiralne akcije Milka Matičetovega, razprave o njih pa so pisali Vilko Novak, Marija Makarovič, Etbin Bojc in drugi. Veliko pregovorov je vpletenih tudi v etnološke obravnave o posameznih krajih (npr. Makarovič 1982); v teh primerih avtorji uvrščajo med pregovore tudi razne frazeme. Novak je pregovore opredelil kot »najkrajšo pesniško zvrst in obliko, ki jo vpletamo v vsakdanji pogovor, da ga lepšamo in krepimo s tem, da izražamo splošne resnice, nauk prisposodbe« (Novak 1960: 243). Med pregovore je uvrščal tudi frazeme, npr. *biti dober kot kruh, biti močan kot medved*; z obravnavo frazemov se danes ukvarja frazeologija, ki je veja jezikoslovja. Takšni frazemi so del slovstvene folklorne in jezikovne tradicije, zato jih v svoje obravnave lahko uvršča tudi slovstvena folkloristika.

V 20. in 21. stoletju je izšlo precej zbirk pregovorov; te večinoma vsebujejo le najbolj znane pregovore, med njimi je veliko vremenskih.

Uganke

V širšem pomenu se termin uganika⁴⁷ nanaša na vse, za kar nimamo pojasnila, odgovora ali po čemer se vprašujemo; SSKJ navaja dva pomena besede »uganka«: 1. »kratko besedilo za razvedrilo, zabavo, ki duhovito opisuje stvar, ki jo je treba uganiti // grafični lik, risba ali skupek zlogov za zabavo, razvedrilo, iz katerega je treba uganiti kako besedo, stavek, ustrezno kombinacijo besed«; 2. »kar je zaradi določenih lastnosti, dejstev težko razumljivo, rešljivo, npr. *To je za mnoge uganika; kako je prišlo do nesreče, je bilo vsem uganika / raziskave bodo rešile marsikatero uganiko o delovanju vulkanov/on je zame velika uganika / to je večna uganika človeštva*« (SSKJ 1991: 233).

V pogovornem jeziku pa tudi v avdio-vizualnih medijih je beseda "uganka" večkrat uporabljena z drugim, splošnejšim pomenom, v tiskovinah in v naslovih člankov poučarja zapletenost obravnavanega problema.

V slovenski literaturi uganiko uvrščajo predvsem na rob poučne (didaktične) besedne umetnosti, kar vsaj deloma potrjuje tudi izvor besede *uganiti*; glagol *uganiti* je nastal iz **u-ga-(d)noti*, kar je sestavljeno iz **u* 'pri' in izpeljanke iz **gadati* neznane osnove, sorodne z litovskim *gōstis* 'spomniti se', ki prvotno pomeni *'združiti (misli)' (Snoj 1997: 695).⁴⁸

⁴⁷ Za uganiko se je v preteklosti razvila tudi beseda *zagonetka*, ki pa danes velja za zastarelega.

⁴⁸ Dandanes uganke spadajo predvsem med otroške žanre in je večina avtorskih. Tematsko so zelo raznolike, največ o živalih in vremenskih pojavih; večinoma gre za rimane dve- do štiri vrstičnice. Opisi in metafore

Tukajšnja obravnava se bo osredotočila na ožjo, žanrsko opredelitev uganke: uganke je tradicionalni glagolski izraz s fiksno strukturo, ki vsebuje podobo in navidezno nasprotje (Kaivola Bregenhøj 2001: 9). Aristoteles določa kot bistvo uganke to, da skuša neko stvar označiti v nemogoči besedni povezavi; tega pa ni mogoče doseči z navadnimi izrazi, temveč le s primerami (Aristoteles 2005: 125). Gre za žanr, ki spada med besedne igre (Bausinger 1968: 119). Za uganko je značilno, da je sestavljena iz dveh delov. Prvi del je *metaforični opis* ali *podoba*. Ta je lahko v trdilni ali vprašalni obliki; gre za metaforično in zavito podano misel, ki jo mora uganjevalec razrešiti. Drugi del je *odgovor*, ki je lahko beseda oz. besedna zveza ali pa (eno- ali večstavčna) razlaga. Pri podajanju ugank je še nujno, da sta prisotna dva udeleženca, saj ima dialoško zgradbo: *zastavljavec uganke* je tisti, ki uganko zastavi (pove metaforični opis oz. podobo), *uganjevalec* pa tisti, ki mora uganko rešiti (pove odgovor). Podoba in odgovor sta povezana po: podobnosti, sorodnosti, nasprotnosti, protipomenskosti (Čubelić 1988: 364).

Zaradi prisotnosti vsaj dveh oseb pri uganjevanju Vilko Novak ugotavlja, da imajo uganke »po svoji funkciji v sebi nekaj dramskega« (Novak 1960: 243). Druga njena značilnost pa je, da uganke v slikah ali prisposodobah skrivajo, zamenjujejo osebe, živali, reči; zastavljanje takih ugank je najbližje skrivalnicam. Zato je tudi zastavljanje ugank izraz otroškega, igrivega, obenem pa tudi pravljničnega pragona v človeku, saj je npr. poosebljanje živali ali naravnih pojavov v ugankah pravljnična prvina. Poleg *dramskosti* v zasnovi za uganko velja tudi, da mejí na poezijo, saj večkrat vsebuje rimo in ritmične vzorce (Stanonik 1999: 78).

Metaforični opis oz. podoba se nanaša na materialni ali – redkeje – nematerialni pojav (lahko dogajanje). Metaforična podoba je lahko oblikovana v trdilno ali v vprašalno poved, vendar so ne glede na formalno obliko podobe vse uganke zastavljene v obliki vprašanja – kontekstualno vedno zahtevamo odgovor (Čubelić 1988: 364). Če je oblikovana v trdilno poved, potem se večkrat konča z vprašanjem *Kaj je to?*, s čimer neposredno nagovarja uganjevalca, naj ugame uganko, npr.:

Dva gledača, dva braneča, štirje copotači, štirje cambrlači, eden muhošmens. Kaj je to? – Krava.

Dvakrat je rojen bil, dvakrat je kri pretil, zveličar pa ni bil. Kaj je to? – Petelin.

Vprašanje je v tem primeru *zaključna formula*. Prisotnost zaključne formule je v uganke izbirna: zastavljavec sam oceni, ali uganke potrebuje zaključno vprašanje ali ne. Nekatero uganke so oblikovane v trdilno poved ali pa začnejo z vprašanjem *Kaj je to?*; v tem primeru gre za začetno formulo, vendar je ta oblika redkejša:

Kaj je to: lesen pisiker, pa mesena pokrivavka? – Leseno stranišče in zadnjica na luknji. (Makarovič 1982: 382)

Vprašalnica *Kaj je to?* je zastavljena ne glede na živost ali neživost predmeta v odgovoru, to posploševanje pa lahko tudi zavaja, saj nehote pomislimo najprej na neživo stvar.

so enostavnejše, njihov jezik je knjižna slovenščina. Izhaja veliko avtorskih zbirk ugank, med njimi je večina namenjenih izključno šolskemu pouku in so vključene v šolske učbenike.

Metaforični opis oz. podoba je lahko enostavčna trdilna poved (s kratkim odgovorom), npr.: *V enem sodu dvoje vin. – Jajce; Kosmato na kosmato pada. – Oči.* Lahko je večstavčna ali celo krajše besedilo, npr.: *Je posekano, je otesano, je po drči prignano, je kuhano, je pečeno, a nikdar pojedeno. – Zatik pri krvavicah.*

Vprašalna oblika ugank se začinja z vprašalnimi in oziralnimi zaimki:

Kdo:

Kdo hodi ritensko prav? – Rak.

Kdo svojo hišo vedno s seboj nosi? – Polž.

Kateri / -a:

Katera vinska posoda nima obroča? – Grozd.

Kateri pas ima deset koncev? – Deset zapovedi.

Kaj:

Kaj zadeneš, ako konja tepeš? – Dlako.

Kaj v lesu joka? – Otrok v zibeli.

Odgovor uganke je lahko ena beseda oz. besedna zveza; ta ni nikoli metaforična, temveč gre za polnopomensko besedo, ki označuje določen predmet ali pojav, npr.

Kuhano pa pečeno, pa še pes ne je. – Špila pri klobasi.

Dve svetleči, dve bodeči, štiri batice, en fatur. – Vol.

lahko pa je opis dogodka, npr.:

Zelena kodila – kosmata prejla (kodila = predivo, prejla = predica). – Koza objeda zeleni grm.

Črno visi in kosmato ga gleda. Kaj je to? – Pršut visi, mačka je kosmata, ga gleda.

Les na tes, platno vmes, štiri duše, pet teles. – Mrlič v trugi in tisti štirje, ki ga nesejo v grob.

Med podobo in odgovorom je *premor* – čas za premislek. V tem premoru je navadno bolj intenzivna mimika, nasmehi, začudenje ... Lahko sledijo podvprašanja uganjevalca, zastavljavec lahko ponudi namige na odgovor ali pa taki namigi pridejo od morebitnih drugih udeležencev dogodka. Pred pravilnim odgovorom je lahko niz napačnih. Spet je od zastavljavca uganke odvisno, koliko napačnih odgovorov dopusti oz. ali jih sploh dopusti. Če uganjevalec ugane uganko, »zmaga«.

Uganka pove marsikaj o materialni kulturi družbe, kjer je nastala. Po opazovanjih Archerja Taylorja so glavni motivi evropskih ugank predmeti s kmetije, iz ženskega sveta ali iz sveta, videnega skozi okno in živali, ne toliko nematerialni pojavi (Kaivola Bregenhøj 2001: 10).

Ker so povezane s časom, v katerem so nastale, je danes veliko ugank že zastarelih. Marsikdo jih ne bi mogel uganiti, saj opisujejo predmet ali delovanje predmeta iz npr. poljedelstva oz. s kmetije ali obrti, ki danes ni več znana. Zato je pomembno, da so take uganke uvrščene v arhivsko gradivo skupaj z opisom življenja v času zastavljanja uganke. Pomemben pa je tudi zapis odgovora na uganko, npr. *Ko je sito, ječi, ko je lačno pa molči. – Polnica za mast.*

Pri slovenskih (folklornih) ugankah najdemo tako zapise predmetov kot nematerialne pojave.

Predmeti, na katere se uganke nanašajo, so bili v času zastavljanja uganke del vsakdana, živali, hrana ali deli telesa, kot npr.:

Orodje:

Kdo ima v šoli najbolj trdo glavo? – Žebelj. (Möderndorfer 1946: 38)

Ko gre iz vasi v vas, roge drži. – Plug.

Kamnita baba hodi po vodo v štiren lesen, da jo nese tja gor v vrh jeklen. – Brusni kamen.

Žival:

Je v človeški obleki, pa ni človek. – Bolha. (Möderndorfer 1946: 22)

Kdo ima iz samih šivank suktnjo? – Jež.

Dve svetleči, dve bodeči, štiri badice, en fatur. – Vol.

Pripomočki:

Imam pet služkinj, ki cel dan tečejo ena za drugo in nikoli se ne ujamejo.

– Igle za pletenje nogavic.

Zmeraj gre, pa nikamor ne pride. – Ura.

Pridelki in druga hrana:

Če nima, je kregan, če ima, je tepen. – Oreh. (Möderndorfer 1946: 18)

Na adnoj nougi stojij, pa srce v glavej držij. Kaj je tou? – Zeljnata glava.

V enem sodu dvoje vin. – Jajce.

Deli telesa:

Manjši kot kos, vedno le bos, hodim pred tabo, z očmi nad sabo. – Nos.

Z nami stojiš, ili hitiš, ino bežiš, rak nas veliš. – Noge.

Pri ugankah o nematerialnih pojavih je lahko odgovor opis dogodka, npr.:

Zelena kodila – kosmata prejla (kodila = predivo, prejla = predica). – Koza objeda zeleni grm.

Bela njiva, črni ral – modri mož po nji oral, kaj je to? – Pisar, kadar piše. (Stepišnik 1884: 40)

V nos meri, pa v peto ugari. – Čevljar, ke žeblje zabija.

in pojav:

Ni bilo, ne bo in vendar je. – Današnji dan. (Möderndorfer 1946:42)

Kdo gre čez vodo, pa ne dela sence? – Glas.

Po hosti vpija, pa nema ust. – Veter.

Zastavljanje ugank sega daleč v zgodovino, kar potrjujejo tudi najstarejši spisi; tako npr. egipčanska Sfinga potrjuje dolgo tradicijo uganke in njeno navzočnost povsod po svetu (Čubelić 1988: 347). Prvi dokumenti segajo tisoče let nazaj v dežele, kot so Indija, Palestina, Mezopotamija in antična Grčija (Kaivola Bregenhøj 2001: 9); uganke najdemo tudi v svetih knjigah kot del zgodb (npr. v Bibliji).

Stare slovenske folklorne uganke poznamo predvsem iz arhivskega gradiva, saj jih danes pri terenskih raziskavah le še redko zasledimo. Živele in izginjale so z ljudmi in

z načinom življenja, zato so tematsko navezane na ožje človekovo okolje (kot drugje po svetu): na človeka, hrano (kruh, špila pri klobasi), pripomočke (orodje), naravne pojave (dež), živali (domače in divje, kot jež, ptica itd.), cerkev in zvonik ... Zbiranje ugank večinoma ni bilo sistematično, zato so tudi zapisi razpršeni med drugim etnološkim in folklornim gradivom.

Tipologija ugank

Uganke lahko delimo glede na starost naslovnikov na uganke za odrasle in na uganke za otroke. Otrokom so namenjene preprostejše uganke z vsebino obkrožujočega sveta, v njih ni nič moralno ali etično spornega, niti ne zadevajo resnejših življenjskih tem. Tako je npr. še danes znana uganka *Okoli hiše skače piče pače piče pače*. – Dež.

Uganke, namenjene odraslim, imajo širši vsebinski razpon: zajemajo tudi vsakdanje teme in predmete, npr.

Fiča frača po gozdu svinje obrača. – Glavnik.

Se leska ko deska, travo pase, krava ni. – Kosa.

Med njimi najdemo tudi take, ki zadevajo resnejše življenjske teme: *Les na tes, platno vmes, štiri duše, pet teles*. – *Mrlič v trugi in tisti štirje, ki ga nesejo v grob*, ali pa imajo seksualno konotacijo, npr. *Črna luknja, bel klinc, če č'ž notri vtaknit, moraš z ritjo mignit*. – *Obuvanje škornjev*, in so zato žgečkljive, z njimi je zastavljavec uganke uganjevalca spravljal v zadrego. Predvsem pa prave uganke za odrasle vsebujejo bolj kompleksne metafore od otroških ugank.

Tukajšnja obravnava upošteva delitev ugank po Annikki Kaivola-Bregenhøj (2001: 54–78),⁴⁹ obravnavali pa bomo zgolj tiste vrste ugank, ki jih najdemo v slovenski slovstveni folklori. Ta razdeli uganke na: prave uganke, šaljiva vprašanja, modra vprašanja, sestavljanke in parodične uganke, seksualne uganke. Poleg teh se pojavljajo še uganke z risbo (t. i. *doodles*), literarne, tj. avtorske uganke in v sodobnosti tudi avtorsko uganekarstvo: križanke, sudoku, kvizi itd. V slovenski slovstveni folklori so pogoste predvsem prave uganke, šaljiva vprašanja in modra vprašanja.

Prava uganka

Termin »prava uganka« (*true riddle, riddle proper*) je že uveljavljen in svetovno razširjen (Kaivola-Bregenhøj 2001: 56). Razlika med pravimi ugankami in šaljivimi vprašanji je predvsem v funkciji: prave uganke imajo natančno določeno strukturo (podoba in odgovor) in se nanašajo na obkrožujoči svet. Glavni namen je izzvati vprašanega in ga pozvati, naj v metaforičnem opisu najde pravi odgovor. Kljub temu, da je ena od njihovih funkcij zabava, niso šaljiva, ampak se odgovor ujema z metaforičnim opisom. Sicer tudi prava uganka v vprašanju vsebuje zavajajoče sestavine, vendar podrobnosti potrjujejo odgovor:

⁴⁹ Kaivola-Bregenhøj je izpeljala svojo delitev na podlagi delitve Abrahamsa in Dundesa (1972).

Če nimam, sem kregan, če mam, pa tepen. – Oreh – drevo.

Čez dan klepeta, ponoči zija. – Čevelj.

Za prave uganke bi prišla v pošte delitev le za arhivski del zbirke, kolikor bi se dalo razbrati naslovnika iz uganke (npr. seksualne uganke, tipične otroške uganke itd.). Terensko poizvedovanje po ugankah je namreč pokazalo, da je v sodobnem času le malo pravih ugank, namenjenih odraslim, in so na terenu težko dostopne (nekaj pravih ugank je bilo pomešanih med šaljivimi vprašanji, ki so jih otroci navajali kot vice v terenskem poizvedovanju na osnovni šoli, npr.⁵⁰

Kaj je belo, ko je umazano? – Tabla.

Kaj teče po travniku in ima 32 nog? – Nogometna ekipa.

Dandanes so uganke največkrat namenjene otrokom in so večinoma avtorske, medtem ko med odraslimi bolj krožijo šaljiva vprašanja.

Šaljiva vprašanja

Šaljiva vprašanja so danes najbolj razširjena vrsta uganke; nastopajo predvsem kot šala, vic, celo groteska in cinizem, zato so mejni oz. prehodni žanr med uganko in vici. Tematsko niso omejena in so lahko vezana na vse obkrožujoče pojavnosti.

Pri šaljivih vprašanjih gre za povsem nesmiseln, absurden odgovor ali pa odgovor npr. smeši junaško vlogo v nadaljevankah (npr. Superman, Chuck Norris itd.). Uganjevalec pri teh vprašanjih ve, da ne bo mogel uganiti, saj gre za šalo. Če uganjevalec odgovor že pozna in ga pove, šaljivo vprašanje ni več presenetljivo ali šaljivo.

Šaljiva vprašanja, ki krožijo med odraslimi, se deloma razlikujejo od tistih, ki krožijo med otroki. Otroška šaljiva vprašanja imajo namen presenetiti z odgovorom in s tem nasmejati. Tudi pri odraslih naj bi bila ta vprašanja humorna, toda pogosto so šovinistična in žaljiva do določene skupine ljudi.

Otroška šaljiva vprašanja so humorna zaradi presenetljivega odgovora, ki ga ponujajo:

Kaj je modro in leti po zraku? – Muha v kavbojkah.

Kaj je rdeče pa se vozi gor in dol? – Paradižnik v dvigalu.

Kaj je zeleno in dela kvak kvak? – Kobilica z govorno napako.

Šaljiva vprašanja, ki si jih zastavljajo otroci, Kaivola-Bregenhøj opredeli kot preduganke (Kaivola-Bregenhøj 2001: 58, 59). Seveda se v naboru otroških šaljivih vprašanj pojavljajo tudi tista iz sveta odraslih, ki jih v komunikaciji z odraslimi otroci prevzamejo, vendar le tista, ki so jim razumljiva in smiselna.

Šaljiva vprašanja za odrasle se večkrat dotikajo kočljivih tem. Temeljijo na smešenju drugega: največkrat nasprotnega spola, blondink, policistov, filmskih likov, prebivalcev drugih krajev ali celo druge rase:

Kaj dobiš, če križáš želvo in opico? – Policaja s čelado.⁵¹

⁵⁰ Terenska raziskava o ugankah, ki so v rabi, je potekala na štirih ljubljanskih osnovnih šolah med otroki, starimi 8–14 let. V raziskavo je bilo zajetih 20 razredov.

⁵¹ Gradivo je pridobljeno s spleta: <http://www.everzi.com/vici-o-policajih/>, 28. 12. 2011.

Zakaj moški ne more biti istočasno lep in inteligenčen? – Ker bi v tem primeru bil ... ženska.⁵²

Kaj naredi blondinka, ko vidi na vhodnih vratih od trgovine da piše "AKCIJA"? – Pripravi orožje.

Kako Chuck Norris⁵³ skače čez reko? – Po dolgem.

Kdaj veš, da si prišel v Bohinj? – Ko so krave lepše od žensk.

Kako Črnogorci naredijo tire za vlak? – Postavijo en tir pa potem tablico, na katero napišejo itd.

Zakaj imajo črnici rajši belo čokolado? – Da se ne ugriznejo v prste.⁵⁴

Šaljiva vprašanja krožijo predvsem po elektronski pošti in po internetu, ljudje si jih pripovedujejo na zabavah, v družbi itd. Vendar večina uporabnikov šaljivih vprašanj ne uvršča med uganke, razumejo jih kot šale, vice in jih v tem kontekstu tudi zastavljajo.

Blondinke in policisti zasedajo mesto neumnega lika v šaljivem vprašanju, v nekaterih šaljivih vprašanjih so lahko celo zamenljivi ob manjših prilagoditvah vsebine:

Zakaj ima policaj okroglo hišo? – Da mu tat ne pobegne za vogal.

Zakaj ima blondinka okroglo hišo? – Da se ji pes ne polula v kot.

Lika v šaljivem vprašanju sta različna, vendar je poanta enaka. Mesto neumnega v slovenskih šaljivih vprašanjih včasih zasede tudi Mr. Bean, znan nespreten, neumen angleški filmski lik; zdi se, da se na ta način zastavlja izogiba vpletanju v sporno področje stereotipov (in žaljenja) in s tem ne prizadene obkrožujočih.

Filmski junaki, kot so Superman, Batman in Chuck Norris, karikirajo junaka in junaštvo v filmskih zgodbah: šaljiva vprašanja se nanašajo na njihovo vsemogočno moč in na njihovo pojavo:

Zakaj je Jezusu ime Jezus? – Ker je bilo ime Chuck Norris že zasedeno.

Koliko sklec naredi Chuck Norris? – Vse.

Zakaj Batman nosi gate čez hlače? – Zato, ker sta Chuck Norris in Batman stavela tako, da bo tisti, ki bo izgubil, moral celo življenje nositi gate čez hlače.

Za razliko od pravih uganek so šaljiva vprašanja redko metaforična in imajo slovnično gledano strukturo pravega vprašanja, ki se začne kot navidezno resno vprašanje. Začenjajo se z vprašalnici:

Zakaj: Zakaj so moški podobni jastogu? – Ker je na njih vse dobro razen glave.

Kako: Kako je Štajerc v Pekingu vprašal za gostilno? – Ki šank čuj.

Kaj: Kaj je lenoba? – Če lenuh noče hoditi po soncu, ker se mu ne da vlačiti sence za seboj.

V čem je razlika med: V čem je razlika med žensko in tumorjem? – Za tumor ni nujno, da je smrtno nevaren.⁵⁵

⁵² Gradivo je pridobljeno s spleta: <http://www.naj-vici.com/?paged=24>, 28. 12. 2011.

⁵³ Chuck Norris je nepremagljiv ameriški filmski junak.

⁵⁴ Gradivo je pridobljeno s spleta: <http://www.najzabava.si/vici/vici-o-rncih/852-bela-cokolada.html>, 28. 12. 2011.

⁵⁵ Gradivo je pridobljeno s spleta: <http://www.joker.si/mn3njalnik/lofiversion/index.php/t21689-500.html>, 26. 12. 2011.

V čem je [kdo / kaj] podoben [komu / čemu]: *V čem so moški podobni delfinu? – Ker se hvalijo, da so inteligentni, pa še nikomur ni uspelo tega dokazati.*

Šaljive uganke uganjevalec tudi načeloma ne rešuje, temveč vmesni premor zapolni z vprašanjem, ki uganjevalca vodi, da pove odgovor:

Zastavljaivec uganke: *Zakaj policaji ponavadi hodijo v parih?*

Uganjevalec: *Zakaj?*

Zastavljaivec uganke: *Ker zna en brat en pa pisat.*⁵⁶

Možnosti, da bi uganjevalec uganil pravilni odgovor, če šaljivega vprašanja ne pozna, skorajda ni, saj iz vprašanja ne more sklepati na odgovor ne povezati nobenih kazalcev, ki bi ga vodili k odgovoru. Če uganjevalec že pozna odgovor, šaljivo vprašanje ni več smešno: odgovor ni presenetljiv. Pri tovrstnih ugankah se ne preverja ne jezikovna spretnost ne miselna spretnost, temveč so zgolj v zabavo, smešenje, včasih vsebujejo celo hudobijo.

Modra vprašanja

Tretja vrsta ugank, ki jo zasledimo v slovenski slovstveni folklori so t. i. modra vprašanja (*wisdom questions*) (Kaivola-Bregenhøj, 2001: 68–70); Köngas Maranda jih poimenuje meniška vprašanja (*monks' question*) (Köngas Maranda 1971: 13). To so uganke, ki so najbližje navadnim vprašanjem; sam odgovor zahteva znanje in poznavanje teme, ki je metaforično opisana. Pri teh vprašanjih jezikovna zvitost in uspešnost razvozlanja metafor ne pomaga uganjevalcu, npr. v slovenskem prostoru najpogosteje nanašajočih se na Sveto pismo. Take uganke najdemo pri t. i. šrangih.⁵⁷ V zvezi s temi šegami je tudi največ poročil o »javnem« zastavljanju ugank, torej je neke vrste ugankarski dogodek na Slovenskem:⁵⁸

Kateri svetnik še ni prišel v nebesa? – Gregor.

Kaj potrebuje telo, ko se duša iz telesa loči? – Kurjo juho – jedle so jo porodnice, ko so rodile otroka.

Kateri les je najtežji na svetu? – Beraška palica.

Kaj je Bog zemlji obljubil, ko jo je stvaril? – Da vse, kar koli bo rodila, bode zopet nazaj dobila.

Kaj imajo ljudje, česar Bog nima? – Gospodarja.

Kaj je v mašnih bukvah čez božjo besedo? – Trak v mašnih bukvah.

Seksualne uganke

Pri seksualnih ugankah podoba namiguje na intimni predel telesa in na intimni akt, vendar pa je odgovor na uganke povsem nedolžen (pri čemer je oko očitno eden od zanimivejših uporabljenih objektov), npr.

⁵⁶ Gradivo je pridobljeno s spleta: <http://www.everzi.com/vici-o-policajih/2/>, 28. 12. 2011.

⁵⁷ Šranga je šega, pri kateri ženin plača vaškim fantom odkupnino za nevestino balo ali za nevesto (pot zaprejo svatovskemu sprevodu) (SEL 2004: 613).

⁵⁸ Primeri iz Makarovič (1982: 273) in Stepišnik (1884: 38, 39).

Črna luknja, bel klinc, če čiš notri vtaknit, moraš z ritjo mignit. – Obuvanje škornjev.

Okrog kosmato, v sredini vlažno. – Oko.

Take uganke so se zastavljale v moški družbi za zabavo, ženskam pa so jih zastavljali, da bi jih dražili in spravljali v zadrego.

Danes so seksualne uganke pogoste med šaljivimi vprašanji. Te lahko posredno tematizirajo intimne predele telesa ali spolne odnose ali pa jih imenujejo neposredno. Pogosto kritizirajo nasprotni spol in so žaljive.

Zakaj so kumarice boljše od moških? – V povprečju so dolge najmanj 15 cm, lahko so cel teden trde, pred uporabo lahko njihovo trdoto preizkusiš na tržnici, vedno te počakajo doma, ne skrbi jih, če si nedolžna, nikoli ne kličejo svoje žene in vedno veš, kje so.

Zakaj moški masturbirajo? – Ker hočejo seksati z nekom, ki ga imajo res radi.

Zakaj imajo moški raje device? – Ker ne prenesejo kritike.

Ugank, ki bi imele za odgovor intimni predel ali intimni akt, je v arhivih malo. Če informatorje vprašamo po njih, jih je zaradi samocenzure tudi na terenu težko dobiti.

Estetska struktura ugank

TEKST

Praviloma so uganke po obliki kratke in jedrnate, v največ primerih gre za obliko povedi (Čubelić 1988: 364): poved je lahko zložena ali eliptična, še posebno, ko predmet in cilj uganjevanja zahtevata kompleksnejšo zgradbo in natančnejši deskriptivni prikaz. Pogosto srečamo sintagmatsko obliko različnega obsega: od posameznih besed do povedi, vedno pa ima uganaka dialoško zgradbo: vprašanje in odgovor.

Uganaka ne dopušča veliko improvizacije ali individualne interpretacije; fokusirana je na predmet, stvar ali koncept, podan v odgovoru (Kaivola-Bregenhøj 1997: 18). Ta določenost in relativna nespremenljivost velja tudi za jezik, kjer je lahko tako pogovorni kot knjižni izraz ekspresivno sredstvo. V uganki je torej jezik metaforičen, zapleten. Pogosti stilni postopki so rima, asonanca, onomatopejski izrazi, elipsa glagola, naštevanje, nasprotje, opis.

Rima

Rima je lahko v enostavno zloženi besedni zvezi ali v večbesedni zvezi, tj. rimanje na koncu verzov. Rimana uganaka je bolj zvočna (Čubelić 1988: 355).

Kamnita baba hodi po vodo v štiren lesen, da jo nese tja gor v vrh jeklen. – Brusni kamen.

Je zidana štalca, notri je kravca, v njej je teliček, poje kot ptiček. – Cerkev z zvonom.

Katera vinska posoda nima obroča? – Grozd.

Aliteracija

*Okoli hiše skače piče pače piče pače – Dež.
Les na les, konj je vmes. – Sito.*

Onomatopejski izrazi

Pri na onomatopejah zgrajenih izrazih gre za glasbene in ritmično-melodijske elemente, ki prenašajo ali oponašajo zvok z jezikovnimi sredstvi. Nekatere besede so bolj ali manj razumljive ali pa so zgrajene ali izmišljene zgolj zaradi akustičnega učinka in v mejah teh možnosti (Čubelić 1988: 355):

*Bč, bči, pa bela gospa na cesto leti. – Moka, ki nastaja, ko meljejo žito v mlinu.
Grom gromi, šum šumi, bela gospa ven leti. – Moka.
Krocelj kroclja, binelj binglja, kader bingelj dol pade, ga krocelj popade. – Prešič
in želod, ako z drevesa pade.*

Elipsa glagola

Največkrat je odsoten glagol *biti*:

*Zelena kodila – kosmata prejila. – Koza objeda zeleni grm.
V enem sodu dvoje vin. – Jajce.
Suh pod vodo. Kaj je to? – Žena, ki nese škaf z vodo.*

Naštevanje (lastnosti)

*Dve svetleči, dve bodeči, štiri badice, en fatur. – Vol.
Pribita je in nima nog, na nogah hodi naokrog. – Podkev.
Les na tes, platno vmes, štiri duše, pet teles. – Pogreb.*

Nasprotja

Nasprotja različnih vrst, nekatere podobe tvorijo celo oksimoron, za katerega se na koncu izkaže, da je le še navidezen:

*Zmeraj gre pa nikamor ne pride. – Ura.
Ni bilo, ne bo in vendar je. – Današnji dan. (Möderndorfer 1946: 42)
Je v človeški obleki, pa ni človek. – Bolha. (Möderndorfer 1946: 22)*

Opis

*Kaj v lesu joka? – Otrok v zibki.
Sem velik kot hiša, pa majhen kot miš, grenek kot žolč, pa me le radi jede. Kaj je to? – Oreh.
Najprej kot lepa rožica je, ko rožica ovene, na dnu vrele vode počene. – Šipek.*

Jezikovno ustvarjanje je najbolje oživljeno prav v ugankah: neobičajna ugankarska leksika, pogosto sestavljena iz težko določljivih jezikovnih sfer, kaže na značilen in pomem-

ben napor v jezikovnem izražanju; ne gre le za zabavo in igrivost duha. Uganke navadno ne vsebujejo globljega smisla, pogosto ga sploh nimajo, vendar pa izvrstna ritmična igra besed najbolje odgovarja smislu in vrsti uganjevanja ter nam vzbuja dober občutek: ko slišimo igro z besedami, občutimo ugodje (Čubelić 1988: 355–365).

TEKSTURA

Uganke so izrečene počasneje in poudarjeno, saj je zastavljavcu pomembno, da uganjevalec dobro sliši celotno uganko. Ker gre za izziv uganjevalcu, je lahko v glasu izzivalni ton, uganjevalec pa ponavadi pove odgovor vprašujoče, saj je pogosto v podtonu odgovora tudi vprašanje, ali je odgovor pravilen. Če uganjevalec že vnaprej pozna odgovor in je prepričan v njegovo pravilnost, je odgovor podan hitro, prepričano, samozavestno in jasno.

KONTEKST

Danes je osrednja funkcija uganke zabava (šaljiva vprašanja), didaktična funkcija pa se zdi manj izrazita. Z ugankami naj bi si bistrili um, kar naj bi tudi bil glavni argument za poudarjanje didaktične funkcije. Toda pogosto namen zastavljanja ugank sploh ni, da bi uganjevalec uganil rešitev, temveč da zastavljavec zmaga in pokaže svojo premoč. Jolles poudarja, da bistvo uganke ni rešitev, tj. odgovor sam po sebi, temveč reševanje, uganjevanje. Odgovor je zastavljavcu uganke poznan, zato nima potrebe, da bi ga še enkrat slišal. Uganjevalec pa z odgovorom ohrani ali pridobi spoštovanje (Jolles 1978: 97–98).

Zadajanje in reševanje ugank [...] je najlepša in najbolj vredna oblika preverjanja bistrumnosti, iznajdljivosti, modrosti. Vsi radi poslušajo uganke, ker so te polne nepričakovanih, nenadnih in neverjetnih zaključkov in ker zelo smelo in brez predsodkov vstopajo v svet tabu tem. Poleg tega uganka spodbuja domišljijo poslušalca s svojim vprašanjem, s svojo skrivnostnostjo, tem bolj, če lahko v vprašanje vstavimo misli in domislice, ki se ne morejo odprto in neposredno izraziti. Uganka je nedvomno posvečeno mesto za neulovljiv, globoko nenadzorovani svet iracionalnosti. Področje zunaj-logičnega razmišljanja je na tem mestu dobesedno udomačena. (Čubelić 1988: 348)

Uganke so torej sredstvo besednega in miselnega dvoboja in v njih najdemo teme in vsebine, ki so skupne več narodom, poleg teh obstajajo specifično etnične ali celo lokalne. Uganke lahko kažejo na stare plasti dožemanja sveta (animizem), odsevajo domiselnost in čut za opazovanje. Vedno pa so tesno povezane z okoljem, v katerem so nastale, zato so lahko drugim oziroma tujcem težko razumljive; k temu svoje prispevajo še narečnost in domiselnost ustvarjalcev, ki lahko uporabljajo večpomenske besede, da zapletejo ali skrijejo rešitev (Terseglav 2005: 59).

V literaturi in na terenu ni bilo pridobljenih informacij o kontinuiranih specifično ugankarskih srečanjih na Slovenskem.⁵⁹ Uganke so zabeležene le kot del iniciacijskih

⁵⁹ V nekaterih kulturah so uganke del iniciacijskega obreda ali pa ugankarsko srečanje samo ustvarja iniciacijski obred (Kaivola-Bregenhøj 1996: 26–29, 2001: 114–118).

obredov, kot npr. poročnih šeg, sprejemu lovcev v lovsko družino, sprejemu dijakov v dijaške domove itd. (prim. Ivančič Kutin 2004). V preteklosti pa so uganke radi zastavljali v zimskih večerih, pri skupinskih delih, kjer se je zbralo več ljudi, predvsem pa ob delih, ki jih ljudje opravljajo sede (ličkanje koruze, tkanje itd.) in ob drugih sproščenih druženjih.

Danes zastavljanja ugank v stereotipnem kontekstu (ob opravi, ob večerih ...) ni več toliko, vendar pa zastavljanje ugank najdemo v funkciji vicev (šaljiva vprašanja) in v drugih oblikah druženja in vodenih dogodkih (npr. radijske oddaje).⁶⁰

Tako npr. na 1. programu Radia Slovenija v nočnih programih Mojca Blažej Cirej⁶¹ zastavlja uganke poslušalcem. Oddajo začena tako, da poslušalcem zastavi uganko, največkrat avtorsko, poslušalci pa poleg uganjevanja tudi zastavljajo uganke. Blažej Cirejeva ugotavlja, da radi uganjujejo tako moški in ženske, medtem ko so v vlogi zastavljavcev ugank predvsem moški. V kočljivih situacijah (npr. pri zastavljanju seksualnih ugank) voditeljica pogovor vljudno prekine. Voditeljica se izogiba tudi perečih političnih ali družbenih problemov. Velikokrat ji uganke služijo zgolj kot izhodišče pogovorov, kot zagon oz. sprostitiv komunikacije; poslušalci rešijo uganko ali dve, nato pa pogovor steče svojo pot. Poslušalci so večkrat kot uganko povedali pregovor: torej je pregovor spremenil svojo funkcijo in je postal uganka. V nočnem programu so poslušalci tudi že povedali kakšen zagovor, urok, ko je bila tema pogovora bela oz. črna magija ...

Zaradi vključenosti v širše družabne dogodke se postavlja vprašanje, ali lahko uganka tvori folklorni trenutek ali cel folklorni dogodek: če je uganka del pripovedi, potem tvori folklorni trenutek, če je zastavljena samostojno, tvori folklorni dogodek.

Uganke so lahko zastavljene kot vezni element v folklornem srečanju med posameznimi folklornimi dogodki – v tem primeru ne moremo govoriti o folklornem dogodku, saj so odvisne od konteksta drugih folklornih dogodkov v folklornem srečanju. Če pa so bile zastavljene samostojno, npr. ob kakšnem opravi (ličkanje koruze), pa že tvorijo samostojni folklorni dogodek.

Prave uganke, namenjene odraslim, so že bolj ali manj izginile iz našega vsakdana. Vzrok za to je razširitev avdio in (predvsem) video medijev oz. televizije in interneta v zadnjih dvajsetih letih. Ugotovitev Kaivola-Bregenhøj velja tudi za slovenski kulturni prostor: uganke niso več zabavale in niso vzbujale radovednosti, zato so se pozabile. Kakorkoli pa ostaja želja preizkušati ljudi, zмести poslušalca, ki še ni povezal podobe

⁶⁰ Sodobne oblike ugankarstva obsegajo predvsem reševanje križank, rebusov ter kvizi – radijski ter televizijski. Radijski kvizi po navadi obsegajo do tri vprašanja v navezavi na temo oddaje: športna, glasbena, geografska, kulturna oddaja. Namen teh oddaj je predvsem izobraževanje in širjenje zanimivih informacij. Na televiziji so kvizi samostojne oddaje z enim ali več tekmovalci. Tako je npr. mladinski kviz *Male sive celice* sestavljen iz več sklopov: skupinsko tekmovanje ter tekmovanje posameznikov. Zmagovalec dobi nagrado. Na televiziji je bila priljubljena tudi oddaja *Lepo je biti milijonar*, kjer so individualni odrasli tekmovalci odgovarjali na vprašanja (izbirali so med štirimi odgovori). Več vprašanj, ko je tekmovalec odgovoril, več je dobil (najvišja nagrada je bila 100.000 evrov).

Križanke in rebase najdemo skoraj v vseh časopisih in revijah, izhaja tudi veliko specializiranih revij (npr. *Razvedrilo*, *Kih*, *Duhec* itd.) za križanke. Reševalec pravilno rešeno križanko pošlje na uredništvo revije, in če je izžreban, dobi praktično, knjižno ali denarno nagrado.

Po načelu uganke so danes zgrajena tudi daljša knjižna in filmska dela: kriminalke, detektivski in vohunski romani in filmi oz. nanizanke (Stanonik 1999: 78).

⁶¹ Intervju 28. 10. 2010.

uganke in odgovora. Zato kljub temu, da so prave uganke izgubile svoj status, vztrajno krožijo različne šale, šaljiva vprašanja in parodične uganke znotraj kulturnega konteksta, v katerem živimo. Tovrstne nove uganke so oblika zabave in preigravanje s sodobnimi vrednotami in normami, ki se v njih odsevajo (Kaivola-Bregenhøj 1996: 16).

Zbiranje in obravnava ugank na Slovenskem

Uganke so bile pogosto dokumentirane ob zbiranju drugega slovstvenofolklornega gradiva, npr. ob poizvedovanju po pripovedih in pesmih.

Prvo zbirko ugank *Kratkočasne uganke inu čudne kunšte* je objavil Marko Pohlin (1788), kjer je uganke celo definiral. V zbirki najdemo deloma folklorne deloma iz raznih koledarjev pobrane in prevedene uganke. Na to, da so uganke pritegnile zanimanje proti drugi polovici 19. stoletja, kaže večje število zapisovalcev ugank: Janez Trdina, Fran Erjavec, nekaj jih je prispeval Gašper Križnik ter Jan Baudouin de Courtenay in Francišek Sedej (Stanonik 1999: 78).

Uganke so bile zapisane tudi v opisih šeg, npr. v delu Lovra Stepišnika (1884), kjer je zabeleženo 116 ugank ali vprašanj v funkciji uganke; od tega jih je 19 svetopisemskih, ostale pa se nanašajo na predmete, živali in rastline s plodovi iz okolice, na človeka, njegove organe in lastnosti.

V Štrekljevi akciji zbiranja slovenskih folklornih pesmi se je nabralo tudi precej ugank; zapisali so jih: J. Barle, L. M. Podgoriški, M. Skočir, K. Štrekelj, J. Tomšič, M. Valjavec, J. P. Viljanski, največ pa jih je v zbirko prispeval J. Štuhec. Štrekljeva zbirka ugank je s pribl. 300 enotami verjetno največja zbirka slovenskih folklornih ugank; gradivo hrani Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU Ljubljana, toda gradivo doslej še ni izšlo v tiskani objavi.

Najvidnejši zbiralec ugank v drugi polovici 20. stoletja je bil Vinko Möderndorfer; zbiral in objavil je koroške uganke.

Zaradi nezadostnega zbiranja ugank skozi čas se pri diahronem obravnavanju ugank pojavi vprašanje avtorstva: za veliko uganke, ki so v zbirkah in koledarjih, je težko določiti, katere so folklorne in katere ne. Veliko se jih je tudi folkloriziralo: objavljene so še kot avtorsko delo, danes pa jih obravnavamo kot že takratno folklorno zbirko (npr. pri Slomšku). To bi zahtevalo poglobljeno etimološko in stilno raziskavo.

Dandanes pri terenskem zbiranju ugank pridobimo precej Župančičevih in Vodnikovih avtorskih ugank; informatorji se ne zavedajo več avtorstva, zato trdimo, da so se te uganke folklorizirale.⁶²

Pri zbiranju ugank je treba upoštevati njihovo izrazito povezanost z (ožjim) okoljem, zato je poleg podobe in odgovora treba zapisati kontekst: kdaj, kje in komu se zastavlja posamezna uganke. Le takšna zbirka lahko ponudi dovolj podatkov za nadaljnjo analizo.

⁶² Npr. *Šviga švaga čez dva praga (Metla)* je Vodnikova uganke (gl. Vodnik 1869: 65), informatorji pa so jo navajali kot folklorno uganke.

Obredni folklorni obrazci: zagovori in folklorne molitve

Zagovori in folklorne molitve so neločljivo povezani z verovanjem, zato so uvrščeni v polje ljudskega verovanja. Ljudsko verovanje je »v širšem pomenu verovanje v vse, kar po izročilu pozitivno ali negativno vpliva na človeka ter živo in neživo naravo. Izraža se v človekovem ravnanju do okolice in v razmerjih med ljudmi ter vključuje sestavine predkrščanskega in krščanskega verovanja« (Židov 2005: 29). Zagovori sodijo k vraževerju,⁶³ folklorne molitve pa k ljudski religioznosti.⁶⁴

Gre za obrazce, katerih besedila so večinoma daljša, vendar struktura ostaja nespremenjena skozi več rodov, formulativnost pa je upoštevana na vseh treh ravniinah folklornega dogodka. Pomemben del obeh žanrov je obrednost, trdna zasidranost besedil in celotni folklorni dogodek, relativno stalno besedilo, kontekst in tekstura pa sta dokaj določena: oba obrazca se izgovarjata v natančno določeni situaciji, ob določenem delu dneva, z določenim namenom ... Pri zagovorih ali urokih se uporablja tudi spremljajoče predmete. Zaradi vseh teh lastnosti in pomembnosti obreda ob izvajanju ta dva žanra imenujemo **obredna folklorna obrazca**.

TEKST

Tekstni del obrednih folklornih obrazcev je relativno stalen in najmanj spremenljiv; tako zagovori kot folklorne molitve so obliko besedila ohranjali skoraj nespremenjeno skozi stoletja. Motivi so se sicer širili in prenašali, dokončno pa so se oblikovali v določenem družbenem okolju in ostali taki, kot jih je družbena cenzura sprejela. Veliko teh obrednih besedil je nastalo s sklapljanjem različnih manjših enot, ki so se pomensko navezovale ena na drugo; tako so se oblikovala daljša besedila obrednih folklornih obrazcev, npr. dvočlenski zagovori, večerne molitve itd.

TEKSTURA

Tudi tekstura pri folklornih obrazcih je precej stalna: pri zagovorih je npr. določen način izreke (šepetanje, ukazovanje, tiho ali glasno govorjenje ...); pri folklornih molitvah gre za pojoče govorjenje, recitiranje, besedilo ni bilo vedno izrečeno jasno, večkrat so govorci momljali, govorili tiše, vsak zase – odvisno, ali je molitev skupinska ali osebna. Zagovori, še posebno dvočlenski, in folklorne molitve ustvarjajo svečano vzdušje s ponavljanji in rimami.

⁶³ »[...] doktrina ljudskega verovanja, ki je ohranilo največ predkrščanskih elementov, temelji na prepričanju o obstoju nadnaravnih bitij. V preteklosti se je vraževerje odražalo v ravnanju ljudi na mnogih področjih življenja, še posebno pri obeleževanju šeg življenjskega kroga, letnih in delovnih šeg, v zdravilstvu in napovedovanju prihodnosti« (Terseglav 2005: 30).

⁶⁴ »Ljudska religioznost obsega ljudske nabožne predstave in kulturne prakse, ki dopolnjujejo oz. na svojstven način interpretirajo cerkveno doktrino« (Terseglav 2005: 30).

KONTEKST

Čas, kraj in namen so pri obrednih folklornih obrazcih dokaj določeni: kdaj, kje in za kaj je obredni folklorni obrazec primeren. Določen je del dneva, ko se je zagovarjalo ali molilo, ravno tako spremljevalni gibi in predmeti. Določen je tudi naslovnik, tj. višja sila (bolezen, zla sila, svetnik, Devica Marija, Bog itd.), ki jo folklorni obrazec nagovarja (jo izganja ali prosi). Obredni folklorni obrazci so z vidika konteksta najbolj fiksirani v primerjavi z drugimi vrstami in žanri slovstvene folklore.

Kot pri drugih folklornih obrazcih je tudi pri obrednih navzoča estetika istovetnosti, ki se kaže predvsem v majhni spremenljivosti besedil, stalnih stilnih postopkih in izbranem besedju. Vse to pripomore k mističnosti in k doživljanju povezanosti verujočega z višjo silo.

Estetska funkcija se pri obrednih folklornih obrazcih izraža predvsem v verovanju in vzbujanju upanja oz. zahvaljevanju, čeprav nekatera besedila dosegajo že visoko umetniško stopnjo (lahko bi jih pojmovali že kot poezijo). Iz teh besedil odseva človekova globoka predanost in vera v višjo silo ter zaupanje vanjo.

Zagovori

Človek je v preteklosti večino zdravstvenih tegob pripisoval nevidnim, zlim duhovom, demonom, nadnaravnim bitjem, višjim silam, ki so jih lahko priklicali tudi hudobni ljudje. Verovanje v višje sile je rodilo obrede, ki naj bi ob uporabi posameznih predmetov in izgovarjanju (včasih nerazumljivih) besed dosegli zdravilni učinek. Zagovori so torej del magičnega zdravljenja, ki izvira in temelji na verovanju, da je bolezen delo zlih duhov ali ljudi, obdarjenih s čarovno magično močjo (Novak 1960: 266).

Zagovarjanje je zdravljenje z besedami, ki jih spremlja obredno dejanje: sestavljeno je iz besedila, čarovnih predmetov in natančno določenih gibov, ob določenem času, večkrat tudi kraju opravljanja, zato sestavlja povsem samostojen folklorni dogodek, ki ga ni moč povezati s kakšnim drugim folklornim dogodkom. Obravnavamo ga torej lahko samostojno, v okviru ljudske religioznosti, kamor spadajo tudi folklorne molitve. Zagovarjalec se k božanstvu, personificirani boleznim ne obrača ponižno in skesano, temveč od boleznim zahteva umik, jo preganja. Zagovarjanje je zdravljenje z magijo (Dolenc 1999: 28).

Ekaterina V. Vel'mezova opredeli zagovor kot »ustni proizvod folklornega ustvarjanja, ki lahko obstaja v ustni ali pisni obliki; pogosto ga spremlja obred z naslednjimi lastnostmi: ima magično, čarovno moč, ki vpliva na človeka in naravo (obkrožujoči svet), njegova praktična realizacija je praviloma individualna, zagovorni teksti pa se ohranjajo kot skrivnost« (Vel'mezova 2004: 17).

Makarovič zdravljenje z besedo označuje tudi kot *čarovno zdravstvo* in ga, tako kot Novak, opredeli kot preprosto, nestrokovno, ljudem namenjeno zdravilstvo, ki je pogosto temeljilo na »verovanju, da je bolezen delo zlih duhov ali ljudi, obdarovanih s čarovno močjo« (Makarovič 2008: 80).

Pomembna lastnost zagovorov je skrivnostnost: ko je besedilo predano naprej, zagovarjalec izgubi moč zagovarjanja. Zagovore so posredovali drugi osebi le, ko zagovarjalec opušča to dejavnost ali pred smrtjo (Vaitkevičiene 2008: 91; Kõiva 1996: 42). Druga pomembna lastnost zagovorov je stalnost besedila, saj je matančno podajanje imelo magično moč. Kljub temu pa je predvsem v daljših zagovorih opaziti razlike med domnevno enakimi besedili (Roper 1998: 51). Variante so nastale zaradi pomanjkljivega zapomnjenja besedila pri učenju ali pa *napake* pri zapisu, nečitljiv zapis, improvizacija.

Zagovarjanje sodi na področje t. i. ljudskega zdravilstva, kamor se štejejo tudi raba zelišč, tinktur, obližev itd. Zagovarjanje je že zelo star pojav in njegov razvoj zagovarjanja je tesno povezan z razvojem ljudskega zdravilstva, ki ga Zadravec⁶⁵ razdeli na pet faz:

1. Že v najstarejših časih so ljudje spoznali, da je zdravje največja dobrina, zato so se bali bolezni in so se želeli čim prej pozdraviti. Mislili so, da je bolezen posledica začaranja in delovanja sovražnih demonov; ljudski zdravnik je postal čarodej, ki je s čarobnimi besedami pregnal ali preprečil bolezen. Gre za obdobje magijske medicine.
2. animističnem obdobju je bil človek prepričan, da bolezen predstavlja zle duhove, ki živijo v človeku. Kot čarovno sredstvo zoper demone in bolezni so uporabljali razne amulete (živalskega, rastlinskega ali mineralnega izvora), zobe različnih živali, ki so jih imeli obešene okrog vratu. Z vozli so npr. čaravnice odganjale bolezni od novorojenčkov, pri čemer so pljuvale okrog sebe, klicale demone in čarale. V tem obdobju so nastali tudi razni zagovori proti boleznim in poškodbam.
3. obdobju verske, religijske medicine in teurgijske medicine ureja vso živo in mrtvo naravo nadnaravno bitje, božanstvo; to naj bi odločalo tudi o življenju in smrti. V tej fazi razvoja sta se čarovnijam in zagovorom pridružila še molitev in žrtvovanje.
4. Sledil je razvoj empirične medicine, tej pa ...
5. znanstvena medicina; ta je razdeljena na tri obdobja: predbakterijsko, bakterijsko in antibiotično obdobje (Zadravec 2000: 46, 47).

Prebivalci Mezopotamije so veliko zagovorov ohranili iz asirske, sumerske in babilonske kulture. Tudi stari Egipčani so imeli zelo razvito umetnost zagovarjanja. Precej je znanega o zagovorih pri starih Grkih in Rimljanih. Zagovarjali so tudi stari Germani in stari Judje. Zagovori so se močno širili v času križarskih vojn, pri čemer je krščanska cerkev prevzela mnoge poganske zagovore (pa tudi oblike molitev), jih predelala in jim dodala krščanske like in vsebino. Prenesla jih je na Kristusa, Marijo, sv. tri kralje, sv. Roka, sv. Lucijo, sv. Petra, sv. Šempasa in druge. Predmet in oblika zagovora sta ostala.

Najstarejši doslej znani zagovor na našem ozemlju je zagovor zoper zobobol – v tej obliki naj bi bil poznan že v 9. stoletju: napisan je v latinskem jeziku v kodeksu Gregriusa Magnusa »Liber moralium«. Kodeks izvira iz cistercijskega samostana v Stični in je iz 12. Stoletja. Napisal ga je cistercijanec Bernard (Dolenc 1999: 69):

*b,s,e,a,c,d,e,l,m,l,n,n,u,n,s,i,i,i. In nomine Patri set Filii et Spiritus Sancti. Amen.
Sancus Petrus dum sederat supra petram marmoream, misit manum ad caput*

⁶⁵ Zadravec razvoj povzame po delu Petra Borisova: *Pregled razvoja medicinske miselnosti in odkritij* (1980: 51, 52).

et dolores dentium contristabatur. Veni Jesus et ait: quare contristeris Petre? Air: venit vermis migraneus, ut exas et recedas et ultra famulum Dei enim ledas. Amen.

Črke na začetku zagovora so zakrnel ostanek »magijskega alfabeta«: magične črke so vzbujale pri preprostih ljudeh mistično občutje, ki je povečalo verovanje, zato ima taka sestava črk magično moč; uporaba magičnih črk je znana že z egipčanskih papirusov, v nekaterih primerih pa so te črke okrajšava svetopisemskih besed (Dolenc 1999: 70).

V srednjem veku sta znanost in magija še sodelovala z roko v roki – gre za čas »medicinskih čarovnikov in šarlatanov« (Makarovič 2008: 80). Vendar je kljub temu Pavel Bisanti že v 16. stoletju v pismu (1583) opisal obred zagovarjanja in kritiziral, da gre za praznoverje (zdravljenje živine): *Bolj ko sem se bližal Goriški, več praznoverij sem srečal* (Stanonik 2010: 64). Tudi pozneje, v rokopisnih *Bedecin dohtarskih bukvah* (1720) najdemo nekaj zagovorov proti prisadu in strupu. Vendar se tovrstno zdravljenje z besedami ni odobravalo, celo grajano je bilo, predvsem s strani duhovnikov, kar najdemo tudi pri Rogeriju in Basarju. Rogerij tako ošteva:

Ah! Slabu inu porednu: Zakaj u te nesreče kolne, zmerja, šentuje se na cente. U te bolezne nucajo se prepovedani žegni, zagovari [...] (Stanonik 2010: 65).

Basar pa graja zagovarjanje oz. pananje kač na zahodnem slovenskem ozemlju: *Ravnu koker ta, kir kače panuje, kadar ga ena piči, se nikomer ne smili, tudi ne ta, kateri z divjo zverino okuli hodi, kadar je od ene ujeden: zakaj? Za tiga vola, kier tak dobru eden, koker ta drugi, si je sam kriv, skuzi to, de se je radovolnu u nevarnost podal.* (Stanonik 2010: 65)

V renesansi so poleg naravne magije (astrologija, alkimija), ki je bila del uradne znanosti, poznali tudi obredno magijo: zdravniki so v svoje zdravljenje vključevali molitve in uporabo podobic (Makarovič 2008: 80).

V 18. stoletju so razsvetljenci napovedali boj celotnemu praznoverju vključno s čarovnim ljudskim zdravilstvom; magija se je začela umikati pred znanostjo (Makarovič 2008: 81). Vendar pa se je magija v kmečkem okolju v obliki čarovnega zdravstva ohranjala, predvsem zaradi finančne ali prostorske nedostopnosti zdravnika. Pri višjih družbenih plasteh pa je začela izgubljati veljavo (višji sloji so si lažje privoščili zdravnika).

V 19. stoletju je tudi Cerkev začela močnejše preganjati čarovno zdravljenje. Anton Martin Slomšek v knjižici *Blashe ino Neshiza v nedelski šoli* piše:

Varji se babjih vrash ino prasnovernih sdravil ... Skrivnost boshje mozhi je velika, pa te skrivnosti Bog no starim babam, ne rokomavsarjam ne ziganam rasodel. (Slomšek 1842: 75, 183)

Proti zagovarjanju kot načinu zdravljenja so pisali tudi v posvetnih časopisih, npr. v *Slovenskem glasniku* leta 1860:

Prepričati je treba kmeta, da mora vse, kar se godi pri njegovem gospodarstvu, bodisi na polju ali doma, med družino ali živino, da mora vse imeti svoj gotov vzrok. Z besedo ne napraviš ne toče na polju, ne molže v hlevu. Kdor bo spoznaval svoje šege in navade, kdor se bo prepričal, da prazna beseda mertva ostane, bo obvaroval sebe in svojo hišo marsikaterega zlega, in njegova sreča se bo mno-

žila od dneva do dneva. Nobeno človeško življenje se ne da na mah preroditi. Ako hočeš, da bi ti jabelko zlahotnejši sad rodilo, ga moraš precepiti, še težje pa se precepljujejo človeške misli. V teh zadevah se mora posebno previdno ravnati, da se drevo ne posuši. (nav. po Stanonik 2010: 159)

V odročnejših krajih je čarovno zdravilstvo še sredi 20. stoletja ohranjalo veljavo, ki jo je imelo v 19. stoletju (Makarovič 2008: 82); predvsem so »žéli ječmen« ipd., zagovarjali so lažje zdravstvene težave. Proti koncu 20. in na začetku 21. stoletja pa le še izjemoma najdemo zagovarjanje, po navadi jih informatorji navajajo zgolj kot spomin.

Kolikor je doslej znano in ugotovljeno, so Slovenci prinesli s seboj ob priseljevanju le manjši del zagovorov. Zagovarjanje se namreč v slovenskem kulturnem prostoru precej razlikuje od drugih južnoslovanskih narodov, saj se je najbolj oddaljilo od skupnega južnoslovanskega jedra zagovornih besedil in postopkov. V slovenskem zagovarjanju obstaja »srednjeevropska krščanska« tradicija, medtem ko je »centralno balkanska« tradicija izzvenela (izjema so nekatere manjše nekrščanske skupnosti, kot npr. v Beli krajini, kamor so se priseljevali Srbi in s sabo prinesli tudi svojo tradicijo, v Istri itd. Primer: zagovor proti boleznim vranice, kjer zagovarjalec nagovarja mesec – gre za staroslovansko prvino: *Misec, misec! Zad gore san slezene prebijal. Prebij je i meni!* (Radenković 1996: 288). Večinoma so zagovore sprejemali od Nemcev, vendar so jih deloma preoblikovali in prilagodili (družbenemu in jezikovnemu) okolju.

Obred zagovarjanja je že od nekdaj sestavljen iz zagovorne formule (besedilo), verbalne in gestikularne izvedbe zagovora pod natančno določenimi pogoji (tekstura), magične (ali svete) moči zagovarjalca, ki jo je ali dobil že ob rojstvu ali pa mu je bila predana iz ene generacije v drugo (Vaikevičiene 2008: 86, 87). Dolenc je zgradbo zagovora delil na: besedilo in obred ali praktiko, ki ga spremlja (Dolenc 1999: 28). Enakovrednost besedilnega dela in obreda je očitna npr. pri zagovoru zoper opeklino (Makarovič 1982: 402), kar kaže na neločljivo povezanost folklornih obrazcev z obredom:

Vzame se žegnana voda in se z njo poteguje po opeklini navzdol in govori: ta prvi dan je opeklina, ta drugi dan bolečina, ta tretji dan pa Bog daj zdravje. Ponovi se trikrat.

Vsebinsko in obliko zdravilnih čarovnih postopkov pa je narekovalo verovanje v nadnaravne vzroke bolezni. Po verovanju ljudi je bila zmožnost zdravljenja z rokami prvotno dana le božanstvom, pozneje pa tudi ljudem (tudi Kristus je polagal roke); polaganje rok je bilo v navadi pri zdravljenju golše, oteklina, mrtvih kosti, paralize, gihta, padavice, skrofuloze, vodenice, vročine, krvavitev, ran, kačjega pika itd. »Preden so začeli zagovarjati, so se morali dotakniti bolnega dela telesa ali rane – to je prastar zdravilni in blagoslovni obred« (Dolenc 1999: 30, 31).

Zagovarjalci so pri obredu največkrat uporabljali naslednje predpisane predmete: kruh,⁶⁶ lojeno ali črno svečo, razpelo, rožni venec, zagovorno knjižico. Ob zagovarja-

⁶⁶ Zagovarjalo se je na črn kruh, zagovarjanje na bel kruh bi bil greh (Dolenc 1999: 31); Marija Makarovič utemeljuje rabo kruha pri zagovarjanju s tem, da je kruh simbolično pomenil ljudem blaginjo v hiši (Makarovič 2008: 95). Zagovarjanje na kruh je ostanek zaupanja v moč, ki so jo nekoč pripisovali blagoslovljenemu kruhu; ta naj bi ozdravil človeške in živalske bolezni.

nju so delali predpisane gibe, npr. se prekrizali, metali so ogle v vodo ali vino, pogled obračali nazaj, pljuvali (največkrat pri izganjanju urokov), včasih so tudi hukali, pihali, drgnili in (večkrat) prekrizali bolne dele telesa. Npr. zagovor proti bradavicam iz Semiča:

Ko zagleda mladi mesec, gledaj vanj in pobiraj z roko, kar ti pride pod roko, s tem vleci po bradavici, glej v nebo in govori: Mesec, si dau, mesec, vzemi! Nato pljuni čez rame in pojdi. (Dolenc 1999: 115)

Pravila za zgradbo zagovorov in zagovarjanja so sicer še predkrščanska, vendar so vanje počasi prešle tudi nekatere krščanske sestavine: krščanske prvine so vidne predvsem v sklepnem delu zagovora, večina se jih konča z besedami: *Pomagaj, Bog Oče, pomagaj, Bog sin, pomagaj, Bog sv. duh! Amen!* Pri nekaterih zagovorih pa ni smela biti izgovorjena beseda *amen*, sicer zagovor ne bi koristil. Pri nekaterih zagovorih se morajo posamezne besede ali cel zagovor trikrat ponoviti (Dolenc 1999: 31).

Zagovarjanje in zagovor so na celotnem slovenskem etničnem ozemlju poimenovali precej različno; najbolj znana in razširjena sta *zagovor* in *zagovarjanje* ter *bajanje*; na Koroškem Möderndorfer zasledi še: *ventuane*, *pananje*, *sarotenje*, *dovžebranje*, *bolezn odmodliti* (v glagolski obliki *dov modliti*, *dov žebrati*, *bolezen odmodliti*, *zapovedati*, *zapovetaj*); v Beli krajini: *razgovarjanje*; v Prekmurju: *čtenje*, *zapretki*; v Teru: *besidati*; v Budigoju: *zapretit*. Makarovičeva ugotavlja, da so Korošci poznali največ različnih izrazov (Möderndorfer 1964: 285, Makarovič 2008: 84).

Nasprotje zagovorov je zaklinjanje; gre za govorno formulo, s katero se izraža želja, da bi se v prihodnosti komu zgodilo kaj slabega in z namenom, da se ta zla želja tudi uresniči. To dejanje se opira na verovanje v magijo besede in zle sile, ki jih lahko z magično besedo pridobimo na svojo stran, tako da bi zaklinjanje lahko uvrščali celo v črno magijo. Največkrat so zaklinjali zaradi užaljenosti nad nekom, zaradi krivice, ki naj bi bila storjena tistemu, ki izgovarja urok, in zaradi želje po maščevanju temu, ki jih je prizadel. Cilj je bil materialna škoda, telesno ali duševno trpljenje ali pa fizično, moralno in socialno uničenje osebe, ki se jo zaklinja (Banovič 2009: 7). Jezik zaklinjanja je lahko vsakodneveni, enostaven in neposreden, lahko pa je tudi poln stilnih postopkov: metafor, hiperbol, metonimij in sinekdoh (Banovič 2009: 16). V preteklosti je obkrožujoča skupnost velikokrat obtožila ljudi, ki so zaklinjali. Označila jih je za čarovnike, še pogosteje čarovnice.

Tipologija zagovorov

Med strukturne tipologije zagovorov spada tipologija Ivana Grafenauerja. Ta razdeli zagovore na enočlenske in dvočlenske (Grafenauer 1937: 275, 276). Enočlenski zagovori obsegajo le magični ukaz, tj. vražni izrek, tisti sili, ki jo hoče zagovarjalec premagati; npr. Kunčičev zapisek iz Gorjan pri Bledu zoper hudo uro: *Čàràn woblak, bodè krotak, pojde na vsoče gore, wobvarè nam žitnò polje*. Tovrstni zagovori so najstarejša oblika zagovorov, nekateri so znani celo po vsem indoevropskem svetu (Grafenauer 1937: 189).

Dvočlenski zagovori imajo v prvem delu legendno ali bajčno povedko o dogodku, ki je bil podoben tistemu, ki ga zagovarjalec hoče tudi zdaj povzročiti. Legendna povedka

o dogodku v dvočlenskem zagovoru je precej obširna, liki v njih so biblične osebe, vražni izrek pa je položen v usta delujoči sveti osebi, tako da ima ta izrek obliko pravilne molitve, obračajoče se na Boga (Grafenauer 1937: 276). Takšno pripovedovanje naj bi analogno podprlo čarovno moč končnega vražnega izreka, sploh ker se je dogodek zgodil osebi z nadnaravno močjo ali oblastjo.

V zahodnem svetu imajo legendne povedke v zagovorih dve obliki: prva oblika govori o srečanju božanstva z demonom, ki odkrito pove, da želi človeštvu škodovati:

Potem pride sam usmiljeni Jezus, katerega srečajo otroci hudobnih mater. Jezus jih vpraša: - Kam greste? Otroci mi odgovore: - Mi gremo krščanskemu človeku kosti lomiti in kri pit ... (Möderndorfer 1964: 185–186)

Druga oblika je zasnovana na zgodbi konja ali Marije in svečenika: konj si je zvil nogo in bog svečeniku razkrije način, kako konja ozdraviti:

Sv. Florjan je konj'če pasu, / je čriz skal'co padu, nog'co si je zvinu, / klicov je boga Očeta, Sina in sv. Duha: / Pomagajte, da bo moja nog'ca zdrava! / Viš je vstov, skoču je, nog'ca je b'va zdrava. (Möderndorfer 1964: 267)

Drug tak primer je zagovor proti izvinu:

Marija po stezici teče, na plazincu parteče. Sveti plaščac razgarnila anu se je povalila anu si je ročicu zganila. Pride sveti Blaž, Kanihov woča anu ju praša: kaj si je tebe Marija. Ka takuo milo stojiš anu brežiš? Ka bi jest milo na stala anu brežala! Po stazici san tekla na plazincu partekla anu sam se povalila anu ročicu zganila. Vzame sveti Blaž, Kanihov woča zlato pero, zlatu kupu anu pomaže anu reče: Jest pruosim živiga Boga, da se imaju scelit žilъ anu koščicъ, kokar je scelila sama sveta Trojica zemlju anu nebuo. - Potlej moli 7 očenašev in češčenasimarij na čast sv. Trojici ter se zvinjeni ud pomaže z maslom ali s salom pa vselej nizdol. (Grafenauer 1937: 276)

Drugi člen tovrstnega zagovora je vražni izrek sam; npr. *Ta veči pana zoper kačji pik* – ta velja za najstarejši doslej ugotovljeni zagovor, napisan v slovenskem jeziku:

Stoi ena slata Gora, Na gori Stoy ena sueta Zerku, v zerkui Lessi Gospud Sueti Jobst, knemu je pershla Luba Diuiza Maria, ti lesshis inui trdu spish. Vstani Gori inui pomagai N. N. od tega hudiga Zerua Kazeuiedi ne, de bode taku sdrau, koker in od suiga ozheta inui matere Royen nato zerno semlo patu Synu Nebu in nomine patri set filij et Setus S. Amen. (Dolenc 1999: 158)

Dvočlenski zagovori niso razširjeni povsod po svetu, npr. indijski zagovori nimajo uvodne zgodbe, temveč samo vražni izrek. Dvočlensko zgradbo zagovora smo verjetno prevzeli od antičnih rimskih dvočlenskih zagovorov. Slovesnejša oblika zagovora pa se je razvila pod vplivom poganske svečeniške molitve, saj so te imele v že precej razvitem kultu že od nekdanj dva dela: slavilni in prosilni – prvi bi odgovarjal pripovednemu členu zagovora, drugi pa vražnemu izreku (Grafenauer 1927: 286). Pri nekaterih pa je dvočlenskost že posledica krščanskih molitvenih obrazcev: krščanski zdravniki bolnikov niso zgolj zdravili z zdravili, temveč so z njimi tudi molili za zdravje (Grafenauer 1927: 287). Zagovori, ki v božjem ali svetnikovem imenu rotijo bolezen (bolezenskega duha), naj odide, so verjetno nastali po zgledu krščanskih obredov – eksorcizmov (Grafenauer 1927: 288), tj. molitvenih obrazcev za odvrnitev vpliva hudobnega duha (SSKJ 1970: 260).

Pri analizi gradiva, zajetega v raziskavo, se je pokazalo, da je pri dvočlenskih zagovorih večkrat prisotna prošnja ali priporočilo sveti osebi, naj ozdravi bolezen oz. pomaga (bolezen je v teh razumljena kot stanje), medtem ko je pri enočlenskih ponavadi izrečen ukaz boleznici, ta pa je personificirana – torej zagovarjalec neposredno komunicira z boleznijo oz. zlim duhom.

Möderndorfer v svoji zbirki navaja tudi t. i. dialoške zagovore, ki so navzoči pri vseh južnoslovanskih narodih. Pri tem tipu je poleg zagovarjalca in bolnika prisotna še tretja oseba, ki z zagovarjalcem vodi dialog, npr. zagovor proti šenu: *Kaj pšeš? – Šen pšem! – Beži šen, da te v stopi opšem!* (Möderndorfer 1964: 12)

Glede na vražni izrek zagovore delimo glede na uporabljene magične postopke v tri skupine: odštevanje, izganjanje demona z naštevanjem delov telesa, izganjanje v zunanji, divji prostor. Vsi trije motivi so lahko uporabljeni v enem zagovoru, pogosteje pa so uporabljani posamezno v posameznem zagovoru (Radenković 1996: 290).

1. Odštevanje navadno poteka od števila 9 do 0, nato od 8 do 0, od 70 do 0, od 77 do 0, od 99 do 0:

Koliko je uredov? Jih je devet? Ni jih devet, jih je osem ...; Seč, seč, / vas je sedemdeset, / vas je ne sedemdeset, / vas je šestdeset ... (Möderndorfer 1964: 291)

2. Izganjanje demona z naštevanjem delov telesa: npr. za preganjanje prisada:

Prisad! Ali si voden ali si ognjen? Ali si prevelikih sap? Prisad! Pojdi ven iz mozga na kost! Prisad! Pojdi ven iz kosti na meso! Prisad! Pojdi ven iz mesa na kožo! Prisad! Pojdi ven iz kože na dlačico! Prisad! Pojdi ven iz dlačice v take kraje, kjer noben več ne prebiva! (Dolenc 1999: 128)⁶⁷

Izganjanje demona z naštevanjem delov človeškega dela je znano tako v zagovorih v cerkvenoslovanskem jeziku kot v folklornih zagovorih. Običajno izganjajo demona od glave do nog (glava je razumljena kot začetek in noge kot konec telesa) ali pa iz notranjosti telesa (kosti, meso) do zunanjih delov (koža, dlaka), kar je razumljeno tudi kot preganjanje od centra k stranskim (perifernim) delom telesa in nato v zunanost:

Ja vas preganjam ... Vö z temena, / vö s čela, / vö z zimic, / vö z oči, / vö z lalok, / vö z zob, / ...; Ti hud pejd ven s tega mesa, / s tega mesa v tenko kožco, / s tenke kožce v tenko dlačco, / s tenke dlačce v tenko travco, / ... (Möderndorfer 1964: 129)

3. Izganjanje v zunanji, divji prostor:

Jezus je na veliko noč zgodaj vstal, vzel zlato palico in šel po svetu. Srečali so ga protini in skrvnine in Jezus jih vpraša: Kam greste? Pa so odgovorili: Mi gremo N.-ove kosti ven metat, ude zvijaj, truplo v črno zemljo polagat. Jezus jim odgovori: Vi nimate pravice N.-ove kosti ven metat, ude zvijaj, truplo v črno zemljo polagat. Ampak pojdite na visoke planine, kjer noben črv ne prebiva, noben petelin ne zapoje. Tam naj vas požrejo črne megle. Pomagaj Bog oče ... (Dolenc 1999: 79)

⁶⁷ Ta zagovor se konča tudi z *izganjanjem v zunanji, divji prostor*.

V vseh treh skupinah vražni izgovor izganja bolezen ali nevšečnost v neobstoj – ta je lahko metaforično prikazan s številom nič ali pa je izgnan v deželo, kjer ničesar ni. To deželo si lahko predstavljamo tudi kot svojevrstni pekel ali grozni kraj, kamor nobeno živo bitje ne stopi, saj bolezen *tam* [...] *požrejo črne megle* kot najhujša grožnja.

Po funkcionalno–tematski tipologiji zagovore razdelimo po skupinah glede na ljubezen, zakon, zdravje in boleznitd., nato pa po posameznih težavah. Dolenc razdeli slovenske zagovore najprej glede na pomoči potrebnega: na zagovore proti boleznim človeka in zagovore proti boleznim živine, nato pa te razdeli glede na skupne lastnosti bolezni ali nevšečnosti. Tako so za pomoč človeku zagovori zoper kužne bolezni, okužbe in podobno, zagovori zoper notranje bolezni, zagovori zoper boleznim kože, zagovori zoper nezgode, poškodbe in druge kirurške bolezni, zagovori zoper otroške bolezni, zagovori zoper različne bolezni (mora, flus, impotenca, omotičnost, nora kost, divje meso, porod), zagovori zoper vse bolezni, v svoji kategoriji pa so zagovori zoper bolezni živine. Bolezni niso razporejene po klasifikaciji moderne medicine, temveč tako, kot so jih pojmovali preprosti ljudje, ki so upoštevali prevladujoče bolezenske znake (Dolenc 1999: 33). Zagovorov proti vremenskim nevšečnostim Dolenc v svojem delu ne obravnava – verjetno zaradi posledic, ki se ne izražajo na človekovem telesu – čeprav bi spadali med zagovore, ki so v pomoč človeku.

Dolenčeva delitev je z nekaj dopolnitvami (vključitev zagovorov proti vremenskim nevšečnostim) za slovenski prostor primerna, saj nam hkrati prikaže pogoste težave in bolezni, vsebuje pa tudi informacijo o naslovniku, tj. človeku ali živali. Žal nekatere funkcionalno–tematske skupine zagovorov v slovenskem kulturnem okolju niso zabeležene, npr. za ljubezen, boljši zakon ipd., zato je takšna delitev vsebuje le tiste zagovore, ki so ohranjeni.

Delitev zagovorov proti boleznim pokaže, da so (bili) nekateri zagovori bolj razširjeni in imajo več različic, nekateri pa so redki in se zanje ne ve, ali so v preteklosti obstajale še kakšne različice. Kljub temu je pri številčnosti in variantnosti zagovorov treba upoštevati, da je verjetno zapisano manj zagovorov in spremljajočih obredov, kot jih je v resnici bilo. Npr. za kugo, kolero, škrlatinko, vročinske in druge bolezni so skoraj gotovo zagovarjali, vendar doslej ni še nihče zasledil zagovorov (Dolenc 1999: 32). Za bolezni, ki so bile pogoste, a ne usodne, je obstajalo več zagovorov kot za redkejšje ali težje bolezni. Zagovori so povezani tudi z napredkom uradne medicine; s časom sta se poznavanje in uporaba zagovorov močno zmanjšala in danes jih je znanih le še malo. Nekatere najdemo zapisane v knjižicah, tisti zagovori pa, ki niso smeli biti zapisani in (najpozneje) v 19. stoletju niso bili več aktualni, se niso ohranili.

Jonathan Roper predlaga tri možne tipologije zagovorov:

1. glede na tip magičnega vpliva (pomoč, škodovanje, prenos prek predmetov, magija z uporabo amuletov, magija z uporabo zelišč, oralna magija, pisna magija itd.);
2. glede na mesto delovanja ali na subjekt (agrikolturni, zaščitni, gospodinjski, zdravilni zagovori in uroki), ta delitev bi imela tudi veliko podtipov;
3. glede na formalne karakteristike (npr. odštevanje, izgovor itd.). (Roper 2003: 30–32)

Zagovarjanje bolezní pri človeku

Proti nekaterim pogostim boleznim, kot so urok, šen, mrzlica, protin, je bila vrsta različnih zagovorov. Najširše razširjeni so zagovori zoper kačji pik, razne očesne bolezni, prisad, šen, revmatične bolezni, krvavitve in zvine; med bolj poznanimi so tudi zagovori zoper uroke in ogenj. Določen zagovor je bil načeloma zoper eno bolezen, nekateri pa so se rabili tudi zoper dve ali več bolezni hkrati (Dolenc 1999: 27). Te zagovore je vedno zagovarjal profesionalni zagovarjalec.

Med ljudmi je bila razširjena vera, da je človek podvržen 72 mrzlicam in vročinam, ravno toliko pa je tudi skrnin in devin (bolezni sklepov in mišičja) (Dolenc 1999: 78). Zato je bilo za te bolezni tudi veliko različic zagovorov; nekateri so si zelo podobni, drugi ne povsem, kar lepo pokaže pet variant zagovora proti protinu:

Prve tri različice zagovora proti protinu so enočlenske in neposredno izganjajo protin, pri čemer je bolezen personificirana (*Pojdi ven! / Pojdite*) – zagovarjalec ima moč neposredno komunicirati s posebljeno boleznijo. Prva dva zagovora sta iz Strojne, tretji zagovor je z Djekš na Koroškem in ima zapisan tudi obred:

1. *Oh al si protin če si protin od kod si ti al si s pepeliš či si od vasi či si od tega hudiga duha da ti vomiš moje kosti in sušiš moje žile in piješ mojo kri jaz kne preganjem svojo pomočjo jaz vas preganjem z božjo Pomočjo jas vam kne dam pre odlega da vi morte jiti vun pr teh črneh nohtih. Amen.*⁶⁸ (Dolenc 1999: 79)
2. *Jaz k nebom štrihov te noge in ta trup jaz bom le štrihov vse protine in protinke kosta vidva doblena al sta vufti če sta doblena od po cestah či sta doblena pri vazih ča po razpotju či sta doblena v potokih če sta od ognja če sta v planine al doline či ste od skalovja in v pečovje bodita doblena kri hočeta pojdi vun te skurnoba pojdi vun ta skurnoba s teh firmaneh slidov s teh žegnaneh kosti jaz vam kne dam prej odloga da morte jiti vun per teh črneh nohtih. Amen.* (Dolenc 1999: 79)
3. Razbelijo devet kamenčkov, ki so jih nabrali na dnu potoka, jih vržejo po tri in tri v prazno skledo, ki jo pokrijejo potem s praznim loncem ter nato vlijejo v skledo vrele vode. Ko se »prot peče«, položijo skledo z loncem vred na oboleli ud in molijo: *Mi gremo N.-ove kosti ven metat, ude zvija tm truplo v črno zemljo polagat. Ampak pojdite na visoke planine, kjer noben črv ne prebiva, noben petelin ne zapoje. Tam naj vas požrejo črne megle. Pomagaj Bog oče ...* (Dolenc 1999: 79)

Naslednja dva zagovora proti protinu sta dvočlenska, bolezen ni personificirana v razmerju do zagovarjalca, ampak le v zgodbi in prvem delu zagovora; zagovarjalec v teh zagovorih naproša višjo silo za pomoč: Sveto trojico, svetnike, Jezusa, Marijo, Boga.

4. Podobna sta si dvočlenska zagovora iz Strojne in z Jezerskega (Dolenc 1999: 80); oba zagovora vsebujeta prošnjo višji sili za pomoč pri ozdravljenju. Iz Strojne je zagovor:

Skoz pridprošnje sveti apostolov Petrusa Pavlusa kalmana svetiga Boštjana je bog dav to vodo na ta svet de je vprava cev izvolen svet vse pičovje in bolezni

⁶⁸ Originalen zapis zagovora je brez ločil.

täga keršanega človeka potem pride vsmileni Jezus proti jemu prideji hude matere otroci Jezus je barov kam vi greste mi gremo kršanskemu človeku kosti in glide van metati Jezus je zgovoriv vi nemate keršanskemu človeku kosti in glide van metati ti človek je krst in sveto birmo zadobiv sveto soboto jutro in ... moj pomočnik pomaj bog oče bog in bog sveti duh sveta visoka trojica vsi svetniki in svetnice božje vjemu Jezusa Kristusa Gospoda našega amen.

5. Zagovor z Jezerskega pa se glasi:

Na prošnjo vseh svetnikov, sv. apostolov Petra in Pavla, sv. Kozma in Kozmana, sv. Elizabete in vseh drugih svetnikov tega žegna, ki ga je bog dal na svet, da je opral ves izvoljeni svet, operi še tega človeka vseh hudih krčnih bolezni, vseh giftov in vergiftov in vseh 77 protinov. Potem pride sam usmiljeni Jezus, katerega srečajo otroci hudobnih mater. Jezus jih vpraša: 'Kam greste?' Otroci mu odgovore: 'Mi gremo krščanskemu človeku kosti lomit in kri pit'. On je zadobil gnado olja pri + Sv. Krstu +, pri sv. birmi in pri vseh drugih (+) zakramentih, da bi bil zdrav na duši in telesu. Jaz ozdravljam v imenu Jezusovem in Marijinem in v imenu vseh svetnikov. Na priprošnjo vseh svetnikov rečem v imenu Jezusovem, naj potegne to bolenje s tega telesa v tisti kraj, katerega si nihče ne izmislil, kjer nobeden ne hodi. Tam naj bo njegovo pribežališče. V to pomagaj Bog oče, Bog sin in Bog sv. Duh na prošnjo vseh svetnikov.

V tem zagovoru je v zaključku tudi prošnja Bogu in Jezusu po pomoči.

Poleg teh zagovorov, kjer protin izganjajo iz delov telesa, je obstajala še oblika zagovora proti protinu z odštevanjem: *Protini, protini, či vas je 77, naj vas ne bo 77, naj vas bo 70 [...] naj vas ne bo nič!* (Dolenc 1999: 82) in izganjanjem v kraj, kjer ni nič živega. Zagovor se trikrat ponovi in konec vsakokratne ponovitve je zagovarjalec naredil trikratno odvrtačilno kretinjo.

*Pojdi ven, pojdi ven, pojdi ven –
s tega m'sa, s te krvi in z vseh kosti, ti prežlehtna kri,
pregoja te Ježešova presveta Rešnja kri,
Ježeš Krišteš, ki je prej bil kot ti.
Pojdi na te visoke puanine, kjer nobena ptica ne obleti, noben zvu'n ne buči,
noben krščanski čovak prebivat ne more.
Pomaj Bu'h Uoča, pomaj Bu'h Sin, pomaj usmilani Ježeš in
vas svet' krstni patron in svet' Sobota opoudne [...]* (Dolenc 1999: 80, 81)

Široko znano je bilo žetje ječmena – zagovarjanja niso opravljali zgolj zagovarjalci, temveč odrasla oz. starejša ženska v družini: ženska je pred očesom izvajala gibe z roko, kot da bi žela, in ob tem govorila (trikrat) *Ječmen žanjem!*. Ponekod je tisti z ječmenom še kaj odgovoril, ponekod ne. Tega zagovora se ljudje še danes spominjajo po celi Sloveniji. Povsod ima dokaj podobno osnovo, iz katere se je razvilo nekaj področnih variant. Za ta zagovor je značilna tudi dialoška zgradba (v vseh različicah):

Tisti, ki ima ječmen na očesu, vprašuje tistega, ki žanje: *Kaj pa delaš?* Ta zamaheje z nožičem okoli očesa in odgovarja: *Ječmen žanem*. Tako trikrat. (Makarovič 1982: 402)

Drug način:

Kaj devaš? Ječmen žanem. Pomaj Boh oče, Boh sin, Boh sveti duh pa sveta Lucija. Na koncu zagovarjalec reče: Zdaj je pa požet. (Makarovič 1982: 402)

Nekaj zagovorov, vendar malo, je »univerzalnih«, zoper znane in neznane bolezni. Tako je zagovarjalka iz Rude povedala zagovor, ki »pomaga za več, če že ne za vse bolezni«:

Ko je mesec pri kraju, to dou požebam. Je za vse, tudi za rak, za rak na prsih, za zdravje. Sem za eno ta šlejni mesec požebava, ne da bi vedela za to, da bi se rak verkapslu, sem pa naredila. Prvič je blo leta 1978, so ji knoli beg prišli, septembra letos (2006) je spet prišla in sem spet dou požrebava: Ježš je na ukazou dou lečā trudān zaspātō tri ajngelce nam posvatō: adān bo nas vižov, adān bo nas pižov, adān bo nas palov na svetā paradiž. Tam v svetam paradižō je povhno sveta duha, tam je an stov, tam sedi sveta Marija, svetā Jezus in svetā Jožaf. Skuz kaj ste vi pršli? Skuz hice, skuz trnice. Htu vam je tosa pomahov? Sam kriščov žegān. Htu na tam svite to molitovco kna naučov se bo, bo mohov na hānam svite, al bo votov zveličan bitā. (Makarovič 2008: 85)

Navedeni zagovor je pravzaprav folklorna molitev, vendar ima funkcijo zdravljenja, zato jo lahko uvrščamo tudi med zagovore. Ta primer dokazuje bližino zagovorov in folklornih molitev in je nazorni prikaz prehajanja obrazcev od ene funkcije k drugi.

Makarovičeva je na terenu zasledila tudi zagovor proti oteklini zaradi zoba, šenu ter izvinu, le da je pri prvem postopku zagovarjalka molila na kruh, pri drugem pa na vrvico:

Vzela je kos rženega kruha, ki ga je moral prnesti bolnik, in se z njim nekam skrila in nanj požebala: 'Jezus pa svet Peter sta skupaj hodiva. Je pa reku Peter: Ljubi Jezus, pomaj. Jes nikamor več ne morem'. Nato je kruh izročila bolniku, ki ga je moral nekaj časa držati na zobu in nato pojesti. (Makarovič 2008: 84)

Enako je zagovarjala, če si je kdo zvil nogo. S seboj je moral prnesti vrvico. Ko je skrivaj nanjo molila navedeno besedilo, je potem bolnemu privezala vrvico okoli zvite noge (Makarovič 2008: 84).

Tretji zagovor zoper vse bolezni se glasi:

(Tisti, ki je bolan, mora, medtem ko zagovarjalec dou modli, moliti k svojemu patronu Očenaš in Zdravamarijo) Zagovarjalec se najprej prekriža, potem moli: Jest preganjam vse hude frgifte, vse hude protine, hude skronine, hude krče, hude frase, vse hude bolezni, jas ne preganjam s svojo močjo, ampak z božjo močjo s temi besedami, s katerimi si sveti krst prejel: imenu svetega duha z 12 apostolānu, Device Marije čistega spočetja, moraš šetiga trupva tega človeka na rokah na nogah in s celiga života, jas zašafam tam, kjer ni nobenega petelinjega petja, kjer nobena žegnana noga ne stopi, kjer noben žegnan zvon ne zapoje, tam ti prebivaj od vekomaj do vekomaj igla alta tatra germathen.

Bolnik mora nato še pomoliti na čast zavetniku. Zdravilec drži v rokah še rožni venec, saj ne sme moliti z golimi rokami, ker se naleze od bolnega. Ali pa naj drži v rokah kamenje izpod kapa, prav tako z namenom, da se ga bolezen manj prime. (Makarovič 1982: 402)

Za nekatere bolezni zagovori niso znani ali pa so zbiralci zasledili zgolj enega, npr. edini najdeni zagovor proti boleznim vranice je bil dokumentiran v Istri:

Na vranici bolan človek je ozdravel, če se je obrnil ob vzhajajočem mesecu, kadar je bil »uščap«, proti njemu in ga trikrat vprašal: *Misec, misec! Zad gore san slezene prebijal. Prebij je i meni!* (Dolenc 1999: 77)

Edini zagovor zoper grinte pa je iz Srednje Bistrice v Prekmurju:

Na starega leta zvečer so se vsi, ki so bili v hiši, umivali in govorili: *Stare grinte dol, ka pridejo nove gor!* (Dolenc 1999: 113)

Nekateri zagovori so bili le zapisani, bolnik jih je moral imeti stalno pri sebi, da je ozdravel. V knjižici iz Zavrata pri Rovtah je tak zagovor zoper živčno mrzlico:

Zapišeš tele besede na en košček nenucanega papirja: Merzla in strev utopim jest u potoku bolečine in terplejne imejo jet von ne noter. V imenu Boga Očeta + v iemen Boga Sina + v iemen Boga svetega duha + Amen.

Ta papir obesijo bolniku na novo še ne nucano Virnato net 9 dni dovg okolu vrata ta devet dan mu ga vzem preč in ga nes zjutraj na preden sonce pride v tekočo vodo tok se bo bolezen čist zgubila. (Dolenc 1999: 61)

Zagovarjanje urokov pri človeku

Uroki so najpogosteje *napadali* ženske in otroke. Zoper uroke so poznali tri vrste zagovarjanja: zagovarjanje s štetjem, zagovarjanje z besedami ter zagovarjanje z živim ognjem in odštevanjem nazaj.

Pri zagovarjanju s štetjem zagovarjalec šteje nazaj, nato se zagovor zaključi s prošnjo svetim osebam za pomoči:

Urakov ni devet, jih je osem, urakov ni osem, jih je sedem [...], uraka nista dva, je eden, urakov ni eden, urakov ni ubenga. Pomagaj bog oče, pomagaj bog sin in sveti duh.

Ko zagovarjalec odmoli, še pljune na stran. Če moli za žival, pa še trikrat potegne po zraku s predpasnikom (Makarovič 1982: 402).

Na koncu vražnega izreka je še prošnja svetim osebam po varovanju.

Zagovarjanje z besedami (enočlenski zagovor s preganjanjem):

Ti hudi urak, al si prišu, ti od ufti al od teh žlehteh ljudi, ti hočeš temu človeku škodovati, jedi ti beg (trikrat), jaz te ne preganjam, preganja te Bog Oče, preganja te Bog Sin, preganja te Bog Sveti Duh. Med zagovarjanjem še škropi z blagoslovljeno vodo. (Makarovič 1982: 402)

Zagovarjalec preganja urok s pomočjo avtoritete, ki jo predstavlja sveta oseba. Blagoslovljena voda deluje kot zaščita.

Zagovarjanje z živim ognjem; zagovor z odštevanjem:

Za urak pri otrocih so mati vzeli piskar in vanj vrgli živo oglje in okrili z adrcio ali s predpasnikom, ki so ga imeli na sebi, nato pa si po vsaki strani telesa, to je po levi in po desni strani po trikrat stresali s posodo od vrha navzdol in molili zadensko: uraki so trije, niso trije, uraka sta dva, nista dva, urak je eden, ni

enega, ni nobenega. Oglje so nato vrgli nazaj v peč. Kadar je naredila, je vedno pomagalo. (Makarovič 1982: 402)

Ta način zagovarjanja uroka je najbolj pogost v slovenskem kulturnem prostoru in ima številne variante, od tega jih precej vsebuje mitološko število tri. Poleg odštevanja je zagovarjalec potreboval še živo, tj. tleče oglje.

Kolomonov žegen in Duhovna bramba

Kolomonov žegen in *Duhovna bramba* sta knjižici, v katerih so zbrane vraže, folklorne molitve in zagovorna besedila. Imeli naj bi varovalno in zdravilno funkcijo. Knjižici sta pomemben dokument o zagovorih, saj vsebujejo tudi zagovore in folklorne molitve, ki jih na terenu ne zasledimo več (npr. zagovor proti kugi). Marsikateri zagovor iz knjižice prešel med ljudi in zaživel kot folklorni zagovor.⁶⁹

Prvi se je za knjižici zanimal Matija Čop, o obeh pa je pisal Ivan Navratil leta 1894 v besedilu *Slovenske narodne vraže in prazne vere* (Letopis Slovenske Maticice, 1894). *Duhovna bramba* je ohranjena v treh različnih tiskih: dve sta koroški (ena je mlajša, ponatis starejše inačice) in ena je štajerska (Grafenauer 1907: 2). Prvotno so bila besedila iz *Duhovne brambe* in *Kolomonovega žegna* – molitve in žegni – tiskani ali pisani na posameznih listih (Grafenauer 1907: 15).

Vir obeh knjižic je staropisemska *Kabala*, manjši del je praznoverje, iz orientalske, kabalistične in srednjeveške magije in iz srednjeveške mistike ter kasnejšega misticizma (Grafenauer 1907: 15). Na sledove kabalistične magije kažejo številna klicanja duhov ter hebrejska in grška imena za duhove. Tudi »črke zoper kugo« v Duhovni brambi in Kolomonovem žegnu so najbrž okrajšave skrivostnih neznanih besed (Dolenc 1999: 29). Večinoma so besedila pisana brez ločil, z redko zapisano veliko začetnico, kar je razložiti z vero v moč neprekinjene besede (Orožen 2009: 270).

Vsebina Duhovne brambe so praznoverske molitve, ki obvarujejo človek vsake nesreče, da je varen pred coprnijo in vsemi nevarnostmi:

Kdor nosi ta žebranja pisana, zlasti pa udrukana pri sebi, mu noben človek ne more škodovati, trpel ne bo nobene škode za pravice dela, varen bo pred točo, pred požarom, pred šelmi (tatovi) in merdrarmi in pred raubarmi, kratko, nič hudega se mu ne more zgoditi; še celo moralno orožje do takega človeka nima nobene moči; žena pa, ki si položi take molitve in žegne! Na glavo ali na život, bo lahko rodila in otrok bo zdrav in ljub. Bogu in ljudem. (Grafenauer 1907: 3)

⁶⁹ Zagovor proti kugi v *Duhovni brambi* iz l. 1740:

»To si ti Bustabi sa kugo kateri se morjo per sabe nosit [...] tedei je ta patriarh od Austicie, usam te prizhiozhe buchtabe ratou, kateri so os s. Zahariusa shkof, v Jeruisalem resvoshani, inu sa kuo gorei sehranjeni bli, inu poterdeni, to majo kako ano shishno pomuzh, kader je kuga da je imamo udrukano per sabe nositi. K so tu sturili ni obeden vezh na kugi umerou, inu kader se bushtabi na ane duri shribajo, so usi pred kugo obaruani, kiri pod isto streho bonajo.

Buhshtabi sa kugo so leti:

+ ZDIA +BIZ + SAB + ZHGP + BFRS«. (Dolenc 1999: 29)

Ta zagovor je morala oseba nositi zapisanega s sabo; izvor in pomen črk je neznan, funkcija tega zagovora je pa zaščitna in zdravilska.

Poleg takih »žegnov« vsebuje zbirka še razne zagovore, rotenja, navodila, kako klicati duhove, vzdigovati zaklade in si dobiti denar od raznih svetnikov in duhov.

Kolomonov žegen je služil kot blagoslov za potovanja, varoval je pred tatovi, nevihtami, krogliami, čarovnicami, ognjem, božjastjo; varoval naj bi tudi živino (Kolomon je zavetnik živine). V Kolomonovem žegnu so poleg navadnih »žegnov« tudi zagovori: v 52. kapitlu *ta majn pana* in v 53. kapitlu *ta veči pana ali mitel* je zagovor proti kačjemu piku, nato rotenje ter navodila, kako klicati duhove, dvigati zaklade in si od raznih svetnikov ali duhov pridobiti denar.

Zagovori proti vremenskim nevšečnostim

Človek si z zagovori ni pomagal le k boljšemu fizičnemu počutju, temveč so mu pomagali tudi pri zunanjih tegobah, kot so vremenske nevšečnosti in naravne nesreče. Od vseh naravnih nesreč so znani le zagovori pred nevihto in točo; prav ta dva vremenska pojava sta bila verjetno najpogostejši vzrok škode na polju. Ti zagovori so kratki, večinoma vsebujejo vražni izrek, tj. ukaz ([...] *bod' ponižen in krotak* [...]) in izganjanje (*Pojdi na tisto goro* [...]) za ponižnost ali odhod tja, kjer ne bo nikakršne škode. Svete osebe so navadno nagovarjali, naj varujejo *ravno polje in vinske goré* ali naj jih varujejo pred vsem hudim.⁷⁰

Pred nevihto (Mengeš):

Svet šmarn' oblak, bod ponižen in krotak, kok'r je Jezus biu, ki je na svetem križ kri preliu. Nikar ne pojď na naše pole, pojď' na usóke goré, kjer nič škode naredu na boš.

Ob hudi uri (Gabrje pri Brusnicah):

Varuj Bog to naše ravno polje in vinske goré! Pojdi na tisto goró, kjer škode nič ne bo!

Pred nevihto (Dolsko):

Kdor 'oče čez polje teč' mora trikrat sveto ime izreč': Jezus, Marija, svet' Jožef. Svet oblak, bod ponižen in kroták, kot je Jezus bil, ko je pod križem stal in svet evangelij bral.

Zagovori proti boleznim živine

Živina je pomenila človeku delovno silo in hrano, zato je bilo njeno zdravje zelo pomembno. Bolezni in poškodbe živine so zdravili z zagovori; v knjigi *Zagovori v slovenski ljudski medicini* (Dolenc 1999: 209–222) so zbrani naslednji: proti boleznim vimena pri govedu, proti odvzemu mleka, proti napenjanju goveda, neješčosti, ramarju, bradavicam, metljavosti, putiki, povrgu, proti boleznim nog, zvinu noge, zvinu kolka in urokom živine (predvsem pri mladčih; živino se je uročilo, če je kdo hvalil njeno lepoto ali velikost, ne da bi omenil Boga); zagovori proti boleznim konj in zagovori zoper nedoločene živinske bolezni.

⁷⁰ Primeri so iz Novakove knjige *Slovenske ljudske molitve* (1983: 77–78).

Večina zagovorov proti boleznim živine je enočlenskih. Zagovor se osredotoča na izganjanje ene bolezni, npr. za izganjanje bolezni vimena (Dolenc 1999: 209):

Ti hudi govčič iest tebi prepovem ti moresh iet von is tega govedota zhe shi na krav sprav se na drob česi na drob sprav se na kože, česi na kož sprav se v dlake von is te dlake v skalovje ker nobena karšanska stvar ne zaide. Imenu očeta ... Ena češena Marija.

Sestavljeni dvočlenski zagovor z zelo kratko legendno zgodbo je zoper konjske bolezni in zoper zvin konjske noge:

Sa reshene kony am yesr Joa: sam nasshil en doaber dobizhik to my pomagi Buh ozhe Syn Buh S. Duh inu ubi S. Job ku si orau suoyu nyuo notor si nasshou try zheruu eden ye bell tadrugi vise pas tym trekim yest vsamem da ty zheruu nizh na skoduy (Dolenc 1999: 220).

(Sv. Florjan je konjčca pasu, je čriz skal'co padu, nog'co si je zvinu, klicov je Boga Očeta, Sina in sv. Duha: Pomagajte, da bo moja nog'ca je b'va zdrava (Dolenc 1999: 220).

Največkrat so bolezen izganjali v neznane kraje:

Ramar pojdi na te kraj da nobena žvad ne hodi po tem pa ko muhe, do bo živina postava tak ko prej bva (Dolenc 1999: 213).

Uroke so – kot pri človeku – preganjali z odštevanjem:

Urakov ni devet, urakov je osem [...] uraka sta dva – uraka nista dva, urak je adn – urak ni adn, uraka ubenga ni, uraka obenga ni, uraka nobenga ni. Pri vsakem verzu se prekrižaš, na koncu pa blagoslovljeno vodo s tremi živimi oglji zliješ na prašiča (Dolenc 1999: 217).

Zagovor zoper bolezen živine je lahko imel tudi obliko molitve: če je zbolela krava ali svinja, so jo v Sovjaku pri Vidmu ob Ščavnici pokadili s kadilom iz cerkve in ob tem šestkrat molili:

Sv. Patricij in sv. Anton varuha naše živine ozdravita nam to živino v imenu Boga očeta ... (Dolenc 1999: 222).

Pri tem zagovoru ne gre za ukaz, temveč za prošnjo svetnikom.

Tudi pri zdravljenju bolezni živine so zagovarjali z zapisanimi zagovori. Listek so dali bolni živini, da ga poje, npr.:

Dej ta cahen žvini ta cegcelc usak Ponedelik ko je zdaj pisan: Benedicto Antoni + Amen + Sham + Demascer + SS Theham + Sebr +. Je skušeno. Od coprarske šibe (Dolenc 1999: 222).

Ali:

v Šentjurju pod Kumom so dali kravi ob telitvi požreti listek (»šlukcetil«) z napisom: *Sator, arepo, nennet, opera, Rotas* (Dolenc 1999: 215).

Estetska struktura zagovorov

TEKST

Na Slovenskem so se uporabljali tako zagovori v latinščini kot v slovenščini. Latinskih ni bilo veliko in so se večinoma nanašali na konfesionalne molitve in svete osebe (Bog, Bog sin in sveti Duh), npr. proti mrzlici in vročini:

+ *sigma + te + temere + me + tangis + et + angis + Potentia dei Patris + sapientia dei Filii + Virtus Spiritus San + cti defenedat hunc famulum N.a febre cottidiana, secundana, terciana sive quartana per merita et Virtutem Sanctae Emfrosianae. In nomine Patris + et filii + et Spiritus Sancti +. Dicat paciens Pater noster in honorem quinque vulnerum Iesu Cristi* (Dolenc 1999: 59).

Zaradi latinščine je bil zagovor bolniku nerazumljiv, zato je bila magičnost besede večja. Večina zagovorov je bila v slovenščini, in sicer v narečjih.

V zagovorih imajo pomembno funkcijo stilna sredstva: ponavljanje, rima, personifikacija.

Ponavljjanje

Najpogostejše med stilnimi sredstvi je ponavljanje: ponavljanje besed (samostalnikov in pridevnikov), besednih zvez, celotnih verzov – paralelizem členov. Ponavljanje je najbolj poudarjeno pri zagovarjanju z odštevanjem (npr. pri zagovarjanju uroka), pogosto pa je tudi pri dvočlenskih zagovorih, npr. v zagovoru proti izvinu, v prvem delu, v zgodbi iz legende:

Stoi ena slata Gora, Na gori Stoy ena sueta Zerku, v zerkui Lessi Gospud Sueti Jobst, [...] (Dolenc 1999: 158).

V zagovoru za preganjanje prisada:

Prisad! Ali si voden ali si ognjen? Ali si prevelikih sap? Prisad!Pojdi ven iz mozga na kost! Prisad!Pojdi ven iz kosti na meso! Prisad!Pojdi ven iz mesa na kožo! Prisad!Pojdi ven iz kože na dlačico! Prisad! Pojdi ven iz dlačice v take kraje, kjer noben več ne prebiva! (Dolenc 1999: 128).

V zagovoru za zdravljenje šena:

*Jaz ti velim z božjo pomočjo,
Imaš se razajt kot oblak na nebu!
Jaz ti velim z božjo pomočjo,
Imaš se razajt kot megla na polju!
Jaz ti velim z božjo pomočjo,
Imaš se razajt kot pena na vodi* (Dolenc 1999: 53).

Izredno gosto ponavljanje je v zagovarjanju kačjega pika iz Dobrepolske doline, kjer je vsak verz ponovljen trikrat:

Tam stoji ta silna skala, tam stoji ta silna skala, tam stoji ta silna skala, tam gori leži sv. Šemberjevs, tam gori leži sv. Šemberjevs, tam gori leži sv. Šemberjevs,

*prišla je Mati božja Marija Devica, prišla je Mati božja Marija Devica, prišla je
Mati božja Marija Devica, da zemski črv tebi ne more nič škodovati, da zemski
črv tebi ne more nič škodovati, da zemski črv tebi ne more nič škodovati.*

*Nato se zmolijo trije očenaši tako, da se vsaka beseda po trikrat zgovori, n. pr.
Oče, oče, oče, naš, naš, naš, kateri, kateri, kateri itd. Nato je treba tri koščke
kruha vzeti, čez nje je treba trikrat znamenje sv. križa napraviti in anto dati
pičenemu človeku ali živini snesti. (Mrkun 1937–1939: 5)*

Pri zagovorih ob ponavljanju besed vzporedno poteka tudi ponavljanje gibov, moli-
tev, tudi samega obreda. To ponavljanje ustvarja ritmičnost, hkrati pa stalnost strukture
in ritma poudarja pomembnost izrečenega, npr.: v Krogu pri Murski Soboti so poznali
daljši zagovor proti urokom, ki ga govore, ko spuščajo sedem ali devet koščkov oglja v
vodo:

*Če si od stare ženske, odhajaj,
Če si od kakšnega moškoga, odhajaj,
Če si od toga, odhajaj.
In ko potem bolnika mažejo z vodo, nadaljujejo:
Vörki, vörki, vi grdi vörki,
Odked ste prišli, ta odidite.
Bog ti pomagaj, sveti krstni patron,
Sveti Benedikt, sveti Valentin,
Sveti Sebeščan, sveti Rok i svi boži sveci,
Vse svetice bože, sveta Trojica,
Prečastita blažena Devica Marija (Dolenc 1999: 104, 105).*

Rima

Pogosto stilno sredstvo v zagovoru je rima. Lahko je le v delu zagovora:

*Marija po stezici teče, na plazincu parteče. Sveti plaščac razgarnila anu se je
povalila anu si je ročicu zganila. [...] (Grafenauer 1937: 276).*

Pojavlja se lahko tudi v celotnem zagovoru, vendar je ta praviloma krajši, npr.:

*Varuj Bog to naše ravno polje in vinske goré! Pojdi na tisto goró, kjer škode nič
ne bo! (Novak 1983: 78)*

Pri vseh zapisanih (oz. znanih) zagovorih proti vremenskim nevšečnostim je rima
vodilno stilno sredstvo. Pripomore k lažjemu zapomnjenju zagovora in zato zanesljivej-
šemu predajanju naslednjim rodovom.

Z rimo in ponavljanjem je v zagovoru ustvarjen enakomerni ritem, s čimer zagovor-
ni obrazec deluje bolj svečano in mistično.

Personifikacija

Pogosto notranje stilno sredstvo v zagovorih, v katerih zagovarjalec neposredno izganja
bolezen ali vremensko nevšečnost, je personifikacija.

Zagovor proti protinu:

Oh al si protin če si protin od kod si ti al si s pepeliš či si od vasi či si od tega hudiča duha da ti vomiš moje kosti in sušiš moje žile in piješ mojo kri jaz kne preganjem svojo pomočjo jaz vas preganjem z božjo Pomočjo jas vam kne dam pre odlega da vi morte jiti vun pr teh črneih nohtih. Amen. (Dolenc 1999: 79)

Zagovor za izganjanje boleznih vimena:

Ti hudi govčič iest tebi prepovem ti moresh iet von is tega govedota zhe shi na krav sprav se na drob česi na drob sprav se na kože, česi na kož sprav se v dlake von is te dlake v skalovje ker nobena karšanska stvar ne zaide. Imenu očeta ... En češena Marija. (Dolenc 1999: 209)

Zagovor proti nevihti:

Črn oblak, bod' ponižen in kroták, kakor je bil Jezus na svetem križu. (Novak 1983: 80)

Pri zagovorih, ki vsebujejo prošnjo višji sili za pomoč pri ozdravljenju, personifikacije načeloma ni, kot v sledečih zgledih:

Zagovor proti izvinu:

[...] *Vzame sveti Blaž, Kanihov woća zlato pero, zlatu kupu anu pomaže anu reče: »Jest pruosim živiga Boga, da se imaju scelit žilč anu koščicč, kokar je scelila sama sveta Trojica zemlju anu nebuo.«* [...] (Grafenauer 1937: 276).

Zagovor proti očesni mreni:

Boh in sveti božji križ Sveta Sosana je rodila sv. Ano, sveta Ana je rodila sveto Lucijo in devica Marija je rodila vsmiljenga Jezusa. Jezus pa je čez vse malenke, črez te krvave, črez te plave, črez te bele in črez mesene. Jes imam terdno vupanje na sveto Lucijo in Bog če si ti pomaj Bog sin, ti pomaj Bog sveti Duh, še ti pomaj sveta Lucija. Pomaj pa ta visoka sv. Trojica. (Dolenc 1999: 66)

V zadnjem primeru zagovarjalec naproša višjo silo, naj pomaga pri ozdravitvi (zagovarjalec torej nima več neposrednega stika z boleznijo oz. zlo silo, ima pa stik z višjo silo); bolezen ali nevšečnost ni več zla sila, ki napada človeka ali žival, temveč problem, ki ga lahko božja ali višja sila reši.

Pri zagovarjanju so pazili tudi na števila: najugodnejša so bila biblična (mitološka) števila: 3, 7, 9 in 77. Zagovarjanje so zaključili z molitvijo 3, 5 ali 7 očenašev in češčenih Marij (Dolenc 1999: 31); ta števila veljajo tudi za pravljična števila. Največkrat se v zagovorih najde število tri, predvsem pri ponavljanjih besed, besednih zvez, verzov ali celotnih zagovorov. Tudi samo besedilo lahko vsebuje po tri ponovitve, npr. pri zagovoru proti kačjemu piku iz Polskave:

Tam, tam, tam, stoji, stoji, stoji (poudarek S. B.) *ta siuna skala, tam gori leshi leshi leshi svet Schembaminus, pershlaie, pershlaie, pershlaie, mati boshe, Marie Devize de, de, de, ta postsemelski zheru tebi N. nemere shkodovat. 5 ozhenasheu, 5 zheshena mari, potem 3 krizhe en mau kruha dai snest.* (Dolenc 1999: 161)

Zagovori se večkrat zaključujejo z zaključno formulo: V imenu Očeta, v imenu Boga sina, v imenu Boga svetega duha. Amen ali samo Amen ter s prekrižanjem (+) ali pa je

zapovedano večkratno ponavljanje katere od kanoniziranih cerkvenih molitev (Očenaša ali Zdravamarije), npr. v Smokvicah pri Gradišču so zagovarjali urok takole:

Od nič prišlo, v neč ne bo šlo! Neč pride i zraka ali bogsigavedi od kod. Nato smo zmolili 5 očenašev. (Dolenc 1999: 108)

TEKSTURA

Zagovori so bili del magije, beseda je nosila čarovno moč, zato je bil način izgovarjanja natanko predpisan. Zagovarjali so s primerno jakostjo in čustveno zaznamovanim tonom: nekateri so se izgovarjali šepetaje, nekateri glasno, nekateri momljajoče, vsi pa so se izgovarjali počasneje – tako, da je višja sila (slaba ali dobra) dobila sporočilo (Orožen 1009: 270).

Ponavljjanje povzroča ritmičnost, hkrati pa stalnost strukture, ritma in poudarja pomembnost izrečenega, npr. sedem- ali devetkratno spuščanje koščkov oglja v vodo.

Kretnje in gibi so pri zagovarjanju določeni, npr. oponašanje giba ob žetju pri zagovarjanju (»žetju«) ječmena, pri zagovoru proti zvinu iz Istre pa mora zagovarjalec na vrstico narediti tri vozle (Dolenc 1999: 142).

Posebno mesto imajo zagovori, ko zagovarjalec šepetaje ali neslišno žebra ustrezno zarotitveno besedilo ali zagovor zoper bolezen, ki jo odganja (Makarovič 2008: 82). S t. i. šepetajočim, skrivnim zagovarjanjem nekaterih notranjih in zunanjih bolezni (npr. šena, skrnine, izvina ...) so se navadno ukvarjali »specializirani«, največkrat starejši zagovarjalci (na Koroškem pogosteje ženske kot moški) (Makarovič 2008: 91). Poltiho ali skrivno šepetanje zagovora je delovalo na bolnika sugestivno in je vzbujalo večje upanje v ozdravitev. Daljši zagovori so bili ritmizirani, zagovarjalec jih je mrmral zelo potih in nerazumljivo ter delal križe nad obolelim mestom.

Žal je tekstura zagovorov le redko zapisana, zato so podatki pomanjkljivi. Kljub temu pa je jasno, da je tekstura dopolnjevala celoten obred in pripomogla k veri v magično moč besede. Ker je temeljna naloga zagovorov zdravljenje z besedami, so te tudi posebno skrbno, slavnostno podane.

KONTEKST

Kontekst se deli pri zagovorih na dve medsebojno povezani obliki: prvi del konteksta je vzrok za zagovarjanje, tj. bolezen ali vremenske nevšečnosti. Gre za t. i. *predkontekst*. Če te vzročnosti ni, se zagovarjanje sploh ne izvaja. Prav vzročnost tudi narekuje, kateri obrazec in obred naj bo uporabljen. Pri zagovarjanju je možnost izbire majhna – vsak zagovor je namenjen le določeni bolezni oz. nevšečnosti.

Drugi del konteksta je vezan na samo zagovarjanje: kakšen prostorski in časovni kontekst terja posamezni zagovor. Ta del konteksta dopolnjujejo še vera bolnika v moč zdravilne besede in spremljevalni obredni predmeti.

Mnogo zagovorov se sme uporabljati le ob določenem delu dneva (sončni vzhod, zahod), tedna (dan v tednu), lune (ob polni luni, ob mrku, ko raste ali upada). Najugodnejši čas

naj bi bil ponoči (med zadnjo uro dneva, pri posebno skrivnih pa ob polnoči), pa tudi pred sončnim vzhodom ali ob sončnem zahodu. Zagovarjalo se je tudi podnevi; nekateri zagovarjalci so bili prepričani, da je zagovarjanje uspešno samo ob času starega meseca, kajti ob mladem mesecu vse raste, ob starem pa vse nazaduje, tako tudi bolezni.

Od dni v tednu naj bi bil dober četrtek, sicer pa zimski solsticij, velika noč (Dolenc 1999: 31).

Pri času je pomembno, da zagovor vsebuje ne zgolj določila, kdaj naj se izvaja, temveč je tudi sam po sebi del časovnice, kronološkosti: preteklost je predstavljena v zgodbi, npr. pri dvočlenskih zagovorih: *ste ble dve Sestre Ena je bla bogata Ena pa uboga ta uboga je kruh pekla ta bogata ije peršla in ga ije vkradla [...]* (Dolenc 1999: 123). Sedanjost predstavlja folklorni dogodek zagovarjanja, medtem ko je prihodnost čas, na katerega je zagovor usmerjen – da bo v prihodnosti nekaj bolje: ozdravitev, odstranitev uroka ali preprečitev ujme (Mihajlov 2011: 64).

Za posebno pomembna in uspešna mesta za zagovarjanje so veljala križpotja (Dolenc 1999: 31), kar je nazorno opisal Pavel Bisanti v pismu leta 1583 (Stanonik 2010: 64):

Po vaseh hodijo okrog neke ženske, ki zdravijo živali in ljudi vsake vrste bolezni in sicer tako, da jih prepasujejo z nekimi hudičevimi pasovi, s katerimi jih merijo, in pri tem molijo neke molitve. Če zboli žival, vol, ga peljejo na kraj, kjer se križajo ceste, tam populijo travo okrog bolne noge ali dela telesa, to travo položijo na križišče in pri tem molijo: tako naj se posuši bolezen v tej nogi, kakor sebo posušila trava na križišču. Če pa to ne zaleže, gonijo vola ob sončnem vzhodu okrog cerkve, v veliko pohujšanje tistih, ki pridejo k temu obredu.⁷¹

Do zdaj je to prvo in najzgodnejše neposredno pričevanje o zdravljenju z besedami na naših tleh, pomembno pa je predvsem zaradi opisa konteksta, v katerem se je izvajalo (Stanonik 2010: 65).

Čas, kraj ter čarovni predmeti so npr. določeni pri zagovoru proti trebušnim krčem:

V vasi Krčanje na Koroškem menijo, da človeka vse leto ne bo prijemal trot (napihovanje, trebušni krči, kolika), če gre na veliki petek pred sončnim vzhodom na polje in se tam trikrat pomaže s kosom slanine okoli popka. S slanino mora mazati okoli popka v nasprotno smet kor kroži sonce in trikrat izreči: Ti grdi trot, na veliki petek pred sončnim vzhodom že špeh ješ. (Dolenc 1999: 77)

Vsekakor je bilo pri zagovarjanju najbolj pomembno sámo verovanje bolnika v moč besede in v magične moči zagovarjalca, saj v nasprotnem primeru noben zagovor ni pomagal.

Pri zagovarjanju bolezni živine pa je vlogo bolnika prevzel skrbnik živali: prepoznal je zdravstveno težavo, poklical zagovarjalca ali pa sam odžebiral zagovor s spremljajočim obredom in predvsem ves čas verjel v učinek zagovora. Na pogostost zagovarjanja je vplivalo tudi gmotno stanje družine: šolanega zdravnika so si lahko privoščili zgolj premožnejši, revnejši pa so zaupali zeliščem in zdravnim besedam, polaganjem rok itd. Od tod tudi pregovor: *zdravje je drago blago*.

⁷¹ Poudarila S. B.

Zagovarjalci

Z obredi so se ukvarjali člani skupnosti: vrači, čarodeji ali magi (Dolenc 1999: 28). Osebe, ki so zagovarjale, so bile večinoma starejše; za ljudi so zagovarjale večinoma ženske, moški pa so večinoma zagovarjali bolezni živine ter pri tem uporabljali obredne predmete (Dolenc 1999: 30). Moški naj bi zagovarjali tudi težje primere, pri katerih je bolj učinkovala »moška beseda« (Matičeto 1948: 29). Med skupnostjo zdravilec ni veljal za posebneža (v nasprotju s šamanizmom), temveč je bilo zdravljenje le ena od dejavnosti, s katero se je ta oseba ukvarjala (Lipovec Čebren 2008: 127).

Zagovarjalci niso imeli formalne medicinske izobrazbe, računali so na zaupanje in učinek sugestije, na vero obolelega v čarovno zdravljenje. Zagovore so večinoma znali na pamet, še posebej tisti, ki so bili nepismeni. Znani so tudi zagovori, ki so zapisani s skrivno pisavo, ki uporablja za večino črk v abecedi številke, ločila ali črke (Makarovič 2008: 89).⁷² Zagovarjalci so bili navadno tudi dobri poznavalci zelišč in njihovih zdravilnih učinkov, zato so po zagovarjanju večkrat predpisali tudi zdravilne čaje in tinkture, ki so pripomogle k izboljšanju zdravstvenega stanja.

Po prepričanju ljudi je imel zagovarjalec dar zdravljenja, tj. zdraviti z besedo (s pomočjo jezika kot organa) in gibi (s prsti) (Vel'mezova 2004: 64-65), ta sposobnost naj bi bil večinoma dedovana po sorodstveni liniji. Znanje zagovarjanja so predajali pred prenehanjem dejavnosti ali na smrtni postelji. Pri predajanju zagovorov so veljala določena pravila in pogoji, povezani s starostjo, spolom, družinsko povezanostjo ..., npr. zagovor naj bi bil učinkovit le, če je naučen od nekoga starejšega, kar je tudi naravno predajanje s starejšega rodu na mlajšega; včasih je bil pomemben tudi spol učenca: moški preda znanje moškemu, ženska ženski ali pa se predaja nasprotnemu spolu (Vaitkevičiene 2008: 91, 92).

Pri predajanju zagovorov učencu najdemo npr. določilo, da lahko zagovarjajo zobobol zgolj prvorojenci (gl. Merku 2004: 257):

Ko so oteklí zobjé, so zapisáli go na líce mrámor,⁷³ ma vi ga ne bóte znáu. So nardíl eno písma, ga znan nardít, če mam krédo. Kar je oteklúoa, anta so diel ... so nardíl mrámor tri dni.

(Mramor je) tisti, písma, anta se díje takóa. Se j' nardílo, gléjte, de vam pokážen, takolé an takolé, ne se ustávt! Anta se déje gor na eno kárto an ta so mu djel takole go na líce tisto krédo opúr de se j' go na líce zapisálo; j' blo usé glih.

V slovanskem prostoru je bilo zagovarjanje največkrat ženska dejavnost (Radenko- vić 1996: 16). So tudi primeri, ko zagovor ni smel biti predan učencu z govornjo besedo,

⁷² Makarovičeva navaja primer Lovrenca Mravljaka iz Strojne (na meji s Podjuno), ki je s takšno pisavo zapisal zagovore proti raznim boleznim. Da jih drugi ljudje ne bi znali prebrati, je posamezne črke nadomestil z naslednjimi znaki:

A = x, b = 6, c = 3, č = 3, d = g, e = 2, f = /, g = 9, h = x, i = :, j = :, k = V, l = b, m = ≡, n = =, o = 8, p = 0, r = 4, s = 5, š = 5, t = +, u = ||, v = 1, z = 7, ž = Ž. (Makarovič 2008: 89, 90)

⁷³ Mramor je peterokraka zvezda, narisana s kredo na papir ali na bolnikovo lice, ne da bi kreda vzdignili in prekinili črte.

temveč pisno, tako da so dobili črne knjižice, zagovorne knjižice, kot so *Duhovna bramba* in *Kolomonov žegen*, zapise zagovorov ali rokopisne ljudskomedicinske bukve.

Estetska struktura zagovorov na ravni teksta se kaže v velikem številu stilnih sredstev, ki pripomorejo k svečanosti in so primerne za posebne trenutke. Gre za folklorne obrazce, v katerih ima beseda močno sugestivno funkcijo. Izrednost, skrivnostnost, svečanost, upanje in vera so del konteksta, zato je prav ta vidik pri obravnavi njihove estetskosti najpomembnejši.

Zbiranje in obravnava zagovorov na Slovenskem

Zagovori in zagovarjanje so po eni strani veljali za magično obredje (beseda je nosila čarovno moč), po drugi strani pa je bila njihova raba grajana, označena kot praznoverje. Prav zaradi čarovnosti niso smeli biti zapisani in le redki nosilci so jih posredovali v naslednje rodove v pisni obliki.

Najstarejši zapisi zagovorov so iz let 1646 in 1720 (Stanonik 1999: 83), in sicer zagovor proti otoku (oteklina) iz Gorij pri Bledu, ki izhaja iz zgodneslovanske dobe (Dolenc 1999: 30).

Eden prvih, ki je kritično pisal o zagovorih in moči besede, je bil Janez Vajkard Valvasor v svoji knjigi *Slava vojvodine Kranjske*:

S to neumno zablodo so bili obsedeni številni znameniti ljudje ... Kabalisti so v tem sanjarjenju prišli tako daleč, da so mislili, da so preroki Elija, Elisa, Esajas, Daniel in Samuel vse svoje čudeže uresničili z vplivom močnih hebrejskih besed. Moram se luditi da je učitelj Origenes pripisoval besedam tako veliko moč. To začudenje bo potešeno, če upoštevamo, da je ta učenjak rad platoniziral. Posebno o tem sanjari Agrippa in še bolj Teophrastos – ta že kar srdito. Paracelsus s svojim persom zagovarja takšno vraževernost, ki je popolnoma nekrščanska in črni magiji naklonjena. [...] In zakaj ne bi končno za takšne goljufe in zapeljivce ljudi prišle v poštev vislice [...] Mnogi bi radi olepšali svoje čarovniško znanje s tem, ko zatrjujejo, da ima ta ali oni izrek ali izraz poseben pomen in moč, da odganja to ali ono bolezen. (Dolenc 1999: 37)⁷⁴

V *Zgodnji Danici* je bilo 1859 (str. 185–186) objavljeno besedilo o škodljivosti in grešnosti vraž:

Kar morebiti enacih vraž kod potikaš ali hraniš, oddaj jih svojemu duhovnemu pastirju, da se ne razširjajo. Nekateri imajo stare reči, ki jih imenujejo »žegne«, pa so vendar vraže in jih z veliko skerbljivostjo svojim naslednikom in mlajšim zročujejo, de bi se kje ne zgubile. Zakaj take reči skrivate? Tisti »cegelčki«, bukvice od Kolomonovega žegna, prečudno močnih rimskih maš, mnogotere zagovarjanja itd., so take reči, ki hišo skrunijo, v kateri se potikajo, in žegen odnašajo in ne prinašajo.

V istem časopisu je članek na temo vraževerja objavljen še l. 1873, 1882 in 1888; ti članki so imeli namen odpraviti bojazen, da brez določenih molitev, »bukvic« itd. ljudje

⁷⁴ Kabalist: poznavalec skrivnega nauka kabale; Origenes – grški teolog (ok. 185–255 n. št.); Teophrastos – biolog, fizik (372–287 pr. n. št.); Galen(us) – grško-rimski zdravnik (120–199) (Dolenc 1999: 37).

ne bodo prišli v nebesa. Članki poudarjajo, da so obljube o zaščitni funkciji teh molitev, zagovorov in knjižic laž. Podobno avtorji svarijo tudi v *Slovenskem gospodarju* 1872 in 1905 (Dolenc 1999: 39).

Slomšek je v svoji knjižici *Blashe in Neshica v nedeljski šoli* ostro napadel zagovarjalce:

Skrivnost božje moči je velika, pa te skrivnosti Bog ni starim babam, ne rokomavzarjem, ne ciganom razodel, katerih veliko se še prav prekrizati ne zna ... Da hudič coprnikom pomaga, je za podučene kristjane vražja grda vera. Kristus je hudemu oblast odvzel, da nam brez dopušenja božjega ne more škodovati. Oče nebeški ne dopusti hudemu duhu na povelje muhastih štercev svojim služabnikom škodovati. Peklenšček bo tudi raje dobro letino delal ko hudo, ker dobro ve, de boljše kot je ljudem, več se jih pogubi. Ciganski potepuhi ljudi nalašč strašijo, kakor bi jim naredili, če jim hitro po volji ne dajo. Poznal sem rokomavzarja, ki je gospodinjo za klobaso prosil; in ker mu je ni dala, grede s palico po svinjskem koritu poštora. Gospodinja to vidi, klobaso in kos slanine hitro za njim nese, ter ga prosi, naj oddela, da svinje zbolele ne bodo. Tako si abotni ljudje sami coprni-ke delajo«. (Dolenc 1999: 41)

Zagovore so do 19. stoletja večinoma preganjali in ne zbirali, zato tudi kakšnih načrtnih zbirateljskih zapisov ni zaslediti. Zanimanje za zagovarjanje kot obliko kulturne dediščine se je pojavilo šele konec 19. stoletja. Prvo obširnejšo razpravo je napisal Ivan Navratil v Letopisu Matice slovenske (*Slovenske narodne vraže in prazne vere*, 1885).

Največ zagovorov, ki so bili v rabi v 19. stoletju in tudi prej, so zbiralci zapisali v prvi polovici 20. stoletja. Rokopisi z zagovori in prepisi obrambnih blagoslovov (t. i. »žegnov«) so bili v času zbiranja gradiva v družinskih arhivih že zelo redki. Večina ljudskomedicinskih rokopisov, shranjenih v arhivih, muzejih in v zasebnih zbirkah, vsebuje predvsem nasvete za zdravljenje bolezni z rastlinskimi in drugimi naravnimi sredstvi, le peščica tudi nasvete za čarovno zdravljenje nekaterih notranjih in redkeje zunanjih bolezni (Markarovič 2008: 83).

V začetku 20. stoletja je Karel Štrekelj v zbirki *Slovenske narodne pesmi iz tiskanih in pisanih virov III* objavil 18 zagovornih besedil; zbiralci so zagovore zapisali v verzni obliki. Največ je zagovorov proti kačjemu piku (8), sledijo zagovori za različne bolezni: zoper izvin, uroke, pšen, navadno oteklino, protin; kako se lovcem puška priveže, kako narediti lovcu, da zajec ne pade; zoper hudo uro (Štrekelj 1904–1907: 206–212).

Zagovori so bili praviloma dostopni le zagovarjalcem. Zapise v zvezkih ali ustno so predajali le svojim naslednikom. Nekaj splošno znanih zagovorov, predvsem obrambnih, je bilo natisnjenih v Kolomonovem žegnu in v Duhovni brambi. V 2. polovici 20. stoletja se začnejo za ljudsko medicino zanimati raziskovalci, s tem pa dobimo tudi obravnave zagovorov. Vinko Möderndorfer velja za prvega znanstvenega zbiratelja in preučevalca zagovorov.

Möderndorfer je pri terenskem delu našel več rokopisnih zbirk zagovorov in drugih večšin ljudske medicine. Svoje ugotovitve in gradivo je objavil v knjigi *Ljudska medicina pri Slovencih* (1964). V knjigi je objavljenih 180 zagovornih tekstov različnimi strukturami.

Matičetov je v prispevku *Zagovarjanje pri dveh slovenskih književnikih* (Matičetov 1951: 331–342) obravnaval literarna zapisa Dragotina Ketteja in Franceta Bevka. Pri Kettejevem zapisu opazi, da pisatelj svoje predloge ni izčrpal do kraja in da je iz nje vzel samo to, kar se mu je zdelo (z estetskega stališča) najprimernejše za objavo. Izstopa tudi, da v tem zapisu zagovor govori otrok (ki ga je bilo seveda strah) s sledečim besedilom: *Zagovarjam te ... Da ti nimaš nič opraviti pri tem človeku, bodi si ... Gad ali gadinja, kača ali kačon, viper ali vipera, modras ali modrasica, zelenec ali zelenka in da imaš ti ta tvoj strup vzeti od tega človeka [...]*.

Matičetov označi zapis Franceta Bevka za veliko bolj zanesljivega, saj opiše vse podrobnosti: od preverjanja, ali bolnica verjame v *pananje*, do prisotnosti čarnih predmetov: žganje in kruh (Matičetov 1951: 336).

Med letoma 1948 in 1962 so terenske ekipe Slovenskega etnografskega muzeja s sodelavci (pod vodstvom dr. Borisa Orla) zbirale gradivo o ljudski medicini na Dolenjskem, Primorskem ter na Štajerskem in Notranjskem. To gradivo zdaj hranijo v dokumentaciji Slovenskega etnografskega muzeja (Sosič 2000: 213).

V drugi polovici 20. stoletja sta se z raziskovanjem zagovorov največ ukvarjala Marija Makarovič, ki se je osredotočila predvsem na koroški del Slovenije, in Milan Dolenc, ki je zbrano gradivo objavil v knjigi *Zagovori v slovenski ljudski medicini* (1999).

Makarovičeva piše, da se je v vasi v Strojna na Koroškem ohranila razmeroma redka rokopisna knjižica s 13 zagovori. Žerovnikovi babici jo je okoli 1936 podaril Matija Ošlovnik, ki je knjižico z roko napisanih zagovorov vedno nosil s seboj (Makarovič 1982: 404–406).

Ljudsko medicino obravnava v svoji disertaciji *Alternativna medicina v Sloveniji: etnološki vidiki* tudi Nena Židov (1996).

Na Inštitutu za slovensko narodopisje hranijo rokopisno knjižico molitev in zagovorov (najdenih pri Kramolcu v Šentanbalu). Veliko zagovorov je raztresenih po drugem slovstvenofolklornem gradivu v arhivu in še čakajo na ustrezno ureditev.

Dandanes težje najdemo kakšen zagovor na terenu: ali so pozabljeni ali pa jih informatorji nočejo povedati, saj ob poplavi alternativnih medicin izgubljajo svojo vrednost. Uradna medicina zna pozdraviti večino bolezni, pomagati pri težavah in podaljšuje življenje, ljudje so bolj izobraženi, način življenja je spremenjen, zato zagovori, ki niso nujno učinkovali, izginjajo iz našega kulturnega okolja. Po drugi strani je vraževerje še vedno zelo prisotno tudi v sodobni družbi, npr. v *Knjigi urokov* (de Pulford 2007), v kateri je, kot piše na naslovnici, »več kot 40 čarovnih receptov za uspeh v ljubezni, pri delu in za prosti čas ter 3 uroki v sili na zapečatenih straneh«. Torej gre za zagovore, ki ne zdravijo več. Zdravilne besede, ki so se spremenile v besede in obrede za zabavo, je mogoče pri kom še najti kot del verovanja (npr. da si je mogoče pričarati ljubezen). V omenjeni knjigi so zagovori avtorsko delo, ki resda temelji na različnih tradicijah po svetu, vendar se tradicija umakne atraktivnosti.

Popolnih zapisov zagovorov in opisov obredja ni bilo do 2. polovice 19. stoletja, tj. do začetkov zbiranja slovstvene folklorne. V tem času je tudi prevladovalo mišljenje, da njihov zapis ne povzroči nobene škode. Pred zbiranjem v času realizma je zaslediti zgolj percepcijo njihove uporabe v člankih, ki takšne obrede kritizirajo kot vraževerje.

Folklorne molitve

Molitve so ustaljeno nabožno besedilo, s katerim se ljudje s prošnjo, zahvalo ali česčenjem obračajo k Bogu k svetnikom, najbolj pogosto pa k sv. Devici. Najpomembnejše so jutranje in večerne molitve, molitve pred jedjo ali po jedi, angelovo česčenje (tri zdravamarije), ob večernem zvonjenju in molitev rožnega venca (SEL 2004: 335). Folklorna molitev⁷⁵ je na stičišču slovstvene folklorne in religije. V molitvah se človek obrača na (krščanskega) Boga in svetnike s prošnjami. Folklorne molitve živijo marsikdaj zunaj Cerkve in včasih v sporu z njo, čeprav delno izvirajo iz njenega bogoslužnega okvira. Gre za t. i. »neprave, nepristne oz. apokrifne molitve« (SEL 2004: 335). Z molitvijo, tako kanonsko cerkveno kot folklorno, se človek obrača na Boga s prošnjo, zahvalo, razmišljanjem ali željo. Besedilo molitve je v ritmizirani in rimani stalni obliki. Z njim vernik vzpostavlja osebni stik z Bogom, Marijo, Angelom varuhom ali drugim duhovnim bitjem; gre predvsem za miselno in duhovno dejavnost.

Folklorne molitve so del ljudske religioznosti, ki se opira na versko tradicijo, hkrati pa na njenem robu; to so folklorni obredi, verovanja, simboli, povezani z zunajcerkvenimi, celo predkrščanskimi predstavami in verovanji ... Štejemo jih za tradicionalni del kulture, saj ima takšna religioznost globoke korenine in izvor v predkrščanskem obdobju. Za razliko od uradne religije, ki je usmerjena tudi v onostranstvo in življenje po smrti, je ljudska religioznost bolj tostransko naravnana in magijsko interpretirana (SEL 2004: 335).

Oblika folklornih molitev je, kot piše Novak, »povzela značilnosti folklornega pesništva: jezikovne, metrične in slogovne značilnosti, saj so vanje prevzeli večkrat kar cele vrstice iz drugih folklornih pesmi, podobe, prispodobe, okrasne pridevke, pomanjševalnice«; te molitve so se recitirale, ne péle (Novak 1983: 8, 9).

Folklorne molitve imajo načeloma večdelno zgradbo. Predvsem večerne molitve imajo tridelno zgradbo (uvod – jedro – zaključek):

1. uvodna formula: *Bog nam je reku dol lečt [...]* (Novak 1983: 165); *Pejmo spat / Bog je zlat [...]* (Novak 1983: 120);
2. jedro, v katerem je zapisan vsebinski del molitve, ter
3. zaključna formula: *Tri duše 'do zveličane:/Ena 'de očina, ena 'de materna, / Tretja pa prava jegova* (Novak 1983: 84), ki se zaključí z besedo *Amen*.

Sklepna formula se lahko prenaša iz ene molitve v drugo in je le redko vezana na eno samo folklorno molitev. Pri sklepní formuli gre za izpolnitev oblube (npr. da bo duša molivca ali njegovih najbližjih s to molitvijo rešena), ki je dana tistemu, ki bo to (molitev) molil.

⁷⁵ Z molitvijo, tako cerkveno kot folklorno, se človek obrača na Boga s prošnjo, zahvalo, razmišljanjem ali željo. Besedilo molitve je v ritmizirani in rimani stalni obliki. Z njim vernik vzpostavlja osebni stik z Bogom, Marijo, Angelom varuhom ali drugim duhovnim bitjem; gre predvsem za miselno in duhovno dejavnost.

Pri folklornih molitvah je pogost pojav t. i. *potujočega verza*⁷⁶ (gl. Kumer 1965). Kumrova je potujoče verze opredelila in prikazala na primeru folklornega pesništva: posamezni pesniški verzi se pojavljajo v različnih pesmih, tj. prehajajo iz ene pesmi v drugo. Podoben pojav najdemo tudi v folklornih molitvah, saj po obliki deloma pripada področju folklornega pesništva: ne le verzi, ampak cele kitice »potujejo« iz ene molitve v drugo, tj. enake ali zelo podobne kitice najdemo v različnih molitvah, kar je poseben način oblikovanja besedila; gre za t. i. *potujoče kitice*.

Potujoče kitice tako dobijo funkcijo uvodnih kitic:

Hodmo spat, Boga zvat [...] (Novak 1983: 207);

Pejmo spat, Bog je zlat [...] (Novak 1983: 197);

Spat, spat, z Bougon prebivát (Novak 1983: 196) itd.

Potujoče kitice se lahko pretvorijo tudi v sklepne formule folklornih molitev, npr.:

[...] *Kdor bi to molitvico izmolil [...] bi tri duše iz vic izpeljal; Prvo očetovo Drugo materino, Tretjo pa sam svojo* (Novak 1983: 300);

Kdor bo to molitvico molil vsak juter, vsak večer, bo rešil tri duše iz vic, očetovo, materino in sam svojo. (Novak 1983: 238)

V jedru folklornih molitev je najti takšne potujoče kitice predvsem znotraj variant ene molitve; te variante se med seboj lahko precej razlikujejo (npr. *Zlati Očenaš*):

[...] *V sv. Paradižu, Je 'na zlata miza. Pr' ti zlati mizi So trije stoli, trije škofje. Pr' tem prvem sedi sv. Peter, Pr' tem drugem sv. Pavel apostl Pr' tem trečem usmiljen Jezus* [...] (Novak 1983: 92);

[...] *V svet' mu paradižu/Je ena zlata hišica, 'Na zlata mizica, Trije jogri, trije stoli: Na enem sedi Jezus, Na drugem sveti Peter, Na tretjem sveti Miha* [...] (Novak 1983: 95)

Sklapljanje različnih krajših folklornih molitev v eno daljšo je še posebno vidno pri daljših folklornih molitvah, npr. pri večernih molitvah. Npr.:

*Bog je vkalzal
Lepo dol vleč',
Rahlo zasopat',
Nikogar se bat'.* (Novak 1983: 100)

in

*Bog bo nam poslal angeljce tri:
Eden bo nas špižal,
Eden bo nas vižal,
Eden bo nas varval
Po noči in po dni.* (Novak 1983: 100)

Kitici sta se združili v eno večerno molitev. S tem postopkom molitve pridobivajo dolžino, hkrati pa jih sklapljanje več različnih molitev v eno skupno izločuje iz skupine najkrajših žanrov. Kratke molitve, ki se pretvorijo v t. i. potujoče kitice, so načeloma vedno iste.

⁷⁶ Potujoči verz je po mnenju Kumrove »stilna značilnost slovenske ljudske pesmi« (Kumer 1965: 157).

Po združitvi dveh molitev v eno daljšo je bil pozneje večerni del skrajšan (Novak 1983: 16); tako npr. *Večerna molitev*:

*Bog ino svet' božji križ,
Jezus, ti me dol položiš,
Marija, ti me gor zbudiš.
Bog oče nam je reku leč,
Trdno zaspat' ino se nikogar bat'.
Jezus Kristus nam bo poslal štiri angele
Prvi nas bo vižu [...] (Novak 1983: 176)*

Folklorne molitve se deklamirajo kot poezija, kar kaže, da so dojete kot višja raven, kot umetniško ali slavnostno besedilo. Nagovarjanje višje sile je v izbranem jeziku, zato so pri teh besedilih značilna stilna sredstva, kot so rima, paralelizem členov, personifikacija, pretiravanja.

*Pejmo spat,
Boh je zvat!
Na voske stezice, Kaj Marija dela:
Vboje včice napaja,
Jež's Krist's! Amen. (Novak 1983 127)*

Nekaj folklornih molitev je prešlo v prozno obliko, vendar se tudi tu veliko ohranjajo stilni postopki, kot so pomanjševalnica, paralelizem členov, parafraziranje, okrasni pridevki, asidenton, dialoški vložki itd., npr. *Zlati očenaš (iz Goričan pri Zilji)*:

Vsmileni Jezus je v nedelo jutro zgodla vstal, u frišnej vodici se je umil, u belim facenetelnu se je vbrisal, u pest je vzel palco romarsko, zlat paternoster, šel je po širokej cesti. Sredli so ga hudi hajdi s velikim vpitjem, s velikim hrupom; on je serčno vprašal je: »Koga vi iščete?« Oni so djali: »Jezusa Nacarenskega«. On je rekel: »Jaz sem tisti, ki ga iščete? Zakaj me iščete? Sem pri vas u tempelnu bil, sem vas lepo učil, niste persta na me položili, mi niste sile strili.« Oni so se zlo vstrašili, so zad na črno zemljo padli, luči so jim vgasnile, laterne se zasule [...] (Novak 1982: 290–295)

Folklorne molitve pogosto vsebujejo germanizme, ki so del narečij in pogovornega jezika, lahko pa so ti ostanek prevodov nemških folklornih molitev v slovenščino. Podobno kot zagovori so se molitve pogosto prepisovale⁷⁷ – ljudje so verjeli, da takšni prepisi obvarujejo človeka (npr. *Kolomonov žegen*, v katerem je tudi veliko folklornih molitev).

Folklorne molitve velikokrat vsebujejo razširitve biblične vsebine z dialogi med Marijo in Jezusom (najbolj pogosto, predvsem v *zlatem očenašu*) ali med Marijo in drugo osebo, npr.:

*[...] Notri stoji en mladi mašnik, sveti Janž,
Svete zlate maše bere, sveti evangelij prepeva.
Zadi za njim kleči ljuba roža Marija Devica,*

⁷⁷ Prepisovalci so prepisovali stare napake in delali nove. Zato so besedila na nekaterih mestih skorajda nerazumljiva.

Tak nemilo joče, tak debele solze stače, kak so vinske jagode.

- Marija, kaj tebi je, da tak nemilo jočeš,

Tak debele solze stačeš, kak so vinske jagode?

»Nisem imela več sinekov kak samo enega,

Pa še tistega so mi Judje vkradli,

Daleč odpeljali, na križ so ga pribili,

S križa je padala zlata kri,

So angeli prišli, so v zlate kelihe gor pobirali.

- Marija, idi ti za sončni shod,

Tam boš našla dvanajst sinekov,

Ta trinajsti bode tvoj. [...] (Novak 1983: 455)

Razširitve biblične zgodbe z dialoškimi pogovori med protagonistami oz. besedami posameznih likov so najbolj izrazite v *zlatem očenašu*, kjer gre za pogovor med Marijo in Jezusom: Jezus sam pripoveduje, kaj se mu bo v prihodnosti dogajalo ob križanju in dogodkih, ki spremljajo križanje:

Marijin ljubeznivi pogovor z Jezusom

Marija praša Jezusa: O moj zlati dete Jezus,

Sam' povej, kol'k' s' trpu na vel'k' pondel'k?

- O Marija, lepa roža, moja zlata mat':

Na vel'k' pundelk sem z veliko slavo jahu u Jeruzalem - [...] (Novak 1983: 351, 352)

Do te razširitve je prišlo zaradi domišljajske potrebe po prizorih »zasebnega« (npr. pogovori Marije in Jezusa), po počlovečenju teh oseb, po približanju dogajanja domačemu okolju (Novak 1983: 8).

Zlati očenaš je posebna molitev, saj govori o Jezusovem trpljenju v preteklem času: Marija sprašuje o njegovem predhodnem trpljenju, in ker se pričinja z velikim ponedeljkom in ne s cvetno nedeljo kakor vse podobne molitve (Novak 1983: 352):

[...] Pa stopi k njemu Marija, roža Devica: Jezus, dete moje, kako se ti bo godilo na samo cvetno nedeljo?« »Ljuba moja mati! Kako se mi bo godilo sa samo cvetno nedeljo? V roke bom vzel svojo palico romarsko, vzel zlati paternošter, pojdem v mesto Jeruzalem v tempel in tam bom judovski kralj. Bogati se bodo pred menoj priklanjali, bodo trgovine odpirali in črno sukno in črn žamet iz njih pobirali in ga po poti perd menoj razprostirali; ubogi bodo na drevjice plezali, cvetje in veje sekali in lomili, vse na pot trosili, koder jaz Jezus pojezdim. Jaz se bom pa sukna izognil in po svetju pojezdim. Jaz se bom pa sukna izognil in po svetju pojezdim in se bom obrnil in ga žegnal, da bo vsem ljudem v tolažbo in v pomoč preprosti živini. [...] (Novak 1983: 354)

Folklorna molitev *zlati očenaš* je znana po svoji dolžini, po opisih detajlov in po krutosti, ki jo molitev dosega s pretiravanji:

Ko božji sin so me poslali, ki ljudje umirajo na črni zemlji. Poglej, poglej, Marija, ti, kak Judi Jezusa peljajo, vsega krvavega in razd'janega, dol ž njegove glave teče sveta Rešnja kri [...] (Novak 1983: 489)

Sanjalo se ji je opolnoči, da so njenega sina ujeli, so ga zvezáli, na križ pribili, prosil je mrzle, gorke vodé, niso mu dali ne mrzle, ne gorke, dali so mu pelina, hrena z žolčm zmešanega [...] (Novak 1983: 493)

Zlati očenaš ima obliko poezije v prozi, pogost je paralelizem členov, obrnjen besedni red: [...] *Jezus je padel na mater črno zemljo [...]* (Novak 1983: 381). Krajše oblike zlatega očenaša so načeloma rimane:

*Zlati očenaš,
Ki ga je molil Jezus naš.
Judje prtečejo
In Jezusa vjamejo.
Trdno ga zvežejo,
Daleč ga pelajo
Proti sivemu grobu,
Proti Donavi vodi.
Preden Jezus tisto vodo prebrodi,
Je sedeminsedemdesetkrat obnemogu.
Tam zagleda žene tri.
Žene, pomagajte mi.
Takoј so mu pomagale,
Tri težke kamne na ramo so mu nakladale.
Rekle so: Kaj bomo Jezusa svetega poslušale? [...]* (Novak 1983: 418)

Z dialogi in drugimi vsebinskimi dopolnitvami so ljudje izražali tudi svoje osebno in skupno telesno in duševno trpljenje (vojne, kuge, lakote, tegobe tlačanstva, bridkosti v družinah) (Stanonik 1999: 87), hkrati pa so z molitvijo upali na boljše življenje in na pomoč višje sile.

Novak meni, da je najstarejša skupina molitev tista, s katero se "nova" molitev pričeneja: *Bog je ukazal dol lečt ...* To naj bi nakazovala omemba treh angelov. Grafenauerjevo dognanje o prvotni dvodelni dolgi vrstici v teh molitvah, na katero sta pričeli vplivati z vnašanjem rime staronemška kratka vrstica in romanski osmerek, naj bi nastala od 12. do sredine 14. stoletja (Novak 1983: 16).

V sicer širše polje ljudske religije spadajo tudi t. i. amuleti; to so zaščitni predmeti vernikov. *Dolžina Kristusovega telesa* ali *Kristusova delava* je bil po vsej katoliški Evropi razširjen amulet v obliki dolgega ozkega papirnega traku, ki naj bi predstavljal resnično višino Jezusa Kristusa⁷⁸ (Dolenc 1999: 229). *Sveti list I* je amulet, ki dokaj jezno in slikovito ošteva krščansko ljudstvo, ki je *Sveti list* sprejelo, a se ne ravna po njem; *Sveti list II* je varovalnega, obrambnega pomena, tako kot npr. *Kolomonov žegen*. Oba *Sveta lista* sta v pisni obliki (Makarovič 1008: 127). Na amuletih so pogosto zapisane tudi folklorne molitve.⁷⁹

⁷⁸ Znana je bila tudi *dolžina Marijinega telesa* oz. *Marijina delava*.

⁷⁹ Grafenauer različne obrambne »žegne« (*Kolomonov žegen*, *Duhovna bramba*) opredeli za orientalski amulet. Isto velja tudi za t. i. *Kristusovo* in *Marijino »delavo«* (dolžino), »saj so tam isti pristavki (*hver to S. Delavo ... persabe nosi alpa doma jma ...*)» (Grafenauer 1907: 11). Obramba zoper dušno in telesno

Folklorne molitve so nastale »med nešolanimi ljudmi v vaškem okolju z ustvarjalnimi nagnjenji in s sposobnostmi za izražanje v besedni umetnosti. Motivika in vsebina, pesemske in pripovedne snovi so potovale od naroda do naroda preko potujočih obrtnikov, vojakov, romarjev [...] Tako je mogoče najti npr. *zlati očenaš* skoraj povsod po Evropi, vse tri oblike ali vsaj kakšen odlomek« (Kumer 1999: 8, 9).

Vsebina slovenskih folklornih molitev kaže na povezavo s skupnim evropskim izročilom, hkrati pa so take molitve nastajale tudi na Slovenskem. Primerjalni pregled evropskega gradiva kaže, da je tudi »tovrstna umetnost mednarodna, splošna, ne glede na predkrščanske in krščanske prvine v njih« (Novak 1983: 6). Vir je bil za vse isti: Biblija, apokrif, likovne upodobitve na cerkvenih freskah, pridigarjski zgledi itd.

Folklorne molitve so folklorne predvsem s stališča sprejemanja, prirejanja in ohranjanja med ljudmi, pri čemer se uveljavlja domišljija in pesniška poustvarjalnost posameznikov; folklorne so tudi zato, ker so se v veliki večini širile z naravno komunikacijo, le redke so se širile s prepisovanjem ali v tiskani obliki – od tod tudi mnoge različice, ki se večkrat le malo razlikujejo (Novak 1983: 6).

Novak označi folklorne molitve za paraliturgične, saj so izšle iz liturgije ali njenega okvira (npr. pasijonske pobožnosti), kar je še ohranjeno tudi v sledovih petja in načinu njihovega podajanja s slovesno dvignjenim glasom (recitiranje) (Novak 1983: 7).

Tipologija folklornih molitev

Za folklorne molitve lahko uporabimo strukturne in semantične kriterije.

Delitve glede na strukturo se osredotoča na različne zgradbe, npr. vzpostavitev skupin glede na podobnost uvodne ali zaključne formule (*Pojdmo spat, z Bogom prebivat; Pojd' mo spat, Boga zvat; Pejmo spat, s svetim križem premag'vat; Pojmo spat, z Bohom brat; Pejmo spat, Bog je zlat; Bog je ukazal dol leči* itd.).

Drug strukturni tip folklornih molitev je v obliki dialoga, v katerem se Jezus in Devica Marija pogovarjata: Devica Marija sprašuje, Jezus ji odgovarja.

Tretji tip strukturne delitve pa so folklorne molitve »na ključ«: gre za naštevjanje, komu se molivec priporoča in so vsebinsko in oblikovno zgrajene ene in iste folklorne molitve. Te molitve se imenujejo *Sedem nebeških zapahov, Sedem nebeških ključavnic, Sedem nebeških rigli* ipd.

- 1) *Se parporočim Bogu Očetu, ki me je stvaru*
- 2) *Se parporočim Bogu Sinu, ki me je odrešiu*
- 3) *Se parporočim Svetemu Duhu, ki me je razsvietu*
- 4) *Se parporočim Presveti Trojici, edinemu Bogu, Zak' sam u nje imenu postau kristjan*
- 5) *Se parporočim presvetemu Rešnjemu Telesu, ki me je špižalo*
- 6) *Se parporočim svetim ranam Ježušovim, ki sam jih ponavlju z mojimi grehi*

nesrečo je bil tudi *Sveti list*, ki vsebuje *Pobožne molitve, Sanje Marije Device* in *Pergodbico*. Vse ali eno izmed molitev naj bi imeli pri sebi zlasti vojaki, da bi bili obvarovani pred sovražnikom, in porodnice, da bi lažje rodile (Makarovič 2008: 121).

7) *Se parporočim prečisti devici Mariji de naj me varje od grjeha.* (Novak 1983: 274)

Molitev potuje skozi sedem ključev oz. ključavnic, ohranjene pa so tudi molitve na 12 ključavnic (12 ključavnic je namenjenih dvanajstim uram).

To je mednarodno znan tip molitve (*Himmelsrigel*). Taka folklorna molitev je že v *Duhovni brambi* v obliki sedmih krajših molitev. To besedilo naj bi bilo izrecno večerna molitev (Novak 1983: 276, 277).

Po semantičnih kriterijih se vzpostavljata dve skupini:

Prva delitev v tej skupini je glede na vsebino in motiviko, ki jo folklorna molitev vsebuje, npr. *Marija išče Jezusa, Duša iz vic, Jezus pripoveduje Mariji o križanju, Marija je rodila Boga, Priporočanje ob različnih urah, Zahvala Jezusu ...* Nekateri vsebinski sklopi imajo zgolj eno znano molitev, npr. *molitev proti Turkom*, vendar veliko molitev lahko ustreza več vsebinskim in motivnim sklopom.

Druga delitev folklornih molitev je glede na namen in čas molitve. Vsakodnevne molitve so bile namenjene zahvali svetnikom in prošnji po varovanju pred splošnimi nevarnostmi, priložnostne molitve pa so bile namensko usmerjene, npr. zaščita pred napadi Turkov, za lepšo smrt itd. Tako ločimo jutranje, večerne in priložnostne molitve.

Jutranje folklorne molitve

V jutranjih molitvah so prošnje za varovanje, predvsem pred lastnimi slabostmi, pa tudi za lepo smrt; zahvaljujejo se za preživeto noč ter hkrati prosijo za varovanje čez dan, npr. *Jutranja molitev k nebeškemu očetu*:

*Molim Vas, nebeški Oča,
Karme moti Hudoba,
Dol pošajtemi Marijo
De premagam hudobijo.
Dol pošajte mi angela
De bom bugu Ježuša.
Zak' želim Vam biti zvjest
An na prit hudič' u pest.* (Novak 1983: 272)

Uvod v vsako molitev je pokrižanje z blagoslovljeno vodo ali brez, nato so molili:

*»Presveta voda jordanska, ki si Jezuščku srajčko oprala,
Operi moje grešno telo in dušo.«*

Potem so molili očenaš. (Kebe 1996: 486)

Večerne folklorne molitve

Skupina večernih molitev je najbolj obsežna. Novak jih uvršča v poseben razdelek, saj veljajo za najstarejše in imajo večinoma apotropijsko, tj. obrambno funkcijo (Novak 1983: 13). Molili so jih ob večerih, pred spanjem, da bi se zavarovali pred vsakršno telesno in duševno nevarnostjo med spanjem. V njih so se priporočali Bogu, svetnikom in predvsem angelom varuhom, posredno ali neposredno pa odganjali zle duhove (Novak 1983: 15, 16).

Pri nekaterih večernih molitvah lahko zasledimo sklapljanje več enot v eno samo. Primer prikazuje sklop štirih molitev, ki so bile v procesu sklapljanja deloma skrajšane, in sicer: 1) 1. in 2. verz, 2) 3.– 6. verz, 3) 7.–11. verz, 4) 12.–14. verz; zaključni se s konfesionalnim *Amen*. V prvi polovici je molitev tudi rimana, pogosto je naštevanje in paralelizem členov, v drugem delu molitve je celo dialoški vložek. Ponavljanje je večinoma trikratno, število tri se pojavlja tudi v 3. verz.

*Pejmo spat,
Bogom rat,
Tri ajgelce k nam poslat:
Ta prvi nas bo vižov,
Ta drugi nas bo spižov,
Ta treči na popelje v Paradiš.
V paradiži so trije stolci:
Na prv'm sedi svet Petr,
Na drug'm svet Pav,
Na trečem Jezus sam sveto mašo bere,
Marija tam kleči. »Kdo te je to molituco navadu?«
»Ta prva bo za vučeta,
Ta druga bo za matr,
Ta treče bo zame. Amen«. (Novak 1983: 86)*

Tudi pri krajših večernih molitvah je cilj zagotovitev, da bo duša varna pri Bogu.

*S svetim križem se pokrižam,
S petimi Jezusovimi ranami se odenem,
Pod Marijinim plaščem zaspim in dušo
Svojo nebeškemu Očetu izročim. (Kebe 1996: 487)*

Za starejše folklorne molitve je značilno, da se obračajo po pomoči angelov. Osrednja vloga angelov kot zaščitnikov je v takšnih folklornih molitvah ena glavnih prvin, ki izvira iz stare in nove zaveze Svetega pisma (Novak 1983: 17), npr. *Štirinajst angelov*:

*Bog nam je poslo štirinajst angelov:
Dva h glavi,
Dva k nogan,
Dva na levo stran,
Dva ta me odevala,
Dva ta me pokrivala,
Dva ta me v nebeški paradiž pelala! (Novak 1983: 188)*

Angel Gospodov

*Kaj angelci pravijo, v nebesih je lepo, v nebesih je svetlo.
Bog nam daj jih gledat, Bog nam daj jih uživat.
Marija pravi: v paradižu so zlate hiše, zlate mize,
So vsi trije jogri, vsi trije,
Marija med njimi kleči, bele bukve v rokah drži,*

*Moli sveti roženkranc za pozabljene duše.
Ena duša gre s Kranjske gore, jo satan sreča:
Ti duša ne greš z mano, znaš angelsko češčenje moliti.
Srečen je tisti, ki je tebe to molitev navadil,
in srečen si ti, ki si se jo naučil moliti
Se ni treba bati ne vode ne gore ne peklenškega ognja.
To molitev se mora moliti zjutraj in zvečer. Amen. (Kebe 1996: 486)*

Vsebinska in oblikovna raznolikost folklornih večernih molitev se kaže že v njihovih začetkih. Pričenjajo se s prošnjami, ki največkrat izražajo željo po varnosti ... Različna nadaljevanja začetkov potrjujejo njihovo spreminjanje (Novak 1983: 19). Za varstvo do polnoči so prosili Boga, sv. križ, sv. krst, sv. birmo, sveto kri, petere rane Jezusove; po polnoči Marijo, sv. Mihaela, Jezusa pa za ves dan.

Kot pri drugih obrednih folklornih obrazcih je tudi v folklornih molitvah najpogostejše število tri: trije angeli, trije stoli, po tri ponovitve istega verza, celo tri ponovitve molitve ali pa trije podobni sklopi, ki sestavljajo eno folklorno molitev:

Zibka in križ za božjega Sina

*1. Angelci so šli po svetu
in iskali so tesarja
in prosili so tesarja,
naj za božjo voljo stori
zibko Sinu božjemu.
Če bom znal, tesar je dvomil,
Kedaj že nisem tesal zibke.
Pa je tesal in iztesal
Jasli Sinu božjemu.*

*2. Angelci so šli po svetu
in iskali so tesarja
prosili so tesarja, naj za božjo voljo stori
krsto Sinu božjemu.
Če bom znal, tesar je dvomil,
Kedaj že nisem tesal krste.
Pa je tesal in iztesal
Jasli Sinu božjemu.*

*3. Angelci so zajokali
In v nebesa so prijolali,
Večni Bog jih je tolažil:
Oj, nikarte se solziti,
Moralo je tako priti,
Zlati moji angelci. (Kebe 1996: 487)*

Posebna vrsta večernih molitev so otroške folklorne molitve, pri katerih je vsebina že povsem apokrifna, oblika in miselnost sta otroška, forma pa še v slogu in dikciji otroških iger in pesmic. Izrazita ritmiziranost, rima, kratkost in preprosta vsebina so otroku omogočila lažje pomnjenje. Pogosti so začetki:

*Pejmo gledat – na gorice – na vodice – kaj Marija dela ... ali
Peljaj me spat – k mrzli vodici – kir se Marija – noge umiva.*

Pozneje so spremenjene v: *Pojmo v Rim – gledat, kaj sv. Peter dela* (da bi sv. Peter pokazal še njim nebeške ključke, ki odpirajo nebesa ...) (Novak 1983: 20).

*Glavica mi je zaspana,
Posteljica že postлана.
Bog mi daj pomoč,
Ate, mama, lahko noč!* (Novak 1983: 156)

Zlati očenaš

Novak (1983: 20) uvršča med folklorne večerne molitve tudi *zlati očenaš* in *Marijine sanje* – slednje Kumrova (1999) obravnava kot različico *zlatega očenaša*. Ti dve folklorni molitvi imata največ različic, iz katerih so izpeljane tudi nekatere krajše verzije. Novak se sprašuje, ali gre res za molitev, ki so jo ob večerih molili célo in se je sčasoma skrajšala, ali gre le za odlomke, ki so jih molili zvečer.

Zlati očenaš in *Marijine sanje* sta paraliturgični molitvi s pasijonsko vsebino⁸⁰ (Novak 1983: 22). Govorita o Jezusovem in Marijinem trpljenju.⁸¹

Zlati očenaš je bil še posebno razširjen v 14. stoletju, *Marijine sanje* pa naj bi obstajale v Italiji že v 13. stoletju, in to podobna različica, kot so jo še v 80-ih letih dokumentirali v Beneški Sloveniji (Novak 1983: 26). Čeprav Kumrova navaja zanesljiv podatek o obstoju *zlatega očenaša* na slovenskem območju šele iz 18. stoletja, domnevajo, da je tako, kot pri drugih evropskih narodih, iz predreformacijskega izročila (Kumer 1999: 61).

Novak je pri molitvi *zlati očenaš* razločil tri oblike:

1. kot pripoved o poteku Kristusovega trpljenja,
2. kot pogovor med Jezusom in Marijo o dogajanju vsak dan velikega tedna in
3. Marijine sanje, to so sanje, ki jih Marija razodeva Jezusu, potem ko je spečo zbudil (Novak 1983: 28).

Vse tri oblike *zlatega očenaša* se končajo s sklepno formulo, v kateri je priporočilo, kdaj naj bi to molitev molili: običajno ob petkih, v nekaterih variantah tudi ob praznikih, v velikem tednu, ob nedeljah, zjutraj ali zvečer, v nedeljo pred mašo, celo večkrat na dan.

⁸⁰ Paraliturgična besedila so izraz cerkvenih obredov in besedil, spremenjenih v ljudsko pobožnost in njene oblike, izvirajo tudi iz najstarejšega cerkvenega življenja in ljudskega udeleževanja v njem. Pasijonske pesmi so se razvile iz procesij v velikem postu v Rimu s petjem himn in psalmov. Od ok. l. 400 so se razvijali obredi velikega tedna. Z razvojem gregorijanskega korala in njegovim viškom v 10.–12. st. je nastala tudi vrsta himn, znanih še danes. Korali pa so bili vedno težje zapomnljivi, zato se je začela razvijati paraliturgična pasijonska pesem, vezana na razvoj verskih obredov, ob prevodih latinskih liturgičnih pesmi (Novak 1983: 23).

⁸¹ Od uradnih cerkvenih molitev ima za vsebino Kristusovo trpljenje npr. križev pot ali žalostni del rožnega venca.

Za nagrado je največkrat obljubljen rešitev treh dušic iz vic, sicer pa odpuščanje grehov, varstvo pred nesrečami (npr. ne bo v ognju zgorel, ne bo v vodi utonil), prejem obhajila pred smrtjo ali pa da bosta Jezus in Marija prišla ob smrti po dušo (Kumer 1999: 65).

Nekaj večernih molitev vsebuje jedro (z različnimi začetki) z zgodbo o duši, ki pride iz pekla v nebesa, ker se je z znanjem *zlatega očenaša* rešila pogubljenja (Novak 1983: 21).

Zmaga Kumer je folklorne molitve *zlati očenaš* po oblikovanosti in vsebini besedila uvrstila v štiri skupine⁸² (Kumer 1999: 19–58):

1. največ primerov spada v skupino, ki vsebuje pripovedi o Jezusovem trpljenju od zadnje večerje na veliki četrtek do smrti na križu. Glede na različne začetke je Kumrova to skupino razdelila na sedem podskupin.

2. Manjša skupina ima kronološko dialoško obliko: Marija sprašuje, Jezus pa odgovarja, kaj se bo z njim dogajalo vsak dan velikega tedna, začenši s cvetno nedeljo. Le v tej vrsti se molitev razširi še na pripoved o soboti in nedelji, ko je bil Jezus v grobu in je vstal od mrtvih, kakor je napovedal.

3. V tretjo skupino so uvrščene molitve *Marijine sanje*, v katerih Marija pripoveduje Jezusu, kaj je sanjala o njegovem prihodnjem trpljenju. Praviloma se molitev začne s prizorom, ko Jezus zbudi spečo Marijo in mu začne pripovedovati, kaj je sanjala. Opis trpljenja je v nekaterih zapisih precej podroben in se naslanja na evangelijsko poročilo, v nekaterih je vsebina že okrnjena, ponekod pa se besedilo približuje izražanju zapisov iz prve skupine.

4. V to skupino spadajo molitve, v katerih so vrstice iz pripovedi o Jezusovem trpljenju vpete v različne okvire, kar dokazuje, kako zelo je bil *zlati očenaš* zasidran v zavesti ljudi. Te molitve so na prvi pogled komaj podobne izročilu *zlatega očenaša*, vendar pa imajo podobne motive, v eni varianti je *zlati očenaš* celo imenovan.

Priložnostne folklorne molitve

Priložnostne folklorne molitve so tiste, pri katerih je molivec molil k določenemu svetniku s točno določenim namenom, npr. prošnja za varovanje pred Turki. Te folklorne molitve je Novak v zbirki slovenskih ljudskih molitev uvrstil v razdelek *druge molitve* (Novak 1983): gre za čaščenje Marije, priporočilo Mariji in drugim svetnikom (sv. Miha, sv. Barbara, sv. Jedrt), molitev proti Turkom, zahvala nebeškemu Očetu itd. Strukturno so te molitve krajše in praviloma rimane, razdelimo pa jih lahko na tri skupine: na molitve s prošnjo po posebni božji pomoči (npr. *molitev proti Turkom*), molitve za srečno smrt in na molitve s posebnim, dodatnim priporočilom sveti osebi (sv. Jedrt, sv. Barbara). Te folklorne molitve so se molile, ko je molivec čutil potrebo po dodatnem varovanju ali pomoči, ki bi jo svetniki lahko nudili.

Molitev proti Turkom

*O smijen muoj Jezus je s krajam' usa muoč,
Prid' naš'mu Taljanu – na uojski u pomuoč!*

⁸² Prve tri skupine so enake kot pri Novaku (1983).

*Razsvjetli – kristjanom mir dej!
Kristjanska pravica – se čudno zgodi, Marija
Devica – naj z nami darži!
O Jezus, Marija bod' venčni naš trošt!* (Novak 1983: 554)

Za srečno smrt

*Angelci boži in naš',
Pritecite k nam in k tej sveti maš',
Počastite Boga Očeta, Sina in Svet'ga Duha
Za eno srečno zadno uro
In za lahko smrt.* (Novak 1983: 274)

Estetska struktura folklornih molitev

TEKST

Na besedilni ravni je v molitvah veliko stilnih postopkov: paralelizmi členov, rime, parafraziranje, elipse, pomanjševalnice itd. Krajše molitve ter uvodni obrazci (*Pejmo spat, Bog je zlat* [...]) se načeloma rimajo. Rima sicer ni obvezna v vseh verzih in lahko na določeni točki izzvani, vendar pa je pogostejša kot pri daljših besedilih.

*Pojmo spat,
Boh je zlat,
Pojmo gledat
Na stezice,
Na gredice,
Kaj Marija dela.
Anglejce napaja,
V sveti raj jih posaja.
Boh je vkažal / Doli leč itd.* (Novak 1983: 127)

Pri daljših folklornih molitvah je večkrat zaslediti ponavljanja samostalnikov in pridevnikov ([...] *Mir božji, dar božji* [...]), stavčnih struktur ([...] *Na čast gospodi Bogu, /Na čast svete Marije, /Na čast pet krvavih ran Jezusovih* [...]) ali parafraziranje (*Bodi ofrana, prporočena* [...]), asidenton (*Potroštajte nas /In vsa naša dela, / Želje, opravila / Vse naše djanje in nehanje, /Vse naše življenje, / Vse naše trpljenje!*), pomanjševalnice ([...] *na gredice, na stezice* [...]) in vzklike ([...] *naj za Božjo voljo stori zibko Sinu božjemu* [...]); [...] *O moj Bog, O moj Stvarnik!* [...]); rime velikokrat ni. Navajamo primer molitve *Završila večerne molitve* iz Gorenje Vrtojbe:

*Bodi ofrana, prporočena
Ta sveta božja molitevca,
Ker sem jest spela in zmolila
Na čast gospodi Bogu,
Na čast svete Marije,*

*Na čast pet krvavih ran Jezusovih,
De se Bog usmili
Črez naše stariše nu mlajše
Inu čez vse verne dušice u vicah.
O milostlivi gospod Bog,
Jeh vzemite un z vic nu trpljenja;
Položite jeh, pomesite jeh
U to nebeško veselje,
U ta nebeški svetli raj,
Kjer nam ga Bog vošči inu dej,
Vsim vernim kristjanom /Nam tem živim
To ljubo zdravje,
Dobro srečo,
Mir božji,
Dar božji,
Tega daru svetega Duha!
O moj Bog,
O moj stvarnik,
Ki ste vi nas ustvaru,
Na svet spomnu,
Previdte nas,
Potroštajte nas
In vsa naša dela,
Želje, opravila.
Vse naše djanje in nehanje,
Vse naše življenje,
Vse naše trpljenje!
Vse gospodi Bogu opramo,
Vse k časti božji strimo,
Vse v imei božjim!
Dar svetu Duh,
Vse nam nadehni,
Vse nam našpižej.
Vse nam nagmirej!
Sveti žegen božji,
Požegnajte nas
Enu naše dušice,
Enu vse, kar nam je Jezus
Posodu eni dau! Amen. (Novak 1983: 142–143)*

Pri folklornih molitvah je pogost stilni postopek hiperbola oz. pretiravanje, npr.

*[...] Preden Jezus tisto vodo prebrodi,
Je sedeminsedemdesetkrat obnemogu. [...]* (Novak 1983: 418)

Veliko besedišča je narečnega (npr. *razsvjetli, naše djanje, bukve* itd.). Z dana-

šnjega vidika je jezik zastarel (vsaj kar se zapisa tiče, npr. *inu, bodi ofrana* itd.); bolj kot je jezik zapisa časovno oddaljen, starejši je zapis folklorne molitve. Besedje je pogosto prilagojeno ritmu in rimi, ki je v folklornih molitvah poudarjena: npr. elipse samoglasnikov (*pr'poročena*), izbor besede, brezvezje, paralelizmi členov. V folklornih molitvah je veliko vzklikov in nagovorov, ki so namenjeni božji sili: *o moj Bog, o moj stvarnik! Angeljci božji in naš; Marija vsmilena!*

TEKSTURA

Molitve se ne glede na zapis (verzni ali prozni), prisotnost rime, ponavljanja ali druge stilne postopke deklamirajo ali žebrajo. Dikcija je pojoča, monotona, počasna, lahko celo nerazumljiva, momljajoča, če gre za individualno izvajanje. Glas je lahko zamaknjen. Dramatizacija teksture ni v ospredju, saj je besedilo namenjeno višjemu, božjemu bitju, in ne človeškemu sogovorniku.

Večkratno ponavljanje besed in celotne celotne molitve ustvarja vtis ritmičnosti govorjenja.

KONTEKST

Folklorne molitve so izraz vernosti, duhovnosti in mišljenja tistih, ki so jih ohranili, tj. njihovih rednih ali občasnih uporabnikov.

Funkcija molitev ni le verska, ampak tudi uporabna in čeprav so njihove prvine zajete iz cerkvene nabožnosti, živijo zunaj cerkve. Ljudem so bile te molitve bližje od kanonskih, saj so nastajale v povezavi z domišljijo ljudi, dialoški pogovori med osebami (npr. Marijo in Jezusom) in podrobnosti iz življenja pa so jih približali tuzemskemu življenju. Glavna funkcija folklornih molitev je vzbujanje upanja in tolažba v težkih trenutkih, npr. priporočila Mariji, zaupanje v njeno dobroto in v brezmejno Božje zavetje.

Apokrifne molitve so molili tudi za zaščito pred boleznimi, zato imajo tudi obrambno funkcijo. Med koroškimi Slovenci je veljalo, da naj bi prepisi takih molitev varovali človeka »vsake nesreče na duši in telesu«.

Folklorne molitve so navadno molili ob jutrih ali/in večerih ter ob raznih opravilih, kot so ličkanje, skupinska ročna dela itd. Namen molitve je bil predvsem zahvala ali prošnja. Zahvalne molitve so navadno molili zjutraj, medtem ko so bile prošnje po varovanju ali odpuščanju večinoma večerne molitve. Molitve s prošnjo za boljše življenje, pogoje ali ozdravljenje navadno niso molili v določenem delu dneva, temveč takrat, ko je bilo to potrebno (npr. ob vpadu Turkov, ob težkih boleznih itd.).

Zlati očenaš je bil verjetno molitev za postni čas, zlasti v velikem tednu, kar omenjajo tudi nekateri sklepni obrazci. Molili naj bi ga tudi ob navadnih petkih, ob sobotah in nedeljah. Zmaga Kumer navaja celo primer, ko se priporoča moliti *Zlati očenaš* zlasti ob porodih, »ko se bo eno dete na svet rodilo« (Kumer 1999: 14).⁸³

⁸³ Möderndorfer piše, da je ta molitev po verovanju v 30. letih 20. stoletja v ljutomerski okolici lajšala porod (Kumer 1999: 14).

Molitve so molili skupinsko ali posamezno (osebna molitev); s tem »so ljudje izražali svoje osebno trpljenje« (Novak 1983: 7) ter svojo hvaležnost in prošnje. Molivci so bile v glavnem ženske in otroci, mame, tete in babice so tudi največkrat učile otroke novih folklornih molitev. Ženske so se priporočile Jezusu ali svetnikom, otroci pa so jih večkrat izgovarjali ob večerih za svoje želje. Največkrat je bila nagovorjena Marija kot zavetnica, npr.:

*Pod svetim križem dol ležem,
Pod Marijinim plaščem zaspim,
Če živ ostanem, Bogu hvalo dam,
Če umrjem, Bogu dušo izročim.* (Novak 1983: 198)

Folklorne molitve so se širile z naravno komunikacijo, do stikov med ljudmi raznih narodov in jezikov je pripeljalo na romanjih. V srednjem veku je bilo romanje zelo priljubljeno pri vseh družbenih plasteh. Ustno posredovanje dokazujejo tudi uvodni verzi, stalne besedne zveze, ki sodijo v način pesemskega izražanja, trikratno ponavljanje, popačene besede, ker izraz molivcu ni bil razumljiv ... (Kumer 1999: 13).

Zlati očenaš in *Marijine sanje* sta se tiskali na lističe, najdemo ju tudi v *Kolomonovem žegnu*, čeprav Cerkev tovrstnih molitev ni podpirala. Na to je verjetno vplival močan nemški vpliv in prevzem besedila iz nemščine (ljudje so besedilo pozneje tudi preoblikovali).

Estetska struktura folklornih molitev se, podobno kot pri zagovorih, kaže predvsem v moči besede, v upanju in moči, ki ju posameznik dobi ob izrekanju oz. deklamiranju. Stilna sredstva in besedišče folklornih molitev gradijo občutek svečanosti, mističnost molitev, kar jih bliža umetnostni zvrsti besedil. Dojemanje molitev kot pomoč v življenju uvršča ta žanr med najbolj estetske strukture na ravnini konteksta v slovstveni folklori.

Zbiranje in obravnava folklornih molitev na Slovenskem

Najstarejše poročilo o folklornih molitvah pri nas je Trubarjevo (*Catehismus s dveima islagama*, 1575) z navedbo odlomkov dveh nabožnih pesmi in kolednice, ki je bila najverjetneje tudi molitev: *Mi smo prišli pred vrata, de bila božja zlata!* (Novak 1983: 9).

Nicoletti je sredi 16. stoletja v pričevanju zapisal, da Tolminci pojejo med drugim tudi razne pesmi o Kristusu in svetnikih in pesmi v zvezi z Marijo – Marijine sanje; Vilko Novak meni, da gre najverjetneje tu za *zlati očenaš* ali podobno molitev (1983: 9).

Valvasor je zapisal eno večerno molitev, Pohlin pa je v 18. stoletju zapisal vsaj tri molitve (Novak 1983: 10).

V 19. stoletju se je začelo organizirano zbiranje slovenskega folklornega gradiva. Prvi, ki je objavil folklorne molitve, je bil Matija Majar Ziljski. V Novicah v spisu *Nekaj od Slovencev* (1844) piše o folklornih molitvah, ki jih ženske rade pravijo na preji:

[...] pa poprašaj Slovenko, da ti pove lepo špansko tisto molitvo, ki jo imenujejo »zlati Oče Naš« in čudil se bodeš, kako pesniško se popisuje v nji Kristusovo terplenje. Pobaraj po molitvi, ki se pravi: zlata češčena Marija, v kateri se dramatično [...] popisuje, kako je bila devica Marija v nebo vzeta. Popitaj, kako se moli

sedem besedi, ki jih je Jezus govoril, ki je na sv. križu visel. – [...] te molitvice so pesmam Mesiada Klopstockova, ne sme se vsaka besedica tako na vse strani obračati.

Navaja še primer jutranje in večerne folklorne molitve in končuje:

Dobro bi bilo, da bi se take molitvice zapisale, stari ljudje jih še znajo, mladina že manj; sčasoma se bodo clo pozabile. (Novak 1983: 10)

Vrazovi in drugi zapisi so povečini ostali v rokopisu. Šele v Šajnikovih *Narodnih pesmih koroških Slovencev* jih je nekaj.

Jakob Volčič je v Istri med drugim zbral folklorne molitve, ki drugod niso znane: *Svetega Petra otac, Svetega Petra mati*. V reviji *Angeljček, otrokom učitelj in prijatelj* (1888) celo spodbujajo molitev Zlatega očenaša v zgodbi *Dobra Minka*, da bodo imeli otroci lepše sanje: treba ga je bilo moliti na »kvatrni petek popoldne in mlado nedeljo pred solncem«, to naj bi po verovanju rešilo tri duše iz vic: očetovo, materino in otrokovo (tega, ki moli) (Stanonik 2009: 261).

Velika zasluga za zbiranje folklornih molitev gre Štreklju, ki jih je s pomočjo sodelavcev zbral mnogo. Objavljene so v 3. zvezku *Slovenskih narodnih pesmi* (1904–1907: 733–794). Njegova zbirka je spodbudila tudi poznejše zbiralce, da so jo dopolnili z različicami in tudi novimi besedili (Novak 1983: 11).

Folklorne molitve z apotropijsko oz. obrambno vlogo so natisnjene v *Kolomonovem žegnu* in v *Duhovni brambi*, vendar tu ne moremo govoriti o zbirki, saj naj bi ti dve knjižici že sami po sebi imeli čarovno moč, poleg molitev pa sta vsebovali tudi druga besedila, zaščitne besede in znake.

V zadnji četrtini 19. stoletja so se po tedanjih časopisih in revijah objavljali članki, v katerih so avtorji skušali dopovedati bralcem, da je verovanje v moč apokrifnih molitev golo vraževerje (Makarovič 2008: 121). Verjetno je tudi to botrovalo začetku pozabljanja folklornih molitev že v 1. polovici 20. stoletja. V drugi polovici 20. stoletja, ko je bila vera režimsko preganjana, pa je bilo pozabljanje folklornih molitev še hitrejše; te molitve so se po vojni molile le naskrivaj, v domačem okolju.

Prve podrobnejše raziskave folklornih molitev je opravil Möderndorfer (1964). Šele v sodobnejšem času je prišlo do obširnejših obravnav tega žanra: Novak je l. 1983 izdal zbirko folklornih molitev *Slovenske ljudske molitve*, kjer so zbrane slovenske folklorne molitve, opremljene z obširnejšim teoretičnim uvodom.

Leta 1999 je Zmaga Kumer je izdala monografijo, v kateri obravnava pasijonsko folklorno molitev *zlati očenaš*. Folklorne molitve so v 21. stoletju obravnavali Manja Krapež in Tomaž Simetinger (2004) ter Martina Orožen (2009).

Sklep

Slovstvena folklor je pomemben del vsake nacionalne, etnične ali lokalne skupnosti in jezika, saj odraža njeno zgodovino, mišljenje, kulturo. Pomemben del slovstvene folklore so tudi folklorni obrazci, skupina krajših besedil, ki se prenašajo iz roda v rod v dokaj stalni obliki. V knjigi so tematizirani naslednji žanri: delovni vzkliki, pozdravi, kletvice, pregovori, uganke, zagovori in folklorne molitve, tj. folklorni obrazci v vsakodnevni komunikaciji, ki so tudi del besedišča posameznikovega mentalnega jezikovnega slovarja. Izvor folklornih obrazcev ni nujno v jeziku, v katerem zaživi in se rabi. Določeno besedilo lahko izhaja iz jezika sosednje nacionalne, etnične ali lokalne skupnosti, pri čemer se obrazec prilagodi novemu okolju in jeziku, zato ga obravnavamo kot njegov lasten folklorni obrazec ne glede na kraj in jezik izvora (npr. izvorno latinski pregovori, podomačeni v drugih jezikih in skupnostih; izvorno nemške folklorne molitve itd.). Pomembno je, da obrazec neka skupnost osvoji oz. posvoji v svoj kulturni in jezikovni prostor in tako postane del tradicije in s tem slovstvene folklore.

Folklorni obrazci so bili doslej obravnavani kot skupina kratkih besedil. Za nekatere je značilna formulativnost. Vselej gre za ustaljene oblike, ki so lahko sestavljene iz ene besede (delovni vzklik, pozdrav, kletvica), besedne zveze (delovni vzklik, pozdrav, kletvica) ali krajšega besedila (uganka, zagovor, folklorna molitev). Vendar pa so folklorni obrazci notranje raznoliki, tako po dolžini kot po načinih rabe po funkciji. Pri folklornih molitvah in zagovorih je tekst lahko tudi že daljši (pa čeprav zaradi sklapljanja različnih besedil v eno), zato dolžina oz. kračina pri folklornih obrazcih ni najpomembnejši kriterij razvrščanja.

Zaradi posebnih značilnosti sta žanra zagovori in folklorne molitve obravnavana v posebni skupini, v obrednih folklornih obrazcih. Od drugih žanrov se razlikujeta po tem, da njuna raba tvori samostojni folklorni dogodek, ki ima vnaprej določen ne le tekst, ampak v veliki meri tudi teksturo in kontekst (sobesedilni, prostorski, časovni itd.). Oba žanra sta del obreda, ki se izvaja z določenimi kretnjami (npr. človek se na določenem mestu besedila prekriža) in pomožnimi predmeti (rožni venec, kruh, lasje itd.). Obredni folklorni obrazci se izvajajo le ob posebnih priložnostih, torej ne v vsakdanji komunikaciji. Povezani so z verovanjem v višjo silo, ki jo oba žanra tudi nagovarjata, in sicer zagovor ukazovalno ali proseče, folklorna molitev pa proseče. To sta žanra, ki sta na meji slovstvene folklore, ljudske religioznosti in ljudske medicine, zato sta tudi obravnavana v tej luči.

Krajši folklorni obrazci ne tvorijo celotnega folklornega dogodka, temveč so le njegov del, lahko so vezni člen med folklornimi dogodki ali pa so zgolj sestavina v vsakdanji komunikaciji. Zato govorimo o folklornem trenutku, ki ima enako kot folklorni dogodki vse ravnine – tekst, teksturo, kontekst. Folklorni trenutek je torej lahko del komunikacije ali del folklornega dogodka: je najmanjša enota folklornega dogodka, trenutek izrekanja

Raznolikost posameznih folklornih obrazcev se izraža glede na naslovnika oz. formalnost konteksta (uradni pozdravi : pozdravi med mladimi) in glede na funkcijo (kletvica s funkcijo žaljenja : kletvica s funkcijo sprostitev napetosti, npr. v prometu).

Od vseh folklornih obrazcev so neformalni pozdravi, kletvice, pregovori in uganke najbolj v koraku s časom: neformalni pozdravi nastajajo v manjših skupinah in se spreminjajo hitreje in bolj opazno, pregovori so velikokrat predrugačeni v medijih – za naslove ali v oglasih – ali pa v šaljive namene.

V sodobni družbi se folklorni obrazci, še posebej pregovori ter frazemi, pogosto pojavljajo v oglasih, saj so zasidrani v podzavesti, zato lahko (delno) nagovarjajo naročnika. Vzrok za izbiro vsaj enega iz nabora folklornih obrazcev je ustaljenost v zavesti, predvsem ritma in melodije. Ta namreč poveča verjetnost zapomnjenja pri naslovniku, kar pa je cilj oglaševalskih gesel. Izbira pregovora za geslo ni izpeljana z načrtnim iskanjem primernih pregovorov za geslo, ampak pisec gesla ponavadi po metodi prostih asociacij (t. i. *brainstorming*) uvrsti v ožji izbor tudi določen pregovor, ki ustreza sami kampanji. Pregovori, frazemi in uganke so preoblikovani tako, da posamezne zamenjane besedne sestavine obrazca nadomeščajo ritmično in/ali melodično enake besede, ki pa imajo drugačen pomen (npr. *zapečenega kruha se največ poje*,⁸⁴ *čas ni denar*,⁸⁵ *kdor prej pride, prej pelje*⁸⁶). To je dodaten dokaz o uzaveščenosti pregovorov.⁸⁷

Oglaševalci izbirajo gesla glede na melodijo, ritem obrazca: *sporočilo izrečeno ne izgubi se nobeno*,⁸⁸ včasih celo glede na vsebino folklornega obrazca, če jim le ta ustreza (npr. *ker nesreča nikoli ne počiva*).⁸⁹ V oglaševanju so sicer pogostejše modifikacije frazemov, npr. *dobra stran kruha* (iz [kaj biti] *dobra stran česa*);⁹⁰ *od A do železa* (iz: [biti] *od A do Ž*);⁹¹ *zvestoba do roba* (iz: [biti] *zvest do groba*).⁹² Primer uganke v oglaševanju najdemo zgolj v enem primeru, uporabljenem za reklamo: v reklami za pustne krofe.⁹³ Besedilo je bilo vprašanje v trdilni obliki: *Za pusta so jih polna usta*. Odgovor je bil podan v sliki zraven besedila, in sicer je bila ob besedilu priložena slika krofa.

Prenovitve folklornih obrazcev so pogoste tudi v funkciji šale ali celo parodije na ustaljene obrazce. Sestavine so zamenjane ali dodane. Takšne prenovitve nastajajo predvsem kot upor ustaljenim normam in določilom, npr.:

Delo krepí človeka > delo krepa človeka;
Kdor išče, ta najde > kdor išče – ga najdejo;
Kdor ne dela, naj ne je > kdor ne dela, naj vsaj je;
Kdor čaka, dočaka > kdor čaka, ga dočakajo;
Beseda ni konj > beseda ni konj, je rekla kobila;

⁸⁴ Iz: *zarečenega kruha se največ poje*.

⁸⁵ Iz: *čas je denar*.

⁸⁶ Iz: *kdor prej pride, prej pelje*; oglas za Si.mobil.

⁸⁷ Ustno Marjan Kapelj, pisec oglasnih besedil pri več oglaševalskih agencijah.

⁸⁸ Iz: *ura izgubljena ne vrne se nobena*; oglas za telekomunikacijsko družbo.

⁸⁹ Iz: *nesreča nikoli ne počiva*; oglas za Zavarovalnico Tilia.

⁹⁰ Oglas za pašteto Argeta.

⁹¹ Oglas za Centrum vitamine.

⁹² Oglas za Pivovarno Laško.

⁹³ Oglas za Tvojih5minut.

Kdor se je, ta žanje > kdor se je besede, uvaža pšenico;
Laž ima kratke noge > laž ima kratke noge, zato ponavadi obuje čevlje z visoko peto;
Kadar mačke ni doma, miši plešejo > ne samo miške, tudi maček pleše, kadar mačke ni doma;
Ljubezen je bolezen > ljubezen je bolezen, ki se zdravi v tujih posteljah itd.⁹⁴

Pregovorne strukture so lahko uporabljene tudi za konstrukcijo izjav v trenutni enkratni situaciji in čeprav se ne folklorizirajo, dokazujejo, da je sama pregovorna struktura še vedno zelo aktualna za izražanje idej in šaljivih pripomb, npr. v pogovoru o krtačenju metle za noč čarovnic: [...] *sej veš, kaj je vedno govorila mama: ko ščetina ravna ni, velik zračni upor grozi;*⁹⁵ ali kot pripomba, kako prepričati osebo, da so brki pri moškem dobri: *ali pa kak šegav pregovor v smislu, da je poljub brez brkov kot juha brez soli. Ali pa ded brez brkov je kot pes brez repa.*⁹⁶

Sodobne »prave« uganke so večinoma avtorske in namenjene otrokom, v ugankah kot folklornem žanru pa tako pri otrocih kot pri odraslih prevladujejo šaljiva vprašanja. Danes je ugankarstvo bolj razširjeno v obliki kvizov in ugankarskega tiska.

Sodobne, predelane rabe zagovorov ali folklornih molitev so redke. Najdemo pa predrugačene oblike, ki so obredno in funkcionalno podobne starejšim in temeljijo izključno na praznoverju. Danes je pogosta alternativna medicina, ki je kdaj podobna zagovarjanju: polaganje rok, govorjenje pozitivnih misli, afirmacij itd. ter *amuleti*, ki nam prinašajo srečo (razni obeski, figurice, pujski itd.), prosilne besede neki nedoločljivi višji sili (npr. prošnje študenta pred izpitom, obredno spanje z učbenikom pod blazino v noči pred testom itd.) – gre za nadomestek molitev ... Prenovitve folklornih in uradnih molitev se pojavljajo tudi v funkciji šale v krajših humornih pesmicah, npr. *Oče naš, ki si v nebesih, ki pelješ se na štirih kolesih.*⁹⁷

V zadnjem času so se tudi na slovenskem knjižnem tržišču pojavili prevodi *Knjig urokov* (nekaterne knjige imajo celo črne platnice). V njih so zapisani obredi, enostavnejši recepti in besedila, ki naj bi pripomogla k sreči: za več ljubezni, zdravja in denarja v življenju. Ti *uroki* morda temeljijo na nekakšni folklorni osnovi (vraže). Gre za izrabo slovstvenofolklornih oblik, saj različni avtorji izrabijo zgradbo in lastnosti zagovorov in folklornih molitev, vsebinsko pa zapolnijo obrazec s povsem avtorskimi besedami in osebnimi interpretacijami posameznih obredov. Bralci navadno trdijo, da ne verjamejo v tovrstne *uroke*, a prodaja takih knjig cveti. To kaže na globoko zasidranost magičnega mišljenja in vraževerja v današnji družbi.⁹⁸

Estetska struktura folklornih obrazcev se poleg rabe stilnih sredstev kaže tudi v njihovi rabi in ohranjanju v več generacijah, v spreminjanju glede na življenjske navade in razvoj ter v povezanosti z družbo in kulturo.

⁹⁴ <http://www.geocities.com>, 19. 4. 2007.

⁹⁵ Anonimni informator.

⁹⁶ Dan Podjed, Ljubljana.

⁹⁷ Ustno Barbara Ivančič Kutin, Polhov Gradec.

⁹⁸ Seveda so tukaj še vraževerja, ki nas spremljajo vsak dan: številka 13 je nesrečna; če črna mačka prečka cesto, to prinaša nesrečo; dimnikar in štiriperesna deteljica prinašata srečo itd.

Sklep

Na (ne)sprejetost folklornih obrazcev in njihovo ocenjevanje pa ima velik vpliv družba s svojimi navadami in normami. Čeprav se zdi, da so folklorni obrazci nekaj zastarelega, se je pokazalo, da so še vedno zelo aktualni in prisotni v vsakdanjem življenju: nekateri v prvotnih oblikah, nekateri predrugačeni. Raznolika struktura folklornih obrazcev ponuja širok nabor možnosti, kako sporočiti misel, zato bodo folklorni obrazci vedno del našega jezikovnega slovarja in komunikacijskih strategij.

Beseda ni konj *(Word is Not a Horse)* */ It Doesn't Hurt to Ask*

Aesthetic structure of Slovenian short folklore forms

Oral folklore is an important part of every national, ethnic, and local community and language, because it reflects their history, thinking, culture. Short folklore forms are a part of oral folklore. They are a group of short texts that are transferred from one generation to the next in a fairly fixed format. This book thematizes genres, working exclamations, greetings, swearwords, proverbs, riddles, healing words, and prayers, i. e. short folklore forms which are used in everyday communication and which are part of an individual's mental lexicon.

Short folklore forms do not always originate in the language in which they are used. A certain text can come from the language of a neighboring national, ethnic, or local community, and is adapted for the new environment and language, so we treat it as a folklore form belonging to that new language, irrespective of its place and language of origin (e. g. originally Latin proverbs adopted by other languages and communities; originally German folk prayers etc.). It is important that a form is acquired or adopted by a community and included in its cultural and linguistic space, thereby becoming part of the tradition and oral folklore of that community.

Short folklore forms have always been treated as a group of short texts and there has been hardly any perceptible variation in these genres. Formulaicity is characteristic of them – the formulas are standard. They are fixed forms, comprised of one word (a working exclamation, a greeting, a swearword), a set phrase (a greeting, a swearword, a proverb), or a short text (a riddle, healing words, a folk prayer). The group of short folklore forms is very heterogeneous, however, both in terms of length of the forms and in how they are used. Short folklore forms include folk prayers and charms. These can have longer texts (even if that might be due to combining different texts into one), which means that shortness cannot be considered a general characteristic of short folklore forms.

The particular characteristics of charms and folk prayers speak to the need for the introduction of a separate group, i. e. a group of ritual folklore forms that includes charms and folk prayers. These differ from others in that their usage forms an independent folklore event where not only the wording is pre-determined, but the texture and (co-textual, spatial, temporal etc.) context are mostly fixed beforehand as well. Both genres constitute rituals performed with certain movements (individuals cross themselves at a specific

point in the text) and items (prayer beads, bread, hair etc.) Ritual folklore forms are performed on special occasions, not in everyday communication. They have to do with a belief in a higher power – a power that both genres address: as a command or a plea through charms and in a beseeching manner in folk prayers. The context and the texture are therefore more firmly fixed and predictable than in other short folklore forms. These two genres are on the border between oral folklore, folk religiosity, and folk medicine, and they are part of rituals, which must be taken into consideration whenever charms or folk prayers are discussed.

Short folklore forms do not comprise entire folklore events, only parts of them. They can function as links between folklore events or as components of everyday communication, which is why we speak of folklore moments. Same as folklore event, a folklore moment also has all three levels: text, texture, and context. It can be an element in communication or a part of a folklore event. It is the smallest unit in a folklore event, the moment a folklore form is uttered: a working exclamation, a greeting, a swearword, or a proverb. A folklore moment (more so than a folklore event) is also subject to the influence of co-textual context, since the context determines which folklore form is chosen. Riddles can also form folklore moments; in social settings where riddles are presented individually, each riddle is a separate folklore event.

In discussing the aesthetics of short folklore forms, we must take into account that they are all strongly expressive, which can affect our sensory perception: proverbs give the sensation of beauty and swearwords express the ugliness. In general, common-sense speech, we associate aesthetics with the beautiful, with feelings of comfort, with symmetry, and with repetitive rhythms. In the text and the analysis, however, we rely on Baumgarten's definition of aesthetics as sensory perception that includes both positive and negative sensations. The reason for treating aesthetics as sensory perception is the fact that perceiving beauty and ugliness depends on the time period and the immediate socio-cultural context. There are provisions which determine what and in which format a certain folklore form is accepted in society and what is accentuated, more expressive in society. That is why, in considering the aesthetic structure of short folklore forms, the forms need to be discussed within the framework of folklore events/moments, keeping in mind all three levels of a folklore event, as well as social influence and the (imparted) moral sense.

This work treats the textual level mainly from a poetological point of view: observing the choice of words, the use of repetitions and rhymes, and rhythm creation. In all short folklore forms, the stylistic device of word or sentence repetition is the most productive one: it creates an even rhythm in longer genres (charms, folk prayers) or it increases expressiveness (repetition intensifies the expressiveness of swearwords, for example). Rhymes are also common, but they are not the predominant stylistic device and they do not occur in all folklore forms (e. g. in swearwords). The vocabulary of short folklore forms is selected; the metaphor, metonymy, personification, hyperbole, and oxymoron are also significant.

The texture of short folklore forms matches their expressiveness and genre: working exclamations, greetings, swearwords, proverbs, and riddles are articulated clearly, usually aloud, with emphasis, and with care. Charms and folk prayers can be recited clearly, aloud, and with emphasis, or they can be muttered and secretive, so the patient cannot make out the text and learn it. Folk prayers are most often declaimed. The volume depends on the people praying; they can either murmur the words to themselves and speak unintelligibly or speak clearly and in an accentuated tone.

Out of all the short folklore forms, informal greetings, swearwords, proverbs, and riddles are the best at keeping up with the times: informal greetings are created in smaller groups and adapted more rapidly and noticeably, and proverbs are often transformed in the media, in titles and advertisements, or used to strike a playful note. Riddles are mostly authored and intended for children; riddles as a folklore genre, for both children and adults, tend to include humorous questions.

The use of folklore forms in advertising, especially of proverbs and phrasemes, is common in contemporary society, which is demonstrated by their currency and their place in our linguistic knowledge as a whole, awareness and use/usage (contrary to what some believe).

Short folklore forms often appear in advertising slogans. In most cases, proverbs (and phrasemes as well) are used; word components of a form are replaced with words which have the same rhythm and/or melody, but a different meaning. Examples include *zapečenega kruha se največ poje* – *zarečenega kruha se največ poje* (*well-baked bread tastes best* – *forbidden bread tastes best*), *čas ni denar* – *čas je denar* (*time isn't money* – *time is money*), *kdor prej pride, prej pelje* – *kdor prej pride, prej melje* (*first come, first drive* – *first come, first serve*). Advertisers choose slogans based on the melody, the rhythm of the form, e. g. the Si.mobil slogan *sporočilo izrečeno ne izgubi se nobeno* (*a message spoken is never lost*), from *ura izgubljena ne vrne se nobena* (*an hour lost is never found*), and sometimes even on the content of the folklore form if it matches the content of the advertising campaign, e. g. the slogan from the Tilia Insurance Company *ker nesreča nikoli ne počiva* (*because misfortune never rests*), from *nesreča nikoli ne počiva* (*misfortune never rests*). Phraseme modification is even more common in advertising, e. g. *dobra stran kruha* (*the good side of bread*), from *[kaj biti]dobra stran česa* (*[to be on] the good side of something*) – *Argeta paté; od A do železa* (*from A to iron*), from *[biti] od A do Ž* (*from A to Z*) – *Centrum vitamins; zvestoba do roba* (*loyal to the brim*), from *[biti] zvest do groba* (*[to be] loyal to the end*) – *Laško Brewery*. Only one example of a riddle used in advertising can be found: in an advertisement for doughnuts made for Pust (Tvojih-5minut). The text converted a question into a statement: *za pusta so jih polna usta* (*during Pust, mouths are full of them*). The answer was provided in a picture next to the text – a picture of a doughnut.

The reason for choosing a folklore form is their place in our consciousness, mainly of rhythm and melody. They increase the likelihood that the audience will remember them, which is the purpose of advertising slogans. Selecting a proverb for a slogan is not done as a planned investigation of proverbs that might be appropriate for a slogan. Instead,

the author usually uses the method of free associations (i. e. brainstorming) to shortlist a proverb that suits the campaign, which further speaks to how well entrenched proverbs are in our awareness.

Folklore forms are not adapted only for advertising campaigns. They are also transformed to create jokes or even parodies of fixed forms (mostly proverbs and sayings, but phrasemes as well). Components are exchanged or added. Such adaptations are created mostly as a rebellion against established norms and stipulations, e. g. *delo krepi človeka* (*work makes you strong*) > *delo krepa človeka* (*work makes you dead*); *kdor išče, ta najde* (*who seeks shall find*) > *kdor išče – ga najdejo* (*who seeks shall be found*) etc.

The structure of a proverb can also be used to construct new, jocular ideas. These ideas are used only in temporary situations (they do not become folklorized); nevertheless, they prove that the structure of a proverb plays an important role in expressing ideas and playful comments, e. g. in the conversation about brushing a broom for Halloween: “[...] *sej veš, kaj je vedno govorila mama: ko ščetina ravna ni, velik zračni upor grozi*” (“[...] *you know what mother always used to say: if the bristle isn’t straightened, strong air resistance threatens*”); or as a playful remark on how to convince someone that it is good for man to have a moustache: a good-natured proverb meaning that *a man without a moustache is like soup without salt* or that *a man without a moustache is like a dog without a tail*.

Modern modified usage of charms and folk prayers is rare, but there are altered forms, similar to older forms in their ritual and functional elements, which are based exclusively on superstition (e. g. the translation of *The Book of Spells*, various healing affirmations etc.) Adaptations of folk and official prayers also appear as jests and are adapted to create short, humorous poems, e. g. *oče naš, ki si v nebesih, ki pelješ se na štirih kolesih* (*Our Father, who art in heaven, who drives on four wheels*).

The aesthetic structure of short folklore forms is reflected in the use of stylistic devices and in the use and preservation of these forms through many generations, in how they change according to the habits of life and development, and in their connection to society and culture. Comprised of three levels (text, texture, context) of the folklore event, society and its habits and standards greatly influence the (un)acceptance of folklore forms and how they are evaluated. The structure of folklore forms itself offers a wide assortment of options for conveying a message and for getting either a real or a virtual response, which is why short folklore forms will always be part of our vocabulary and of our communication strategies.

Kratice

SEL = Slovenski etnološki leksikon

SSKJ = Slovar slovenskega knjižnega jezika

Literatura in viri

Aristoteles

2005 *Poetika*. Ljubljana: Študentska založba.

Arewa, Ojo E. in Alan Dundes

1964 Proverbs and the Ethnography of Speaking Folklore. *American Anthropologist*, New Series, Part 2. 66 (6), 70–85. <http://www.jstor.org>.

Balašova, Elena A.

2004 *Naivnaja kartina mira Slovencev: socio- i etnolingvističeskij podhod*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete.

Banovič, Lasta

2009 *Smrt i onostranost u kletvama*. Beograd: Etnografski institut SANU, Posebna izdanja, knjiga 66.

Barley, Nigel

1987 A Structural Approach to the Proverb and Maxim with Special Reference to the Anglo-Saxon Corpus. *Proverbium* 16–25, 737–751.

Bartmiński, Jerzy

2005 *Jazykovej obraz mira: očerki po etnolingvistike*. Moskva: Indarik.

2008 *Lublin Ethnolinguistics*. <http://www.rastko.org.yu/projekti/etnoling/delo/12073>.

Baš, Angelos (ur.)

1980 *Slovensko ljudsko izročilo. Pregled etnologije Slovencev*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

2004 *Slovenski etnološki leksikon* (ur. Angelos Baš). Ljubljana: Založba Mladinska knjiga.

Bauman, Richard

1963 The Collecting of Proverbs. *Western Folklore* 22 (4), 271–272. Pregledano 22. 5. 2007 na internetni strani <http://www.jstor.org>.

Bausinger, Hermann

1968 *Formen der »Volkspoesie«*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.

Bojc, Etbin

1974 *Pregovori in reki na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Bošković-Stulli, Maja

1973 O pojmovima usmena i pučka književnost i njihovim nazivima. Zagreb: *Umjetnost riječi* 17 (3), 149–184; 17 (4), 237–260.

Bošković-Stulli, Maja in Divna Zečević

1978 *Usmena i pučka književnost*. Zagreb: Zavod za istraživanje folklor Instituta za filologiju in folkloristiku.

Čujec Stres, Helena

2003 Utrinki narečnega govora v Dolenji Trebuši. *Trebuški zbornik*. Raziskovalni tabori 1996–1998, 135–168.

Čubelić, Tvrtko

1988 *Povijest i historija usmene narodne književnosti*. Zagreb: samozaložba.

Dolenc, Milan

1999 *Zagovori v slovenski ljudski medicini*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine.

Dundes, Alan

1965 *The Study of Folklore*. Berkeley, CA: Prentice Hall.

1987 On the Structure of the Proverb. *Proverbium* 16–25, 961–974.

1989 On Wether Weather »Proverbs« Are Proverbs. *Folklore Matters*. Knoxville: The University of Tennessee Press, 92–97.

Duranti, Alessandro

1997 *Linguistic Anthropology*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Velika Britanija: Cambridge University Press.

Đapović, Lasta

2009 *Smrt i onostranost u kletvama*. Beograd: Etnografski institut SANU.

Erzetič, Edvard

2007 *Slovar narečnih, etimoloških in toponomastičnih izrazov vasi Gradno in Višnjevik v Brdih*. Škofja Loka: samozaložba.

Everett Gilbert, Katharine in Helmut Kuhn

1967 *Zgodovina estetike*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Fikfak, Jurij

1984 Iz etnološkega in folklorističnega dela Jakoba Volčiča, objavljenega v Novicah 1851–1881. *Etnološka tribina* 6–7: 97–105.

Germ, Tine

2003 *Simbolika števil*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga.

Grafenauer, Ivan

1907 »Duhovna bramba« in »Kolomonov žegen«. *Časopis za zgodovino in narodopisje* IV: separ. Maribor.

1937 *Najstarejši slovenski zagovori*. Maribor: Zgodovinsko društvo.

Grafenauer, Ivan (ur.)

1952 Narodno pesništvo. *Narodopisje Slovencev II* Ljubljana, 12–85.

1974 Nekaj o značaju narodnega pesništva. *Traditiones* 3, 5–16.

Grigas, Kazys

- 2005 Problems of the type in the comparative study of proverbs. *Folklore. Critical concepts in Literary and Cultural Studies*, vol. IV. London, New York: Routledge, 265–281.

Grzybek, Peter

- 1994 Foundations of Semiotic Proverb Study. *Wise Words. Essays on the Proverb* (ur. W. Mieder). New York & London: Garland Publishing.
- 2000 *Die Grammatik der Sprichwörtlichen Weisheit von G. L. Permjakov*. Mit einer Analyse allgemein bekannter deutscher Sprichwörter. Essen: Schneider Vorlag Hohengehren GmbH.
- 2012 Proverb Variants and Variations: A New Old Problem? *Proceedings of the Fifth Interdisciplinary Colloquium on Proverbs* (ur. Lauhakangas, Soares). Tavira: IAP, 136–152.

Gspan, Alfonz in Lino Legiša

- 1963 *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do 1848*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Gusev, Viktor E.

- 1967 *Estetika fol'klora*. Leningrad: Nauka.

Gustinčič, Roman

- 2001 »Krucifiks, orko dindijo in sakrabort«. *Primorska srečanja. Revija za družboslovje in kulturo* (246/2001), 681–682.

Hribar Sorčan in Kreft Lev

- 2005 *Vstop v estetiko*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za filozofijo.

Ilc, Andrej (ur.)

- 2004 *Zlata čebelica*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Ilich, Iztok

- 2003 *Pregovori in reki: leto in dan v slovenski ljudski modrosti*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Ivančič Kutin, Barbara

- 2003 Raziskovalni položaj pri terenskem zbiranju prozne folklore. *Traditiones* 32 (1), 117–124.
- 2004 Vpliv konteksta kraja in časa na pripovedovanje folklornih pripovedi. *Obdobja* 23. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 627–634.
- 2005 *Kontekst in tekstura folklornih pripovedi na Bovškem*. Doktorsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- 2008 Pregovori v Križnikovi sanktpeterburški zapuščini in zapuščini JAZU. *Gašper Križnik (1848–1904) in njegov čas*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 218–223.
- 2009 Drobní folklorni žanri na Polhograjskem. *Gospod z rožo. Polhograjci grofu Blagaju in Blagajevemu volčinu*. Polhov Gradec: Turistično društvo; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 417–433.
- 2011 *Živa pripoved v zapisu*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Jakobson, Roman

- 1989 *Lingvistični in drugi spisi*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Jakop, Nataša

2006 *Pragmatična frazeologija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Jakop, Tjaša

2012 Izrazi za spolovila v gradivu za Slovenski lingvistični atlas in pri Ivanu Koštiálu. *Jezikoslovni zapiski* 18 (2).

Jason, Heda

1987 Proverbs in Society: The Problem of Meaning and Function. *Proverbium* 16–25, 617–624.

Jerman, Frane

1978 Jan Mukařovský in strukturalna estetika. *Estetske razprave*. Ljubljana: Slovenska Matica.

Jolles, André

1978 *Jednostavni oblici*. Zagreb: Studentski centar sveučilišta.

Judin, Aleksej V.

2007 *Slavjanskaja etnolingvistika*. <http://www.rastko.org.yu/rastko/delo/11696>.

Južnič, Stane

1983 *Lingvistična antropologija*. Ljubljana: Dopolna delavska univerza Univerzum.

Kaivola Bregenhøj, Annikki

2001 *Riddles – Perspectives on the use, function and change in a folklore genre*. Helsinki: Finnish Literature Society.

Kant, Immanuel

1937 *Dve razpravi*. Ljubljana: Slovenska Matica.

Kante, Božidar

2009 *Estetika narave*. Ljubljana: Sophia.

Kebe, Janez

1996 *Loška dolina z Babnim poljem: zgodovina župnij Stari trg pri Ložu in Babno polje*. Ljubljana: Družina.

Kocbek, Fran

1887 *Pregovori, prilike in reki*. Ljubljana: Anton Trstenjak.

Kocbek, Fran in Ivan Šašelj

1934 *Slovenski pregovori, prilike in reki*. Celje: Družba sv. Mohorja.

Kõiva, Mare

1996 The transmission of Knowledge among Estonian Witch Doctors. *Folklore* 2, 41–73.

Köngäs-Maranda, Elli-Kaija

1971 *The Logic of Riddles. Structural Analysis of Oral Tradition* (ur. P. Maranda, E. Köngäs Maranda). Philadelphia: University of Philadelphia Press.

Kopitar, Jernej

1808 *Grammatik der slavischen Sprachen in Krein, Kärnten und Steiermark*. Ljubljana.

Kos, Janko

1996 *Očrt literarne teorije*. Ljubljana: DZS.

Kotnik, France

1906 Donesek k zgodovini praznoverja med koroškimi Slovenci. *Časopis za zgodovino in narodopisje* III. Ljubljana.

Kotova, Marina

2003 Rol' F. L. Čelakovskogo v sodremennoj paremiologii. *Parémie národů slovan-ských*. Ostrava.

Kozorog, Miha

2011 Nekaj pripomb za več družbenega konteksta v slovenski folkloristiki. *Traditiones* 40 (3), 27–51.

Krapež, Manja in Tomaž Simetinger

2004 Kolomonov žegen – vera posebne vrste. *Slovstvena folkloristika: glasilo za zbiranje in raziskovanje slovenske slovstvene folklore* 3 (2), 60–61.

Kremenšek, Slavko

1978 Družbeni temelji razvoja slovenske etnoliške misli. *Pogledi na etnologijo*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 9–66.

Krikmann, Arvo

1985 Some Additional Aspects of Semantic Indefiniteness od Proverbs. *Proverbium* 2. 58–85.

1998a On the Relationships of the Rhetorical, modal, logical, and syntactic planes in Estonian Proverbs. Plan 1. *Folklore* 6, 99–127.

1998b On the Relationships of the Rhetorical, modal, logical, and syntactic planes in Estonian Proverbs. Plan 2. *Folklore* 8, 51–99.

1998c On the Relationships of the Rhetorical, modal, logical, and syntactic planes in Estonian Proverbs. Plan 3. *Folklore* 9, 71–96.

Kržišnik, Erika

1994 *Slovenski glagolski frazemi*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.

2001 Vsebina (slovenskega) frazeološkega slovarja za tujce – določitev in preizkus meril. *Zbornik za učitelje slovenščine kot drugega / tujega jezika* (ur. E. Kržišnik). Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete.

2005 Frazeologija v luči kulture. *Večkulturnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. 41. seminar slovenskega jezika, literature in kulture 27. 6.–15. 7. 2005. Zbornik predavanj. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, 67–81.

Kumer, Zmaga

1965 Potujoči verzi. *Narodno stvaralaštvo*. Folklor IV (15–16).

1999 *Zlati očenaš: slovenski ljudski pasijon*. Ljubljana: Družina.

Kuusi, Matti

1972 Towards an international type-system of proverbs. *Proverbium* 19, 699–736.

Lauhakangas, Outi

2007 Use of Proverbs and Narrative Thought. *Folklore* 35, 77–84.

Levinson, Jarrold

2008 Kaj so estetske lastnosti? Analiza. *Časopis za kritično misel* 4 (12), 11–123.

Levstik, France (ur.)

1869 *Vodnikove pesni*. Ljubljana: Matica Slovenska.

Lipovec Čebtron, Uršula

2008 *Kročere zdravja in bolezni*. Tradicionalna in komplementarne medicine v Istri. Ljubljana: Zupaničeva knjižica, Filozofska fakulteta.

Lotman, Jurij M.

1976 *Struktura umetnič kog teksta*. Beograd: Nolit.

Ložar, Rajko (ur.)

1944 *Narodopisje Slovencev I*. Ljubljana: Znanstvena knjižica Klas.

Majar Ziljski, Matija

1844 Nekaj od Slovenov. *Novice* 35, 138–139.

Makarovič, Marija

1975 *Pregovori – življenjske resnice*. Ljubljana: Kmečki glas.

1982 *Strojna in Strojanci*. *Narodopisna podoba koroške hribovske vasi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

1982 *Strojna in Strojanci: narodopisna podoba koroške hribovske*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

2008 *Podoba zdravstvene kulture koroških Slovencev v kmečkem okolju od Zilje do Podjune v 19. in 20. stoletju*. Celovec: Mohorjeva založba.

Marc Bratina, Karin

2006 Izražanje negativnih čustev v govoru vasi: Pregara v slovenski Istri: pragmatični frazemi. *Diahronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah*. Maribor: Slavistično društvo.

Matičetov, Milko

1948 O etnografiji in folklori zapadnih Slovencev. *Slovenski etnograf* 1, 9–56.

1951 Zagovarjanje pri dveh slovenskih književnikih. *Slovenski etnograf* 20/21, 331–342.

Mieder, Wolfgang

1993 *Proverbs are Never Out of Season. Popular Wisdom in the Modern Age*.

New York, Oxford: Oxford University Press.

McCormack, C. in Stephen A. Wurm (ur.)

1997 *Language and Society. Anthropological Issues.* Mouton Publishers. The Hague.

Merku, Pavle

2004 *Ljudsko izročilo Slovencev v Italiji, zbrano v letih 1965–1974*. Udine: Pizzicato.

Mieder, Wolfgang in Deborah Holmes

2000 *Children and proverbs speak the truth: Teaching the Proverbial Wisdom To Fourth Grade*. Burlington, Vermont: The University of Vermont.

Miko, Klavdija

2011 Kakšno vreme bo? Hladna pomlad, mokro poletje. *Ona – živeti kot ženska, priloga Dela* (15. marec 2011) 13 (10).

Möderndorfer, Vinko

1946 *Koroške uganke in popevke*. Celje: Družba Sv. Mohorja.

Möderndorfer, Vinko

1964 *Ljudska medicina pri Slovencih. Gradivo za narodopisje Slovencev*. Ljubljana: Inštitut za slovensko narodopisje SAZU, 185–186.

Mrkun, Anton

1937–1939 Ljudska medicine v dobrépoljski dolini. *Etnolog* 10/11, 1–10.

Mukařovský, Jan

1978 *Estetske razprave*. Ljubljana: Slovenska Matica.

Nežmah, Bernard

1997 *Kletvice in psovke*. Ljubljana: Nova revija.

Novak, Eva

2004 *Latinski reki in pregovori. Dicta et sententiae*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Novak, Vilko

1960 *Slovenska ljudska kultura*. Ljubljana: DZS, 242–243.

1983 *Slovenske ljudske molitve*. Ljubljana: Družina.

Orožen, Martina

2009 Rokopisne Kolomonove in zdravilske bukve s Kovka nad Hrastnikom. *Slavistična revija* 57 (2. april–junij), 263–276.

Pančiková, Marta

2008 Jeseň v pranostikách. Porovnanie pol'ských a slovenských pranostík. *Parémie národů Slovanských* IV. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané v Ostravě ve dnech 20.–21. listopadu 2008. Ostrava: Universitas Ostraviensis.

Parrott Hickerson, Nancy

2000 *Linguistic Anthropology*. ZDA: Texas Tech University.

Pavlova, E. G.

1984 Opyt klassifikacii narodnyh primet. *Paremiologičeskie issledovania*. Sbornik statej. Moskva: Issledovania po folkloru i mifologii vostoka.

Pepicello, William in Thomas A. Green

1984 *The Language of Riddles. New perspectives*. Columbus: Ohio State University Press.

Petkovšek, Darinka (ur.)

1965 *Slovenske uganke*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Pohlin, Marko

1789 *Kmetam za potrebo inu pomoč ali uka polne vesele inu žalostne pergodbe te vasi Mildhajm, Za mlade inu stare ludi*. Dunaj.

Prek, Stanko

1972 *Ljudska modrost trden je most: slovenski ljudski pregovori in reki*. Maribor: Obzorja.

Premru, Uroš in Martin Toman

2009 *Slovenski vremenski pregovori in reki*. Radovljica: Didakta.

Profantova, Zuzana

1997 Concerning One Possibility of Logical-semiotic Invariants of Weather Proverbs. *Little fish are sweet. Selected Writings on Proverbs*. Bratislava: Ústav etnológie SAV.

Pšajd, Jelka

2005 *Psovke in kletvice iz Pomurja in Porabja*. Murska Sobota: Pokrajinski muzej.

Reichmayr, Michael

2003 *Ardigata! Krucinal!* Znanstvena zbirka Pavlove hiše, 1. knjiga. Gradec: Slovenski znanstveni inštitut na Dunaju.

Rogerij Ljubljanski

2001 *Palmarium empyreum, seu Conciones CXXVI. de sanctis totius anni : signantèr de nonnullis particularibus & extraordinariis, qui in quibusdam locis festivè celebrantur, & usque modo sermones de ipsis visi non sunt, compositae ex vitis eorum: Scriptura sacra, ac SS. Patribus: variis conceptibus, symbolis [et] historiis: praeicipuè aptis moralitatibus refertae, in II. partes divisae, ac copioso indice provisae, datae publicae luci Carniolico idiomate ... a p. Rogerio Labacensi ... Palmarium empyreum* (ur. J. Pogačnik, K. Gantar, j. Faganel). Ljubljana: Fundacija dr. Bruno Breschi.

Roper, Jonathan

1998 Charms, Change and Memory. *Folklore* 9, 51–70.

2003 Towards a Poetics, Rhetorics and Proxemics of Verbal Charms. *Folklore* (24), 7–49.

Salzmann, Zdenek

1993 *Language, Culture, and Society*. Boulder; San Francisco; Oxford: Westview Press.

Schmaus, Alois

1971 Formula i metričko-sintaktički model. *Usmena književnost. Izbor studija i ogle-da*. Zagreb: Školska knjiga, 143–157.

Sibley, Frank

2008 Estetski pojmi. Analiza. *Časopis za kritično misel* 12 (3). Društvo za analitično filozofijo in filozofijo znanosti, 101–120.

Slavec Gradišnik, Ingrid

2000 *Etnologija na Slovenskem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Snoj, Marko

1997 *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Sosič, Barbara

2000 Gradivo o ljudski medicini v zapiskih terenskih ekip Slovenskega etnografskega muzeja. *Etnolog* 10, 213–254.

Stanonik, Marija

1977 Viljem Urbas. *Slovenski etnograf* 30, 27–36.

1989 Blišč in beda slovstvene folklorike: Vprašanje predmeta. *Naši razgledi*, 24. 11. 1989 (22), 652–653.

Stanonik, Marija

2001 *Teoretični oris slovstvene folklorike*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

2004 *Slovstvena folkloristika: med jezikoslovjem in literarno vedo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

2006 *Procesualnost slovstvene folklorike*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

2009 *Zgodovina slovenske slovstvene folklorike*. Ljubljana: Slovenska matica.

- 2011 *Literarjenje*. Kronopisje in rokopisje v teoriji in praksi. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- 2013 *Stare slovenske molitve*. Ljubljana: Družina.
- Stanonik, Marija (ur.)
1999 *Slovenska slovstvena folklor*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Stramljič Breznik, Irena
2007 Slovenska slengovska frazeologija danes. Slovenski jezik. *Slovene Linguistic Studies* (6), 183–193.
- Sulima Roch
2006 Folklorystyka i etnolingwistyka a horyzont poznawczy antropologii kultury. *Etnolingwistyka: problemy języka i kultury* (18). Lublin, 121–128.
- Slomšek, Martin Anton
1842 *Blashe inu Nezhiza v nedelski šoli*. Celje.
- Svetokriški, Janez
1998 *Sacrum promptuarium*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Stepišnik, Lovro
1884 *Ženitne ali svatbene navade in napitnice z godčevskim katekizmom iz slovenbi-striške okolice na Štajerskem*. Maribor: J. Leon.
- Štrekelj, Karel
1904–1907 *Slovenske narodne pesmi*. 3. zvezek. Ljubljana: Zadružna tiskarnica.
- Šabec, Nada
2007a The Role of Proverbs in Foreign Language Teaching; The Case of English. *Phra-seologie kontrastiv und didaktisch. Neue Ansätze in der Fremdsprachenvermit-tlung*. Maribor: Slavistično društvo: Filozofska fakulteta, 83–93.
2007b Weather Proverbs in Slovene and English. *Frazeologija v jezikoslovju in drugih vedah*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, 267–275.
- Terseglav, Marko
2005 Uganke. *Nesnovna kulturna dediščina* (ur. Damjana Prešeren, Nataša Gorenc). Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine slovenije. 2005, 58–59.
- Tolstaja, Svetlana M.
2006 Postulaty moskovskoj etnolingvistiki. *Etnolingwistyka: problemy języka i kultu-ry* (18). Lublin, 7–27.
- Toporišič, Jože
1973/74 K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije. *Jezik in slovstvo* 19, 273–279.
1985 Vsebinska podstava primerjalnih frazeologemov v slovenskih zbirah pregovorov in rekov. *XXI. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana, 31–46.
- Turk, Marija
1966 *Uganke*. Ljubljana: Zavod za prosvetno pedagoško službo.
- Urbas, Viljem
1869 *O pregovorih in prilikah, sosebnost slovenskih*. Jhb. Der K.K. Ober-Realsschule in Goerz, 2–33.

Vaitkevičiene, Daiva

2008 *Lietuviu užkalbejimai: gydymo formules/Lithuanian verbal healing charms*. Vilna: Lietuviu literatūros ir tautosakos institutas.

Vel'mezova, Ekaterina V.

2004 *Češskie zagovory. Issledovania i teksty*. Moskva: Indrik.

Verbinc, France

1976 *Slovar tujk*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Wrocławski Krzysztof

2006 Folkloristika, etnolingvistika, etnofilologija? *Etnolingwistyka: problemy języka i kultury* (18). Lublin, 117–120.

Wurtele, Morton G.

1971 Some Thoughts on Weather Lore. *Folklore* 82. London. 292–303.

Zadravec, Jože

2000 Ljudsko zdravilstvo v Prekmurju. *Etnolog* 10, 45–61.

Zorec, Marjeta

2000 *Slovenski pregovori in reki*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Zuljan Kumar, Danila

2005 Kletvice in psovke kot koherentna sredstva in njihova raba v Brdih. *Izvestje Raziskovalne postaje Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Novi Gorici*, 39–48.

Zupanič Slavec, Zvonka

2000 Zagovori – magične korenine medicine. *Etnolog* 10, 85–94.

Židov, Nena

1996 *Alternativna medicina v Sloveniji: etnološki vidiki*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.

2005 Verovanja: ljudsko verovanje. *Nesnovna kulturna dediščina*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Slovar slovenskega knjižnega jezika I (A–H)

1970 Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Slovar slovenskega knjižnega jezika III (Ne–Pren)

1979 Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Slovar slovenskega knjižnega jezika V (Ne–Pren)

1991 Ljubljana: Državna založba Slovenije.

<http://www.anthropology.emory.edu/Linganth/>

Ustni viri

- Babič, Katarina (roj. 1937, Kvasica), ustno 29. 12. 2008, Črnomelj.
Ivančič Kutin, Barbara (roj. 1973, Bovec), 12. 10. 2014, Polhov Gradec.
Janež, Simona (roj. 1981, Ljubljana), ustno 9. 12. 2011, Ljubljana.
Kapelj, Marjan (roj. 1966, Košana), ustno 11. 9. 2008, Ljubljana.
Pavlin, Alojzija (roj. 1939, Ljubljana), ustno 20. 5. 2011, Kot ob Sodražici.
Podjed, Dan (roj. 1975, Celje), 30. 10. 2014, Ljubljana.
Raduha, Sandra (roj. 1972, Ljubljana), ustno 9. 12. 2011, Ljubljana.
Šrimpf, Katarina (roj. 1985, Rogaška Slatina), ustno 10. 12. 2011, Ljubljana.
Veider, Matej (roj. 1982, Ljubljana), ustno 9. 12. 2011, Ljubljana.
Žorž, Darja (roj. 1951, Kanal ob Soči), ustno 10. 12. 2011, Ljubljana.

Arhiv Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU Ljubljana

Štrekljeva zbirka: ŠZ 6, ŠZ 4.

Samostojna zbirka slovenskih folklornih obrazcev.

Ethnologica – Dissertationes 6

Dr. Saša Babič, slavistka in folkloristka, je raziskovalka na Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU Ljubljana. Raziskuje najkrajše forme slovstvene folklore v diahroni in sinhroni luči, tako tradicionalne pojavne oblike (delovne vzklike, pozdrave, kletvice, pregovore, uganke, zagovore, folklorne molitve) kot sodobne oblike in rabe. Posveča se tudi novim oblikam strnjene izražanja (npr. grafitom). S pomočjo folkloristike, etnolingvistike in lingvistične antropologije v najkrajših folklornih besedilih razbira podobe sveta, ki se izrisujejo skozi jezik.

Avtorica v knjigi sistematično in izčrpno prikazuje izvor, strukturo in klasifikacijo kratkih folklornih obrazcev (delovni vzkliki, pozdravi, kletvice, pregovori, uganke). Vse vrste kratkih folklornih obrazcev analizira po istem vzorcu, ki omogoča primerjave; s premišljeno klasifikacijo zajame celotno raznovrstnost posamične vrste obrazca. Monografija pokaže, da so tipični primeri pregovorov po svoji naravi metaforični, tipične uganke pa so po svojem bistvu vaje iz prepoznavanja leksikalnih, največkrat metaforičnih opisov. Ob tem rešuje za humanistiko enega glavnih problemov, to je konstruiranje realnih definicij (genus + specifika), kjer med literarnimi teoretiki in folkloristi ni soglasja niti o definicijah niti o obsegu stvarnosti, ki ga dotični pojem zajema. Avtorica problem premišljeno reši tako, da definicijo zgradi na primeru gradiva, ki je tipično za dani obrazec (gre za pojme tekstura, pregovor, uganke, zagovor, molitvica).

Dr. Aleksander Bjelčevič

Aktualnost znanstvene monografije se kaže predvsem v razširjenem, tj. interdisciplinarnem pogledu na obravnavani jezikovni pojav. Avtorica Saša Babič estetsko funkcionalnost folklornih obrazcev, ki je doslej obravnavana predvsem z narodopisno-kulturološko-zgodovinskih vidikov, smiselno (in nujno) navezuje na družbene dimenzije jezikovne rabe in moralno-etične vrednote jezikovnega okolja, torej predvsem na slogovno-pragmatične vidike jezikoslovne frazeologije oz. paremiologije.

Dr. Vida Jesenšek

ISSN 2232-3090 20 €

9 789612 547660

<http://zalozba.zrc-sazu.si>